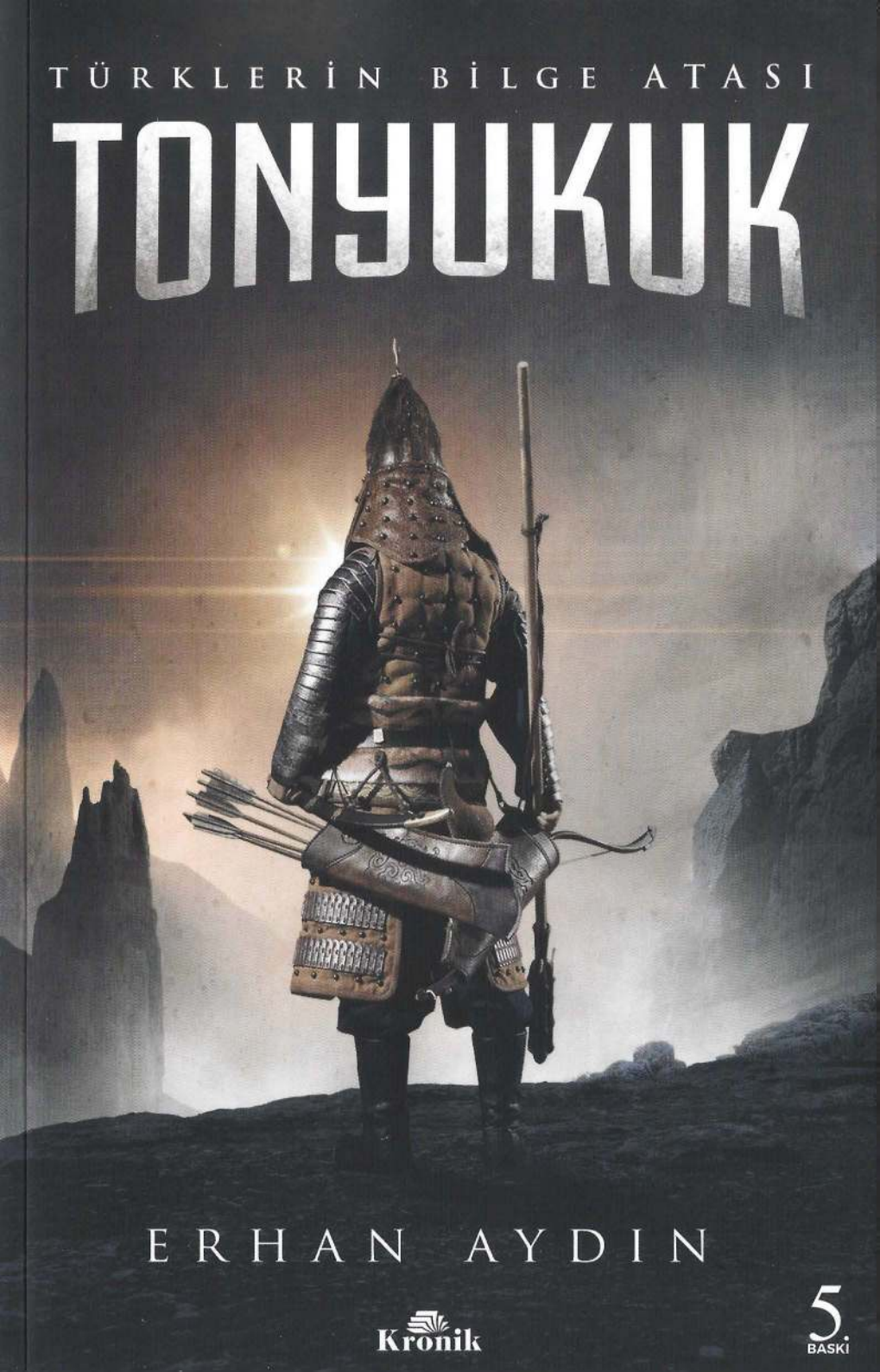
TÜRKLERİN BİLGE ATASI

TONYUKUK

ERHAN AYDIN

Kronik

5. BASKI

Kronik

TONYUKUK
Türklerin Bilge Atası

—

ERHAN AYDIN

KRONİK KİTAP: 126
Asya Tarihi Dizisi: 17

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Ekim 2019, İstanbul
5. Baskı, Ekim 2022, İstanbul

ISBN
978-605-7635-29-7

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. No:8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik Yayıncılık A.Ş.'ye aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

TÜRKLERİN BİLGE ATASI

TONYUKUK

ERHAN AYDIN

Kronik

ERHAN AYDIN

1973 yılında Malatya'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Malatya'da tamamladıktan sonra 1995 yılında Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. 1995 yılında aynı bölümde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. 1997 yılında yüksek lisansını, 2002 yılında doktorasını Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı anabilim dalı, Eski Türk Dili bilim dalında tamamladı. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) ile Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı tarafından ortaklaşa yürütülen "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi"nin, 2002 yılı Bilge Kağan Külliyesi kazı çalışmalarına epigraf olarak katıldı. 2003 yılında Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümünde yardımcı doçent olarak çalışmaya başladı. 2010 yılında doçent oldu. 2013 ve 2014 yıllarında, Pekin'de bulunan Merkezî Milletler Üniversitesinde (Minzu University of China 中央民族大学) konuk öğretim üyesi olarak çalıştı. 2014 yılında İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde çalışmaya başladı. 2015 yılında profesör oldu. Hâlen İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde çalışmalarına devam etmektedir. Biri Çin'de olmak üzere yayımlanmış 18 kitabı, 9'u SSCI ve AHCI indekslerince taranan dergilerde olmak üzere 100'ün üzerinde makale ve bildirisi bulunmaktadır. Evli olup orta düzeyde Almanca, başlangıç düzeyinde İngilizce ve Çince bilmektedir.

Yayınevimizdeki diğer eserleri

Taşa Kazınan Tarih – Türklerin İlk Yazılı Belgeleri

Sibirya'da Türk İzleri - Yenisey Yazıtları

Eski Türklerde Gündelik Hayat

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 7

GİRİŞ 9

TONYUKUK VE YAZITI İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR 15

TONYUKUK KİM? 29

TONYUKUK'UN ADI 55

TONYUKUK'UN UNVAN VE GÖREVLERİ 69
- Tonyukuk'un Unvanları 69
- Tonyukuk'un Görevleri 76

TONYUKUK'UN YAZITI 85

TONYUKUK YAZITINDA NELER ANLATILMIŞTIR? 93

TONYUKUK YAZITINDAKİ SÖZCÜKLERİN KONU TASNİFİ 141
- Yer Adları 141
- Kavim ve Boy Adları 143
- Unvanlar 143
- Kişi Adları 144
- Hayvan Adları 145

SÖZCÜK DİZİNİ 147

KAYNAKLAR 161

TONYUKUK YAZITININ TÜRK RUNİK HARFLİ METNİ, YENİ TÜRK HARFLERİNE AKTARIMI VE GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ 175

TONYUKUK YAZITININ TÜRK RUNİK HARFLİ METNİ 191

ÇİZİM VE FOTOĞRAFLAR 199

İNDEKS 213

ÖN SÖZ

Türklerin bilinen en eski yazılı belgeleri Türk runik harfleriyle yazılmış metinlerdir. Bu metinlerin bir bölümü hatıra taşı, mezar taşı ve kayalara, bir bölümü ise günlük hayatta kullanılabilen birtakım nesne ve eşyalar üzerine yazılmıştır. Yedinci yüzyılın son on yılı içerisine tarihleyebileceğimiz Çoyr yazıtını en eski tarihli yazıt olarak kabul edersek yedinci yüzyılın sonlarından başlayan bu yazı kültürü, Türklerin Manihaizm ve Budizm dinine mensup zamanlarında bile unutulmamış ve bu harfler daha uzun bir süre kullanılmıştır.

Bugün elimizde Türk runik harfleriyle yazılmış beş yüzün üzerinde metin bulunmaktadır. Bu metinlerin küçük bir bölümü kâğıda yazılmış olup fal kitabı niteliğindeki *Irk Bitig* adlı eser bunun en güzel ve en yalın örneğidir. Türk runik harfli eski Türk yazıtları üzerindeki çalışmalar, Vilhelm Thomsen'in 1893 yılında harfleri çözdüğünü duyurması ile başlamış ve o günden bugüne kadar eksilmeyen bir heyecan ile devam etmiştir.

Bu yazı kültürü ile yazılmış en yalın, en anlaşılabilir, en değerli, satır sayısı bakımından en hacimli yazıtlardan biri kuşkusuz Tonyukuk'un zihninden ve elinden çıkan Tonyukuk yazıtıdır. Bu şaheser yazıt iki taştan oluşmakta ve her iki taşta toplam sekiz yüz (cephe) ve altmış iki satır bulunmaktadır.

Dönemi ile ilgili tarihî veriler, II. Köktürk Devleti'nin kuruluşunda çekilen çileler, hizmette bulunulan kağanlarla ilgili eşsiz bilgiler, Türkçenin çok güzel kullanımı, atasözleri, deyimler, başka yazıtlarda

bulunmayan bazı sözcükler… Tonyukuk yazıtı, Türk dili ve edebiyatı alanı için önemli olduğu kadar Türk tarihi ve kültürü açısından da kuşkusuz çok değerli ve önemlidir.

Bu kitapta; giriş bölümünün ardından Tonyukuk ve yazıtı ile ilgili yapılan çalışmalar, Tonyukuk kim?, Tonyukuk'un adı, Tonyukuk'un unvanları ve görevleri, Tonyukuk'un yazıtı ve Tonyukuk yazıtında neler anlatılmıştır? bölümleri yer almaktadır. Yazıttaki sözcüklerin konu tasnifi bölümünde ise yer adları, kavim ve boy adları, unvanlar, kişi adları ve hayvan adları alt başlıkları bulunmaktadır.

Kitap, Tonyukuk yazıtının sözcük dizini, kaynaklar ile Türk runik harfli metni, yeni Türk harflerine aktarımı ve günümüz Türkçesine çevirisi, Türk runik harfli metninin tamamı, yazıta ait çizim ve fotoğraflar ve indeks bölümü ile son bulmaktadır.

Türk milletinin yetiştirdiği büyük şahsiyetlerden biri olan Tonyukuk ve Türklerin ilk yazılı belgeleri içerisinde apayrı bir yere sahip Tonyukuk yazıtı ile ilgili bu kitabın gün yüzüne çıkmasında Kronik Kitap'ın büyük desteği oldu. Bu itibarla Kronik Kitap ailesine, özellikle Adem Koçal ve Can Uyar'a, kitabın düzeltisinde yardımlarını gördüğüm öğrencim Arş. Gör. İbrahim Kekevi'ye çok teşekkür ederim.

Her çalışmamda olduğu gibi bu çalışmamda da desteğini esirgemeyen, özellikle Çince karakterlerin yazımında yardımlarını gördüğüm fedakâr eşim Dr. Mihriban Aydın hanımefendiye de minnettarım.

Okuyucunun eksik ve yanlışlarımızı bildirmesi, eserin yeni baskıları için düzeltme imkânı sunacaktır. Bu vesile ile okuyucuya da şükranlarımı arz ederim.

Prof. Dr. Erhan Aydın
Malatya, Eylül 2019

GİRİŞ

Bugün elimizde Türk runik harfleri ile yazılmış beş yüzün üzerinde metin bulunmaktadır. Bunların bir bölümü mezar taşı veya dikili taşlara, kayalara, bir bölümü ise gündelik hayatta da kullanılabilen birtakım nesne ve eşyalar üzerine yazılmıştır. Yazıyı oluşturan ve ihtiyatlı olarak Türk runik alfabesi dediğimiz bu harf sisteminin otuz sekiz işaretten oluştuğunu söylememiz gerekir. Bu harfler, çok zaman tek bir sesi karşılamak üzere icat edilmiş olsa da bazı işaretler birden fazla sesi, özellikle yan yana iki ünsüzü karşılamak için de kullanılmıştır. Bu bakımdan bu harflerin bir bölümüne işaret demek daha doğru olacaktır.

Harflerin dördü, sekiz ünlüyü göstermede kullanılmıştır. Tabii, sözünü ettiğimiz sekiz ünlünün kısa ve uzun biçimleri de olduğuna göre ünlü sayısı on altıya çıkacaktır. Öteki ünlülerden farklı bir ses tarzına sahip olan kapalı *ė* ünlüsünü gösteren harf, çok zaman ya *a/e* ünlülerini göstermede kullanılan işaretle (𐰀) veya *ı/i* ünlülerini göstermede kullanılan işaretle (𐰃) yazılır.

Yenisey bölgesi yazıtlarının bir bölümünde kapalı *ė* sesini göstermek üzere (𐰇) harfi kullanılmıştır. Bu harf önceleri Wilhelm Radloff tarafından ön ünlülü *b* sesini gösteren harf zannedilmiş ancak daha sonra işaretin gerçek ses değeri Vilhelm Thomsen[1] tarafından ortaya konmuştur. Yenisey yazıtlarının geri kalanlarında ise, üstte

1 Vilhelm Thomsen, "Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénissei", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30/4, 1913, s. 1-9.

de söylediğimiz gibi ya *a/e* ya da *ı/i* ünlülerini gösteren harf ile yazılmıştır.

Bazı ünsüzlerin art (kalın) ve ön (ince) ünlülü biçimleri varken bazı ünsüzlerin yalnızca tek bir biçimi vardır. Alfabede yer alan üç işaret, çift ünsüzlerin yazımını göstermede kullanılmış olsa da bu ünsüz çiftlerinin her zaman bu işaretlerle yazıldığını söylemek mümkün değildir. Bu işaretler ve ses karşılıkları şöyledir: lt (M), nç (ᛝ) ve nt (ᚿ, ᚾ).

Türk runik harflerini öğrenmek ve dolayısıyla Tonyukuk yazıtını okuyabilmek için, alfabeyi oluşturan harfleri ve ses karşılıklarını tablo üzerinde şöyle gösterebiliriz[2]:

Ünlüler	
Harfler	**Ses değerleri**
ᚨ	a, e
ᛁ	ı, i
ᚩ	o, u
ᚬ	ö, ü
Ünsüzler	
Harfler	**Ses değerleri**
ᛒ	b (kalın)
ᛒ	b (ince)
ᛍ	ç
ᛞ	d (kalın)
ᛞ +	d (ince)
ᚷ	g (kalın)
ᚸ	g (ince)
ᚴ	k (kalın)
ᚲ	k (ince)
ᛚ	l (kalın)
ᛚ	l (ince)

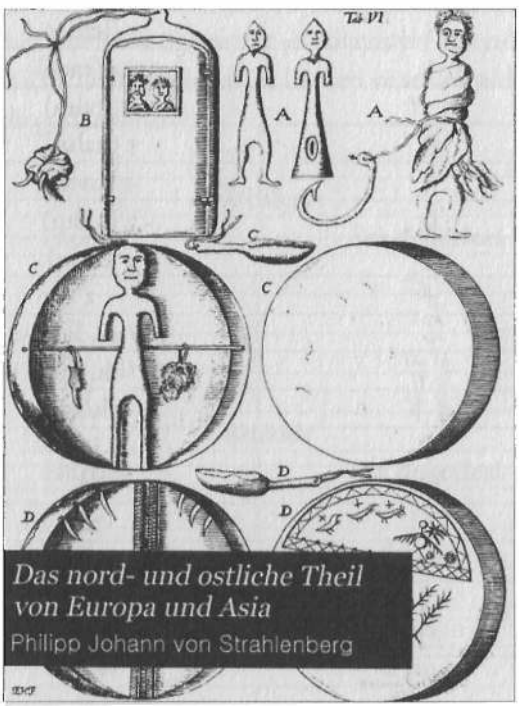
2 Bu tabloda yalnızca Tonyukuk yazıtında kullanılan harfler bulunmaktadır. Harflerin, diğer yazıtlarda kullanılan farklı biçimlerine yer verilmemiştir.

𐰢	m
𐰣	n (kalın)
𐰤	n (ince)
𐰥	ŋ (ng)
𐰦	ñ (ny)
𐰧	p
𐰨	r (kalın)
𐰩	r (ince)
𐰪	s (kalın)
𐰫	s, ş (ince)
𐰪 𐰺	ş (kalın)
𐰴	t (kalın)
𐰺	t (ince)
𐰼	y (kalın)
𐰽	y (ince)
𐰾	z
𐰃	ok/uk, ko/ku
𐰅 𐰇	ök/ük, kö/kü
𐰉 𐰋	ık/kı
𐰺	iç
𐰾	lt
𐰿	nç
𐰽	nt
𐰀	aş (?)
𐰁	baş

1709 yılında Ruslar ile İsveçliler arasında ortaya çıkan Poltova Savaşı'nda İsveç subaylarından Yüzbaşı Philipp Tabbert von Strahlenberg Ruslara esir düşer ve bitki bilimi uzmanı Daniel Gottlieb Messerschmidt'e yardımcı olarak verilir. Böylelikle Strahlenberg sürgün hayatını geçirirken Güney Sibirya bölgesindeki bitkiler üzerinde araştırmalara katılmış olur.

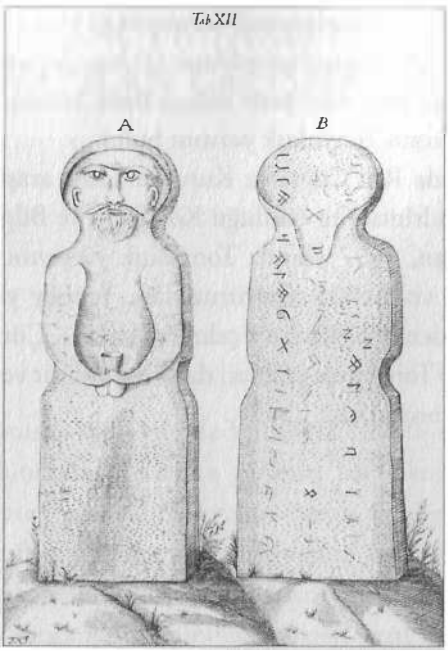
Strahlenberg ve Messerschmidt ikilisi 1721 yılında Uybat Irmağı'nın sol kıyısında, ırmaktan 1 km. kadar uzakta, daha önce

hiç karşılaşmadıkları bir alfabe ile yazılmış bir taş bulur. Bulunan bu ilk yazıt, daha sonra "E 32"[3] koduyla numaralandırılır ve yazıta Uybat III adı verilir. Bu ikilinin bulduğu bir diğer yazıt da Tuba III (E 37)'tür. Bulunan bu yazıtlar hakkındaki ilk bilgiler 1730 yılında Strahlenberg tarafından *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* adıyla Stockholm'de yayımlanır ve yazıtların bir ikisinin elle yapılmış çizimlerine yer verilir.

Strahlenberg'in 1730 yılında yayımlanan kitabının kapağı

3 "E" kısaltması Rusçada Yenisey adının "Енисей" biçiminde yazılışının ilk harfinden kaynaklanmaktadır. Rus harf sistemindeki "E"harfinin Latin harflerine "Ye" biçiminde aktarılmasından dolayı, bu kısaltma Türkiye'de yayımlanmış bazı çalışmalarda "Ye" veya "Y" olarak kullanılmıştır. Yenisey yazıtlarının en kapsamlı ve ayrıntılı yayım çalışması olan *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları* (İstanbul: Kronik Kitap, 2019) adlı kitabımız, elinizde bulunan çalışmamız ve öteki çalışmalarımızda da dünya ile birlik sağlamak için "E" kısaltmasını kullandık.

Strahlenberg'in kitabında bulunan Tuba III (E 37) yazıtının çizimi

Strahlenberg'in kitabında verdiği bilgiler, Avrupa dünyasında Moğolistan ile Güney Sibirya bölgesine olan ilgiyi artırmış ve dolayısıyla da başta Ruslar ve Finliler olmak üzere Avrupa ülkeleri çok sayıda sefer heyeti ile hem Moğolistan bozkırlarına hem de Yenisey yani Güney Sibirya bölgesine âdeta akın etmiştir. Nihayet Danimarkalı bilgin Vilhelm Thomsen, bu yazıtların yazılmasında kullanılan harflerin ses değerlerini çözmeyi başarmış ve bu buluşunu 15 Aralık 1893 tarihinde bilim dünyası ile paylaşmıştı.[4]

Bir taraftan harfleri çözmeyi başaran Vilhelm Thomsen diğer taraftan Rusların en yetkin Türkologlarından biri olan Wilhelm Radloff, o güne kadar bulunan yazıtlarda yer alan sözcük ve cümleler üzerinde yoğun bir mesai harcarken 1897 yılında bitki bilimi

4 Vilhelm Thomsen, "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'lénisséi, notice préliminaire" *Bulletin de Académie Royale des Sciences et des Letters de Danemark*, 1893, s. 285-299.

uzmanı Yelizaveta[5] Nikolayevna Klements (1854-1914), Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un yaklaşık 60 km. doğusundaki Nalayh kasabasına yakın bir yerde, yerel halkça Bain-Tsokto denilen bölgede iki taştan oluşan Tonyukuk yazıtını bulur.

1889 yılında Rus Coğrafya Kurumu adına araştırmalar yapan Nikolay M. Yadrintsev'in bulduğu Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının ardından, 1897 yılında Tonyukuk yazıtının bulunuşu, bu alanda çalışan ve meraklı araştırmacıları, Yenisey yani Güney Sibirya bölgesinden Moğolistan'a çekmeyi başarır. Çünkü Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları daha hacimlidir ve üzerinde daha fazla harf bulunmaktadır.

5 Bayan Klements'in Yelizaveta adı, batı dünyasında yaygın olarak bilinen Elisabeth adının Rusça biçimidir. Zaten Radloff'un makalesi Almanca olduğu için Elisabeth olarak yazılmıştır.

TONYUKUK VE YAZITI İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

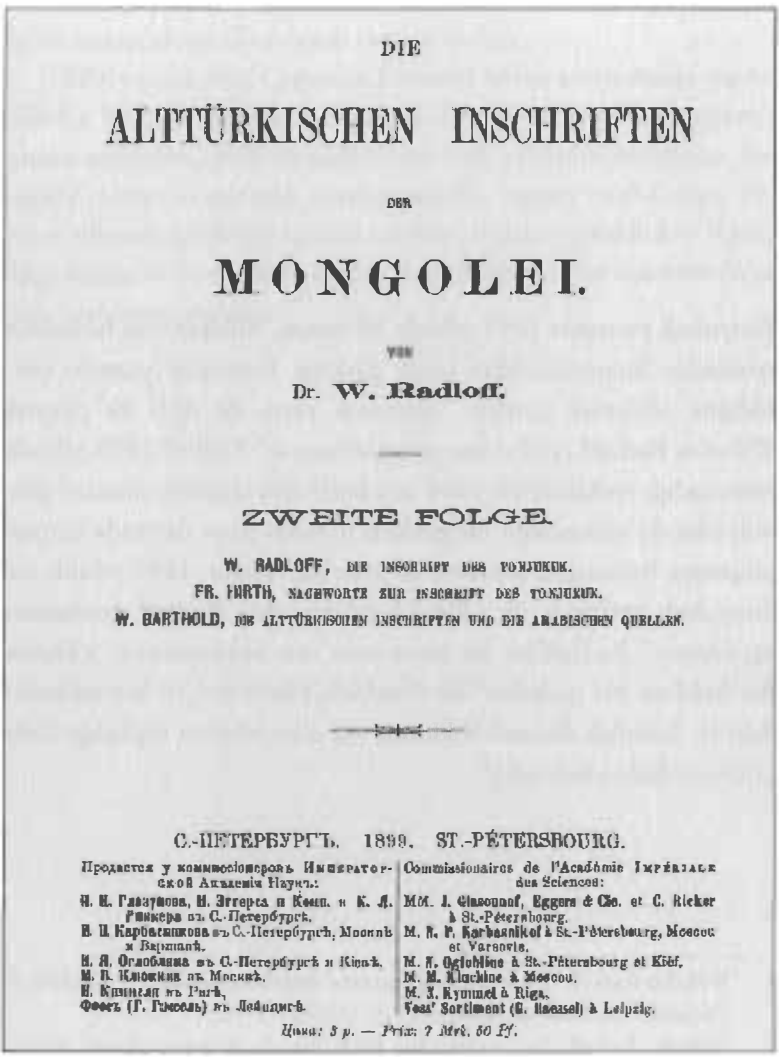
Tonyukuk yazıtının 1897 yılında Yelizaveta Nikolayevna Klements tarafından bulunmasından sonra gözlerin Tonyukuk yazıtına çevrildiğini söylemek gerekir. Tonyukuk yazıtı ile ilgili ilk çalışma Wilhelm Radloff tarafından yayımlanmıştır.[6] Radloff 1898 yılında yayımladığı makalesinde yazıtı ana hatlarıyla tanıtma amacını gütmüş olsa da bulunduğu ilk günden itibaren yazıt üzerinde hemen çalışmaya başladığını gösteren izler de mevcuttur. 1899 yılında ise Tonyukuk yazıtının ilk bilimsel yayımı yine Radloff tarafından yapılmıştır.[7] Radloff'un bu yayımının son bölümlerinde Vilhelm Barthold'un bir makalesi[8] ile Friedrich Hirth'in Çin kaynaklarındaki II. Köktürk dönemi hakkında yer alan bilgileri topladığı ünlü çalışması bulunmaktadır.[9]

6 Wilhelm Radloff, "Eine neu aufgefundene alttürkische Inschrift", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences* 4/8-1, 1898, s. 71-76.

7 Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg, 1899.

8 Vilhelm Barthold, "Die alttürkischen Inschriften und der Arabischen Quellen", s. 1-29.

9 Friedrich Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen", s. 1-140.

DIE

ALTTÜRKISCHEN INSCHRIFTEN

DER

MONGOLEI.

VON

Dr. **W. Radloff.**

ZWEITE FOLGE.

W. RADLOFF, DIE INSCHRIFT DES TONJUKUK.

FR. HIRTH, NACHWORTE ZUR INSCHRIFT DES TONJUKUK.

W. BARTHOLD, DIE ALTTÜRKISCHEN INSCHRIFTEN UND DIE ARABISCHEN QUELLEN.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ. 1899. ST.-PÉTERSBOURG.

Продается у коммиссіонеровъ Императорской Академіи Наукъ:	Commissionaires de l'Académie Impériale des Sciences:
Н. Н. Глазунова, Н. Эггерса и Комп. и К. Л. Риккера въ С.-Петербургѣ.	MM. J. Glasounof, Eggers & Cie. et C. Ricker à St.-Pétersbourg.
В. И. Карбасникова въ С.-Петербургѣ, Москвѣ и Варшавѣ.	M. V. P. Karbasnikof à St.-Pétersbourg, Moscou et Varsovie.
М. Я. Ogоблина въ С.-Петербургѣ и Кіевѣ.	M. J. Oglobline à St.-Pétersbourg et Kief.
М. П. Клюкина въ Москвѣ.	M. M. Kluchine à Moscou.
К. Кимель въ Ригѣ.	M. J. Kymmel à Riga.
Фосъ (Г. Гессель) въ Лейпцигѣ.	Voss' Sortiment (G. Haessel) à Leipzig.

Цѣна: 5 р. — Prix: 7 Mrk. 50 Pf.

Tonyukuk yazıtı ile ilgili Wilhelm Radloff'un bu ilk yayımının ardından günümüze kadar çok sayıda çalışma yapıldığını söylememiz gerekir. Doğrudan Tonyukuk yazıtı ile ilgili yayınlardan önemli gördüklerimiz, tarih sırası ile aşağıda bulunmaktadır:[10]

1898 Wilhelm Radloff, "Eine neu aufgefundene alttürkische Inschrift", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences* 4/8-1, s. 71-76.

1899 Friedrich Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen", Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg, s. 1-140.
Wilhelm Radloff, *Atlas der Alterthümer der Mongolei, im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, c. 4, St.-Petersburg.
Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg.
Vilhelm Barthold, "Noviya İzsledovaniya ob' Orhonskih' nadpisyah'", *Jurnal' Ministerstva Narodnago Prosv'tseniya* 225, s. 231-250. Türkçesi: "Orhon Yazıtları Üzerine Yeni Araştırmalar", Türkçeye çev.: Huseyn Ahmadov, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 18/1, 2018, s. 255-271.
Vilhelm Barthold, "Die alttürkischen Inschriften und der Arabischen Quellen", Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg, s. 1-29.

1912 Albert von Le Coq, "Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho", *Festschrift für Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern*, Leipzig: Otto Harrassowitz Verlag, s. 145-154+1 levha.

1916 Vilhelm Thomsen, "Turcica", *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 37, s. 1-108.

10 Tonyukuk ve yazıtı da dâhil olmak üzere Türk runik harfli eski Türk yazıtları ile ilgili çalışmaların tam bir bibliyografyası için bk. Erhan Aydın, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

1924 Necib Asım (Yazuksuz), *Orhon Abideleri*, İstanbul (Hicri 1340).
Vilhelm Thomsen, "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung", Almancaya çev.: Hans H. Schaeder, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, s. 121-175.

1930 Edward D. Ross, "The Orkhon Inscriptions", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 5/4, s. 861-876.
Edward D. Ross-Vilhelm Thomsen, "The Tonyukuk Inscription, being a translation of Professor Vilhelm Thomsen's final Danish rendering", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 6/1, s. 37-43.

1935 Vilhelm Thomsen, "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", Türkçeye çev.: R. Hulusi Özdem, *Türkiyat Mecmuası* 3, s. 81-119.

1936 Hüseyin N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

1939 Martin Sprengling, "Tonyukuk's Epitaph: An old Turkish Masterpiece Introduction, Text, Annotated Scientific Translation, Literary Translation and Transliteration", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 56/1, s. 1-19. Türkçesi: "Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri", Türkçeye çev.: Mehmet İnhan, *Erdem* 2/6, 1987, s. 717-727.
Martin Sprengling, "Tonyukuk's Epitaph, Transliterated Text and New, Scientifically Annotated Translation", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 56/4, s. 365-383.

1941 Annemarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig: Porta Linguarum Orientalium. Yeni bs.: Leipzig, 1950 ve 1974. Türkçesi: *Eski Türkçenin Grameri*, Türkçeye çev.: Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

1951 Sergey Ye. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, tekstı i issledovaniya*, Moskva-Leningrad.

1958 Pentti Aalto-Gustav J. Ramstedt-Johannes G. Granö, "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 60/7, s. 3-91.

Pentti Aalto, "G. J. Ramstedt und die Inschrift von Tonjukuk", János Eckmann-Agah S. Levend-Mecdut Mansuroğlu (Hzl.): *Jean Deny Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 19-24.

1959 Yöngsiyebü Rintchen, "Les inscriptions inconnues sur pierre et les plaues d'or ornementées du Harnais de Tonyoucouc", *Central Asiatic Journal* 4/4, s. 289-299.

1960 René Giraud, *L'empire des Turcs Célestes, les règnes d'Elterich Qapghan et Bilge (680-734)*, Paris. Türkçesi: *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*. Türkçeye çev.: İsmail Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
René Giraud, "Tonyukuk'un Orhon'dan Temir Kapı'ya Gidiş Yolu", *V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 317-321.
Namsrain Ser-Odjav, "Şine oldson tüüreg biçeesiyn tuhay", *Studia Arheologica* 1/7, s. 1-4.

1961 René Giraud, *L'Inscription de Baïn Tsokto*, Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient.

1962 Károly Czeglédy, "Čogay-Quzï, Qara-Qum, Kök-Öng", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 15/1-3, s. 55-69. Türkçesi: Çogay-Kuzı, Kara-Kum, Kök-Öng, Türkçeye çev.: Eşref B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları* 97, 1995, s. 51-64.

1963 Gubeydulla Aydarov, "Tonyukuk Estkertkişindagı Kazak Diline Katıstı Materyaldar", *Kazak Tili Tarihi Men Dialektologiyasının Meseleleri* 5, s. 64-108.
Vladimir M. Nadelyayev, "Çteniye Orhono-Yeniseyskogo znaka *ń* (϶) etimologiya imeni Tonyukuka", *Tyurkologiçeskiye Issledovaniya* 1963, s. 197-213.
Talat Tekin, "On Kök Turkic *büntegi*", *Central Asiatic Journal* 8/3, s. 196-198. Türkçesi: "Kök Türkçe *büntegi* Üzerine", Türkçeye çev.: Ceval Kaya, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 12, 2005, s. 205-208.

1965 İya V. Stebleva, *Poeziya Tyurkov VI-VIII. vekov*, Moskva: Nauka.

1966 Sergey G. Klyaştornıy, "Ton'yukuk-Aşide Yuan'çjèn'", *Tyurkologiçeskiy Sbornik* 1966, s. 202-205.

1967 Abbaskulu Meherremov, *Qedim Türk Runik Abideleri*, Bakı.

1968 Talat Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, The Hague: Indiana University Press. Türkçesi: *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi, 2000; Yeni baskılar: İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2003; Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.

1969 Masao Mori, "Tonyukuk Hibun ni mieru *bögü-, bügü-qagan* ni tsuite", *Tōyō Gakuhō* 52/1, s. 62-89.

1970 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
György Hazai, "Sur un Passage de l'Inscription de Tonyukuk", *Turcica* 2, s. 25-31. Türkçesi: "Tonyukuk Yazıtının Bir Bölümü Üzerine", Türkçeye çev.: Mehmet E. Agar, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, 1991, s. 167-172.

1971 Gubeydulla Aydarov, *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*, Almatı: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.
Sir Gerard Clauson, "Some notes on the inscription of Toñukuk", Louis Ligeti (ed.): *Studia Turcica*, Budapest: Akademiai Kiadó Press, s. 125-132. Türkçesi: "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", Türkçeye çev.: İnci Enginün, *Türkiyat Mecmuası* 18 (1973-1975), 1976, s. 141-148.

1972 Masao Mori, "Aşitoku gençin to Tonyukuk", *Yamamoto-hakuşi Kanreki Kinen Tōyōşi Ronsō*, s. 457-468. Türkçesi: "A-shih-tê Yüan-chên ve Tonyukuk", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 5/1-4, 1973, s. 87-93.

1973 Andrey N. Kononov, "İz nablyudeniy nad sintaksisom nadpisi Tonyukuka", *Filologiya İssledovaniya po Yazıku i Literature*, Leningrad, s. 89-97.

1976 Elisa C. Şükürov-Abbaskulu Meherremov, *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı.
Semih Tezcan, "Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1975-1976, s. 173-181.

1977 Namsrain Ser-Odjav, *Mongolın Ertniy Ïuuh*, Ulaanbaatar.

1979 Louis Bazin-James R. Hamilton, "Remarques sur l'expression *qïz qoduz* en turc ancien", *Turcica* 11, s. 187-189.
Osman F. Sertkaya, "Some Problems of Köktürk history: A Note on the Adjectival Compound *kız koduz* on the Tonyukuk Monument", *Turcica* 11, s. 180-186.
Osman F. Sertkaya, "Some Problems of Köktürk history: The First Line of the Tonyukuk Monument", *Central Asiatic Journal* 23/3-4, s. 288-292.

1980 Osman F. Sertkaya, "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Tonyukuk Abidesi Üzerine Üç not: I. Tonyukuk Abidesinin İlk Satırı; II. 'Çölgi (A)z (e)ri mi?-Çöl[l](ü)g iz (e)ri' mi?; III. Tonyukuk Abidesindeki *kız koduz* Sıfat Tamlaması Üzerine", *Türkiyat Mecmuası* 19, s. 165-182.

1981 Bahaeddin Ögel, "Bilge Tonyukuk: Büyük Göktürk Veziri", *Millî Kültür* 3/2, s. 10-12.

1982 G. Abdurahmonov-A. Rustamov, *Kadimgi Turkiy Til*, Taşkent: Ukituvçi Naşriyeti.

1986 Osman F. Sertkaya, "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Bilge Tonyukuk'un Abidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 24, s. 347-362.

1987 Osman F. Sertkaya, "Tonyukuk Kitabesinin İkinci Taşının Doğu Yüzü Hakkında Bazı Yeni Görüşler", *V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler I, Türk Dili*, İstanbul, 1987, s. 213-218.
Osman F. Sertkaya, "Problemı Tyurkskogo yazıkoznaniya, Zametki po povodu çteniya nadpisi v çest' Tonyukuka (Vostoçnaya storona vtorogo fragmenta pamyatnika)", *Sovyetskaya Tyurkologiya* 1987/3, s. 16-19.

1988 Milán Adamoviç, "Tonyuquq und sein Umkreis", *Materialia Turcica* 14, s. 1-22.

1990 Lubsandorj Bold, *Bnmau-ın nutag da h' hadnı biçees*, Ulaanbaatar: Ulsın Hevleliyn Gazar.

1991 Louis Bazin, *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*, Budapest: Akadémiai Kiadó, Türkçesi: *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, Türkçeye çev.: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Osman F. Sertkaya, "Zwei sprichwörter in den köktürkischen Inschriften über die Kaganwahl bei den alttürken", Bernt Brendemoen (ed.): *Altaica Osloensia* (Proceedings from the 32nd Meeting of the PIAC), Oslo, s. 287-293. Türkçesi: "Eski Türklerin Kağan Seçimi Üzerine Göktürk Yazıtlarındaki İki Atasözü", *İlmî Araştırmalar* 8, 1999, s. 233-240.

1993 Buhatin Bazılhan, "Tonyukukiyn türeg runi biçees", *Bulleten the IAMS News Information on Mongol Studies* 12/2, s. 55-65.

Ebulfez Recebov-Yunus Memmedov, *Orhon Yenisey Abideleri*, Bakı: Yazıçı Neşriyat.

1994 Jaehun Jeong, "Tonyuquq's role and position in the second empire of Turks (682-745)", *Dongyang Sahak Yongu* 47, s. 1-63.
Wolfgang-Ekkehard Scharlipp, *Introduction to the old Turkish Runic Inscriptions*, Nicosia: University of Cyprus Press.
Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg Yayınları.

1995 Árpád Berta, "Neue Lesungs und Deutungsvorschläge für die Inschrift Toñukuk", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48, s. 313-320.
Talat Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınları.
Talat Tekin, "Some Remarks on the Tunyukuk Inscription", Marcel Erdal-Semih Tezcan (Hrsg.): *Beläk Bitig* (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 209-222.
Semih Tezcan, "Über Orchon-Türkisch *çuyay*", Marcel Erdal-Semih Tezcan (Hrsg.): *Beläk Bitig* (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 223-231.

1996 Hüseyin Muhammedzâde Sâdık, *Yâdmânhây-ı Türkî-i Bâstân*, Tahran.

1997 Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Türksoy Yayınları. Yeni bs.: Ankara: Akçağ Yayınları, 1999; Ankara: Berikan Yayınları, 2009.
Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, Szeged: University of Szeged Press.

1998 Jaehun Jeong, "Gök-Türk Tarihinde Bilge Tonyukuk Kimdir?", *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 134, s. 11-12.

1999 Volker Rybatzki, "Punctuation rules in the Toñukuk inscription", Juha Janhunen-Volker Rybatzki (eds.): *Writing in the Altaic World*, Helsinki: Studia Orientalia, s. 207-225.
Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

2000 Cengiz Alyılmaz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, s. 103-112.
Gubeydulla Aydarov, *Tonikuk Eskertkişinin Tili*, Almatı.

2001 Yavuz Kartallıoğlu, "Tonyukuk Yazıtının Kelime Dünyası", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1, s. 106-116.
Abjan Kuruşcanulı, *Eski Türk Cazba Eskertkişteri*, Almatı.
Osman F. Sertkaya-Cengiz Alyılmaz-Tsendiyn Battulga, *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü*, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Yayınları.
Sagalı Sıdıkov-Kadıralı Konkobayev, *Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X Kılımdar)*, Bişkek.

2002 Saadettin Gömeç, "Destanlarda ve Han-Nâme'de Geçen Vezirlerin Tunyukuk İle İlgisi Olabilir mi?", *Türk Kültürü* 475-476, s. 641-649.
Olcas Süleymanov, *O Proishojdeniy Drevnetyurkskih Yazıkov i Pismennosti*, Almatı.
Jacob Taube, "Eine runentürkische Inschrift (Tonyukuk, 01-16) im Lichte von Jean Gebsers Geschichte der Bewusstwerdung (Mit einem Nachtrag zu Tonyukuk 17-32)", Mehmet Ölmez-Simone-Christiane Raschmann (eds.): *Splitter aus der Gegend von Turfan* (Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags), İstanbul, Berlin, s. 333-365.

Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Türkçeye çev.: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

2003 Altay S. Amanjolov, *İstoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma*, Almatı.
Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları XVII: Bilge Tunyukuk", *Orkun* 69, s. 26-27.
Sartkojaulı Karjaubay, *Orhon Muraları*, Astana: Kül Tegin Neşriyat.
Yong-Sŏng Li, "Zu QWRDNTA in der Tunuquq-Inschrift", *Central Asiatic Journal* 47/2, s. 229-241. Türkçesi: "Tonyukuk Yazıtında Geçen 'QWRDNTA' Hakkında", Türkçeye çev.: Ufuk T. Altunkaya, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 14/1, 2008, s. 209-222.
Osman F. Sertkaya, "Kâzım Mirşan'a Cevap: *Bilgi (Bilge) Atuŋ Ukuk* Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?" *Orkun* 65, 2003, s. 31-33.
Kosetsu Suzuki, "Review of the Previous Studies of the Tonyuquq Inscription from Mongolia", Osaka University (ed.): *Siruku rōdo to sekaishi*, Osaka, s. 113-129.
Ferruh Yıldız - Hakan Karabörk - Murat Yakar - H. Murat Yılmaz - Lütfiye Alp, "Photogrammetric Works on Tonyukuk monuments in Mongolia", *New Perspectives to save cultural Heritage* (Cipa 2003 XIXth International Symposium), Antalya, s. 595-598.

2004 Árpád Berta, *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged: Jate Press, s. 25-87. Türkçesi: *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Türkçeye çev.: Emine Yılmaz, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
Ahmet Taşağıl, *Göktürkler III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

2005 Milán Adamoviç, "Ein Überflüssiger Streit", *Materialia Turcica* 25, s. 345-348.
Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.
Napil Bazılhan, *Kazakstan Tarihı Turalı Turki Derektemeleri II, Köne Türik Bitiktastarı Men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas), Almatı: Dayk Press.

Geng Shimin, *Gudai tujue wen beiming yanjiu*, Beijing: Zhongyang Minzu daxue chubanshe.
Mirzatay Joldasbekov-Karjaubay Sartkojaulı, *Orhon Eskertkişterinin Tolık Atlası*, Astana: Kültegin Neşriyat.
Daniel Prior, "Tonyuquq's Humiliation and an Old Turkish Ethymology", Stéphane Grivelet-Ruth I. Meserve-Ágnes Birtalan-Giovanni Stary (eds.): *The Black Master* (Essays on Central Eurasia in Honor of György Kara on His 70th Birthday), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 85-94.

2006 Erhan Aydın, "Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen *Ek Tag* Üzerine", *Belleten* 70/257, s. 83-94.
Nathan Light, "An 8th century Turkic narrative: Pragmatics, reported speech and managing information", *Turkic Languages* 10, s. 155-186.
İsenbike Togan-Gülnar Kara-Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

2007 Erhan Aydın, "Tonyukuk Yazıtındaki Problemli Bir Cümle Üzerine", László Károly (ed.): *Turcology in Turkey*, Szeged: Studia Uralo-Altaica, s. 55-64.
İgor V. Kormuşin, "Semiz Buka Turuk Buka Teyin Bilmez Ermiş" Sözünde Tonyukuk Kimi ve Neyi Kastetmiştir?", *Altay Dünyasında Gündelik Hayat* (46. Uluslar arası Sürekli Altayistik Konferansı (PIAC) Bildirileri, 22-27 Haziran 2003), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 263-270.
Hatice Şirin User, "Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen 𐰇𐰼𐰆𐰃𐰍𐰏𐰣 (Ugur Kalıtdım) İbaresi Üzerine Yeni Bir Anlamlandırma Teklifi", *Erdem* 16/48, s. 157-168.

2008 Erhan Aydın, "Tonyukuk Yazıtının 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi: *Börüsär* mi *börüräsär* mi?", *Dil Araştırmaları* 2, s. 79-86.
Vadim Ponaryadov, "Tonyukuk Yazıtı'nda Bän ve Män", *Journal of Turkish Linguistics* 2/1, s. 90-94.
Kosetsu Suzuki, "Notes on the Turkic Inscription of Toñuquq: Does an Unsolved Word Mean 'Scout' or 'Fugitive'?", *Machikaneyama Ronso* 42, s. 55-80.

Lilia Yu. Tuguşeva, *Tyurkskiye runiçeskiye pis'mennıye pamyatniki iz Mongolii*, Moskva: İnsan.

2009 İlhami Durmuş, *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara: Maya Akademi Yayınları.

Adnan R. Karabeyoğlu, "The verbs *bol-* and *er-* in Orkhon (Bilge Kagan, Kül Tigin, Tunyukuk) Runic Inscriptions", *Central Asiatic Journal* 53/2, s. 206-215.

Ebülfez Recebli, *Qedim Türk Yazısı Abideleri*, c. I: *Göytürk Yazısı Abideleri*, Bakı: Nurlan Neşriyat.

Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları. Yeni bs.: *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.

2010 Geng Shimin-Wei Cuiyi, *Gudai tujueyu yufa*, Beijing: Zhongyang Minzu daxue chubanshe.

Lubsandorj Bold, *Orhon Biçgiin Dursgal III* (*Toniyukukiyn Biçees*), Ulaanbaatar: Hel Zohioliin Hüreelen Altay Sudlaaçdın Holboo: XI.

2011 Muratgeldi Söyegov, "Tonyukuk Yazıtının Edebi-Tarihi Bir Eser Olarak Değerlendirilmesi: Günümüz Türkmence, Rusça ve İngilizce Çevirileri", Ülkü Çelik Şavk (ed.): "*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, c. 2, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 739-765.

Lilia Yu. Tugusheva, "Some Notes Concerning the Language of Tonyuquq and Kül-tegin Inscriptions", Mehmet Ölmez-Erhan Aydın-Peter Zieme-Mustafa S. Kaçalin (ed.): *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu*, Bildiriler, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s. 359-362.

Nurdin Useev, "Tonyukuk Yazıtındaki *Tün Kat-* Birleşik Fiili Üzerine Ya da Eski Okunuşun Yeniden Keşfedilmesi", *Turkish Studies* 6/3, s. 1581-1583.

2012 Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yayınları.
Osman F. Sertkaya, "Göktürkçedeki ɜ (ny) Runası Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/4, s. 1-10.
Mehmet C. Üstün, "Tonyukuk Yazıtı T1 B7'de Geçen "Boluyın" Sözcüğü İçin Farklı Bir Okuma ve Yorumlama Yaklaşımı", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9, s. 143-159.
Özen Yaylagül, "*Tonyukuk Yazıtı*'na Anlam Bilimsel Bir Bakış", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 4623-4632.

2013 Ürimjibay Jetibeyulı, "Tonyukuk derekter jene Tonyukuk Obırazı", Hatice Şirin User-Bülent Gül (ed.): *Yalım Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 355-362.
İsenbike Togan, "Çin'de Yetişmiş Bir Kadim Türk Devlet Adamı", Hatice Şirin User-Bülent Gül (ed.): *Yalım Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 563-577.
Hülya Yıldız, "Sıska ve Semiz Boğa Uzakta Ne Yapıyordu?", *Türk Dilleri Araştırmaları* 23/2, s. 113-134.

2014 Erkin Ariz-Erhan Aydın, *Qedimki Türk Yeziqidiki Taş Pütükler*, Ürümçi: Şincang Helq Neşriyati.
Ayşegül Sertkaya, "Köl Tigin, Tunyukuk, Bilge Kağan, Ongi, Taryat, Şine Usu Gibi Göktürk Harfli Yazıtlarda "Aykırı Genizleşme (Denazalizasyon)" Örnekleri", *Gazi Türkiyat* 15, s. 1-12.

2015 Nizami Hudiyev, *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Élim ve Tehsil Neşriyatı.
Serkan Şen, "Tunyukuk Yazıtındaki *ıda taşda* İkilemesi Üzerine", *Dil Araştırmaları* 17, s. 95-102.

2016 Ahmet B. Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Semih Güneri - E. Barış Berkant - Ayça Avcı - Mustafa Boz - Ahmet Z. Bayburt - Alişer Yalnız - Recep E. Çoban - Fethi A. Yüksel, *Tonyukuk 2015, Dokuz Eylül Üniversitesi Adına Moğolistan'da Yapılan Arkeolojik Çalışmalar*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
Yong-Sŏng Li, "On the 51st line of the Tuñuquq Inscription", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 61/1, s. 57-66.
Yong-Sŏng Li, "On *TẄzA:bntrAKRG:s̲ẅk̲dm* in the 25th Line of the Tuñukuk Inscription", *Türk Dilleri Araştırmaları* 26/1, s. 123-136.
İsmail Sökmen, "Tonyukuk Yazıtındaki *bar mu ne* İbaresinin Anlamlandırma ve Aktarımı Üzerine", *Dil Araştırmaları* 19, s. 189-198.

2017 Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
Marcel Erdal-Chen Hao, "The Khočo Toñukuk Tradition in Runiform, Uyghur and Chinese Sources", *Central Asiatic Journal* 60/1-2, s. 109-117.
Yong-Sŏng Li, "On *ẅk̲ẄrẄklẄr* in the 32th line of the Tuñuquq Inscription", *Central Asiatic Journal* 60/1-2, s. 97-107.
Erdem Uçar, "Tuñukuk Yazıtındaki *nçAYIDms* (T I K 10=34) Yazıçevrimi Üzerine Bir Not", *Türk Kültürü* 2017/2, s. 31-38.

2018 Erhan Aydın, *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, İstanbul: Kronik Kitap.
Yong-Sŏng Li, "On ïKIzLKNM:tẅktI:KRAtrm:yẄgrtI in the 52th Line of the Tuñuquq Inscription", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 168, s. 135-149.
Mustafa Toker, "Tonyukuk Bengü Taşında Geçen "Bar mu ne?" (𐰚𐰇𐰾𐰆𐰉) İbaresi Başka Ne Şekilde Okunabilir?", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 43, s. 13-24.
Hülya Yıldız, "Proposal for a new Reading of a line in the Tuñuquq Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 71/4, s. 375-384.

2019 Gülçin Çandarlıoğlu, *Prof. Dr. Masao Mori'nin Göktürkler Ders Notları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

İlhami Durmuş, "Bilge Tonyukuk", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1, s. 29-45.

TONYUKUK KİM?

Kendisi tarafından yazdırılıp diktirilen ve iki taştan oluşan yazıtın 1. taşın batı yüzünün ilk satırı şöyledir: *Bilge toñukuk ben özüm tawgaç*[11] *èliŋe kılıntım türk bodun tawgaçka körür erti* "Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Köktürk halkı Çin'e tâbi idi."

Tonyukuk'un doğum tarihini kesin olarak bilmiyoruz. Onun doğum tarihi ile ilgili önerilerin, hatta kesinmiş gibi tam bir tarih verenlerin tamamen tahminden hareket etmekte olduğunu söylemek gerekir. Örneğin Sir Gerard Clauson, Liu Mau Tsai'nin yayımladığı Tang Hanedanlığı yıllıklarından hareket ederek doğum tarihinin 646 olduğunu önerir.[12]

Louis Bazin de Liu'nun verdiği bilgilere dayanarak ve kızının yani Bilge Kağan'ın eşinin, Bilge Kağan'ın 734 yılında öldürülmesinden sonra dul kalmasıyla ilgili şecere bilgisinin Çin kaynaklarında yer almasından da hareket ederek Tonyukuk'un 646'dan az önce doğmuş, 726 yılı civarında seksen yaşında ölmüş olması gerektiğini öne sürer. Bazin ayrıca hem Tonyukuk hem de Küli Çor yazıtlarında on iki hayvanlı takvim marifetiyle herhangi bir tarih kaydının

11 Sekizinci yüzyılın şaheserleri olan eski Türk yazıtlarının Türkçesinde sözcük içi ve sözcük sonunda bulunan ince ve kalın *b* seslerinin *b* ile *v* arasında olduğunu düşündüğümüz için *w* harfini kullandık. Bazı eski Türkçe uzmanlarının *b*, bazılarının *v* olarak okuduğu bu ses, bizce tam olarak *v* sesine gelişmemiştir.

12 Sir Gerard Clauson, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", Türkçeye çev.: İnci Enginün, *Türkiyat Mecmuası* 18 (1973-1975), 1976, s. 142.

verilmemiş olmasını, Çin karşıtı ve milliyetçi bir "Yaşlı Türk" görüşünden kaynaklanan ideolojik nedenlere bağlamak istemektedir.[13]

Tonyukuk geniş bir tarih aralığı ile 630-681 yılları arasında doğmuş olmalıdır. Belki biraz daha tahmin yürütmek gerekirse 640'lı yıllarda doğmuş olabileceğini öne sürmek mümkün görünmektedir.

I. Köktürk Kağanlığı'nın 630 yılından itibaren Tang Hanedanlığı yönetimi tarafından Çin'in kuzey bölgelerine yerleştirildiğini ve eski toprakları olan Orhon, Tula ve Selenge ırmakları civarının Dokuz Oğuzların egemenliği altına girdiğini biliyoruz. Bu arada Köktürk topraklarının bir bölümünde de Uygurların hüküm sürmekte olduğunu eklemek gerekir. 630 yılından itibaren zorunlu olarak Çin'in kuzeyine yerleşen Köktürklerin, Orta ve Kuzey Moğolistan'daki eski topraklarını tekrar ele geçirene değin, bir süre bugünkü Kuzey Çin'de yer alan Ordos bölgesi civarında yaşadığını söylemek mümkündür. Tang Hanedanlığı, Köktürklere baş eğdirdikten sonra, kendilerine çok da fazla yakın olmasını istememelerinden dolayı Sarı Irmak'ın büyük dirseğinin kuzeyi ile güneyi civarlarına yerleştirmiş ve onları gözetim altında tutmak istemiştir.

İlteriş Kağan[14] liderliğindeki Köktürklerin 680'li yılların başında yeniden toparlanarak bağımsızlıklarını elde etmek üzere bir mücadele içerisine girdiğini söyleyebiliriz. Bu konu Tonyukuk'un kendi yazıtında da anlatılmaktadır. Hatta bu bağımsızlık mücadelesi ile ilgili Türk runik harfli yazıtlar içerisinde, en azından Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtına göre en derli toplu bilgileri Tonyukuk yazıtından elde ettiğimizi söylememiz gerekir. Yazıtın 1. taşın batı yüzünün 2. satırındaki cümleden, İlteriş Kağan'dan önce de bir kağan seçme girişiminde bulunulduğunu anlamaktayız. Cümleye göre

13 Louis Bazin, *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, Türkçeye çev.: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, s. 169.

14 İlteriş Kağan'ın adı Çin kaynaklarında Jiedieli kehan (頡跌利可汗), şahsi adının ise Guoduolu (骨咄祿) olduğu tespit edilmiştir. Guoduolu (骨咄祿) adının, her ne kadar Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında geçmemiş olsa da Türkçe *Kutlug* sözcüğünün Tang dönemi Çince telaffuzu olduğunu düşünmek mümkündür.

Köktürkler han sahibi olmuş ancak bir kez daha Çinlilere yani Tang Hanedanlığı yönetimine boyun eğmiş, onların yönetimini kabul etmiştir. Bu boyun eğmenin ardından Tanrı yani "Ebedî Gök"ün, yaşanan gelişmelerden dolayı kızdığı belirtilmiştir.

Çin kaynakları İlteriş Kağan'dan önce de birkaç isyan girişiminin olduğu konusunda bilgi vermektedir. Ashina Funian (阿史那伏念) ile Ashide Wenfu (阿史德溫傅)'nun başarısız isyan girişimleri Köktürklerin er ya da geç bağımsızlıklarını kazanacaklarının da işareti gibi idi.[15]

İsenbike Togan, Tonyukuk'un, *kanın bulmayın* 'hanını bulmadan' ifadesinde özel bir anlam ile karşı karşıya olduğumuzu ifade eder. Ona göre Tang Hanedanlığı yönetimine geri dönenler, bu tarihten sonra "mülteci haneler" olarak tanınmıştılar. Dolayısıyla Tang Hanedanlığı'na yeniden iltica etmiş olanların Feng, Sheng, Ling, Xia, Shuo ve Dai gibi altı vilayette oturduklarını da anlayabilmekteyiz.[16]

Tonyukuk yazıtının ikinci satırı ve konunun devamının bulunduğu üçüncü satır şöyledir: *Türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrıltı kanlantı kanın kodup tawgaçka yana içikdi teŋri ança tėmiş erinç kan bėrtim* (3) *kanıŋın kodup içikdiŋ içikdök üçün teŋri öl tėmiş erinç* "Köktürk halkı hanını bulamadığı için Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin'e yeniden tâbi oldu. (Ebedî) gök şöyle demiş elbette: Han verdim (3) hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için (ebedî) gök "öl" demiş elbette."

Köktürklerin, epeyce bir sıkıntı çekmelerinin nedenini, Ebedî Gök'ün yani Tanrı'nın kızmasına bağlamak suretiyle ifade ettikleri anlaşılmaktadır. Dördüncü satırdan itibaren İlteriş Kağan'ın Köktürkleri derleyip toparlaması oldukça efsanevi bir biçimde anlatılmıştır.

15 II. Köktürk Kağanlığı'nın kurulmasından önce Çin'e tâbi olarak yaşanan bu dönemde gerçekleşen olaylar, çekilen çileler ve bağımsızlık mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

16 İsenbike Togan, "Çin'de Yetişmiş Bir Kadim Türk Devlet Adamı", Hatice Şirin User-Bülent Gül (ed.): *Yalım Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013, s. 572.

1. taş batı yüzü 4. satır: *Ida taşda kalmışı kuwranıp yėti yüz boltı ėki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti* "Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular. (Bunların) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi."

Cümleden anladığımız kadarıyla "orada burada", "yazıda yabanda" biçiminde günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz *ıda taşda* ikilemesi ile yazıta edebîlik katılmak istenmiş olmalıdır. Cümleye göre, toplanan kişi sayısı yedi yüz imiş. Bunların üçte ikisinin atlı, üçte birinin ise yaya yani piyade birliği olması gerekir. Atların bol bulunduğu bir coğrafyada, neden ordunun bir bölümü yaya idi? Acaba atların sayısı yetersiz miydi?

Tonyukuk bu yedi yüz kişiyi organize eden kişinin adını yazmamış olsa da unvanının şad olduğu anlaşılmaktadır. Adı belirtilmemiş şad, Tonyukuk'a "söyle" der, çünkü onun sözcüsü ve müşaviri Tonyukuk'un bizzat kendisidir. Şad, Tonyukuk'tan kağan seçme işini gerçekleştirmesini diler ve Tonyukuk da kağan seçme işine koyulur. Anlatılan bu olaydan, Tonyukuk'un Köktürklerin aksakalı olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

İlk zamanlar şad unvanlı kimsenin ardından kağanların sözcülüğünü ve danışmanlığını yapan Tonyukuk'un kendi yazıtındaki bilgiler yetersizdir ve kendi kimliği ile kişiliğini anlamaya yeter derecede destek sağlayamamaktadır.

Görüldüğü gibi yazıtın ilk cümlesinden, İlteriş Kağan'dan önce Köktürklerin başında bir kağan olmadığını, askerin yönetiminin bir şad tarafından idare edildiğini anlamaktayız. Bir başka ilginç durum ise Tonyukuk'un, kendi zamanından önceki kağanlardan söz etmeyişidir. Örneğin, Köktürklerin efsanevi kağanları Bumın ve İstemi'nin adlarını anmaması hayli ilginç ve tuhaftır. Hâlbuki Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin için yazdırdığı ve diktirdiği yazıtta Köktürklerin ilk dönem kağanlarından bahsetmiş, onların adlarını anmak suretiyle bir nevi vefa borcunu ödemiştir. Aynı durum Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan tarafından yazdırılan ve diktirilen Bilge Kağan yazıtı için de geçerlidir. Öyleyse Tonyukuk neden doğrudan kendi dönemindeki olayları anlatarak sözlerine başlamış olabilir?

Tonyukuk'un kim olduğu ile ilgili ana hatlarıyla iki kaynaktan söz edebiliriz. Bunlardan birincisi, doğal olarak kendi yazıtı ve Türk runik harfli eski Türk yazıtları ile Türkçenin sonraki döneminde yazılmış metinler, ikincisi ise Tang Hanedanlığı dönemi Çin kaynaklarında yer alan bilgilerdir. Yazıtında kendi yaşamı ile ilgili çok fazla bilgi bulunmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Aslında yazıtın birçok yerinde Bilge Kağan[17] ve Köl Tegin[18] kardeşlere nispet yaparcasına kendini öven bu önemli kişi, neden kim olduğundan, en azından soy kütüğünden söz etmemiş olabilir? Eğer Çin kaynaklarındaki bölük pörçük bilgiler olmasaydı bu önemli devlet adamı hakkında bilgilerimiz epeyce eksik kalacak, hakkında bilgi edinebilmemiz mümkün olmayacaktı.

Çin kaynaklarında geçen A-schi-tö Yüan-tschön [Ashide Yuanzhen[19] 阿史德元珍]'in II. Köktürk Kağanlığı'nın kuruluş yılları döneminde başkomutan olduğu ve Türgeşlerle yapılan bir savaşta öldüğü kaydedilmiştir.[20]

Jiu Tangshu (舊唐書)'nun 194a yani Köktürklerle ilgili bölümünü Türkçeye çeviren İsenbike Togan da benzer bir çeviri ile vermiştir: "*Aşıt*[21] *Yüan-chen, bundan sonra askerleriyle, Türgişler üzerine yürüdü ve savaş meydanında öldü.*"[22] Togan, bu kısaltılmış cümleden

17 716-734 yılları arasında II. Köktürk Devleti'nin tahtında kalan bu kağanın Çin kaynaklarındaki kağanlık adının Pijia kehan (毗伽可汗), şahsi adının ise Mojilian (默棘連) olduğu tespit edilmiştir. Kağanın maiyetinde bulunan Meilu chuai (梅錄啜) adındaki bir kişi tarafından zehirlendiği de bilinenler arasındadır.

18 II. Köktürk döneminin dördüncü kağanı Bilge Kağan'dan bir yaş küçük olan kardeşi Köl Tegin'in Çin kaynaklarındaki adı Que teqin (闕特勤) olarak tespit edilmiştir.

19 Çin karakterlerinin Latin harflerine aktarımında iki sistem kullanılmaktadır. Soldaki Wade-Giles, sağdaki ise Pinyin sistemiyle yazılmıştır. Bugün Çin de dâhil olmak üzere Pinyin sistemi kullanılmaktadır.

20 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Türkçeye çev.: Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s. 297.

21 Togan'ın *Aşıt* diye belirlediği boy adı Çin kayıtlarındaki Ashide (阿史德)'dir.

22 İsenbike Togan-Gülnar Kara-Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s. 39 ve 236.

sonra Jiu Tangshu 5167:5'teki bölümün çevirisini ise şu şekilde yapar: "*O zamanlar, Aşıt Yüan-chen adında biri vardı. O eskiden, ch'an-yü idaresindeki mülteci bölük'lerinin yöneticisi idi. Evvelce işlediği bir hatadan dolayı, ch'an-yü idaresi başkanının yaveri Wang Pen-li tarafından hapsedilmişti. O sırada Kutluk, [Çin'e gelip] akınlar yapıyordu. [Aşıt] Yüan-chen eski [görevi olan mülteci] bölük'leri yöneticiliğinin [tekrar] kendisine verilmesini istedi; Wang Pen-li de kabul etti. Bunun üzerine [Aşıt Yüan-chen], ilk fırsatta [adamlarıyla beraber] Kutluk tarafına geçti.*"[23]

Yirminci yüzyılın en ünlü Sinologlarından Friedrich Hirth, 1899 yılında Wilhelm Radloff tarafından yayımlanan *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge) adlı Tonyukuk yazıtı neşir çalışmasının sonunda yer alan "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen" başlıklı ünlü çalışmasında, İlteriş Kağan dönemi ve Tonyukuk ile ilgili Çin kaynaklarındaki bilgilere yer vermiştir.

Hirth, bu ölüm haberinin Çinlilerin uydurması olduğunu belirtip Tonyukuk ile Ashide Yuanzhen'in aynı kişi olması gerektiğini öne sürerek Tonyukuk'un kim olduğu konusunu farklı bir noktaya taşımıştır. Hirth, Ashide Yuanzhen ile Tonyukuk'un aynı kişi olduğundan o kadar emindir ki bu kişinin ailesi ve yaşantısı hakkında Çin kaynaklarındaki ayrıntılı bilgileri aktarır. Ona göre, Çin Seddi'nin kuzey kesimlerinde yani Yinshan Dağları ile Sarı Irmak'ın büyük dirseğinin kuzeydoğusundaki bölgede bulunan bugünkü Ta-t'ung-fu'da resmî bir işle görevliydi. [24]

Hirth'e göre, iyi bir eğitim alan Ashide Yuanzhen Çinceyi iyi derecede bilmekteydi. Ayrıca bu kişi Yüntschung [Yunzhong 雲中] kentinden olup burası bugünkü Ta-t'ung-fu'nun kuzeyinde, Yinshan Dağları ile Sarı Irmak'ın büyük dirseğinin kuzeydoğusunda yer

23 Togan ve diğerleri, *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu), s. 227-228.

24 Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen", s. 14-15.

almaktadır. Hirth'in, Gustave Schlegel[25]'den aktardığı bilgiye göre, Yüntschung [Yunzhong 雲中] bugünkü Yulin (榆林) kentidir. Çin kaynaklarındaki Köktürklerle ilgili bilgileri toplayıp yayımlayan Liu Mau-tsai'ye göre, Ashide Yuanzhen ile Tonyukuk'un aynı kişi olduğu görüşü, Hirth'in kendi kafasında tasarladığı bir varsayımdır. [26]

İsenbike Togan, Tang Hanedanlığı yıllıklarından elde ettiği bilgiden hareket ederek İlteriş Kağan'ın dedesinin Yunzhong vilayeti askerî valisinin maiyetindeki beylerden olduğunu ifade eder. Bu önemli bilgiden hareket eden Togan, Yunzhong vilayeti ve civarında çoklukla Ashide'lerin yerleştirilmiş olabileceğine dair bir sonuca ulaşmaya çalışır.[27] Bu bilgiyi, Tonyukuk'u çok fazla ilgilendirmemekle birlikte, Ashide Yuanzhen'in kimliği hakkında önemli bir kanıt olarak değerlendirmek gerekir.

Liu Mau-tsai'nin Tang Hanedanlığı dönemi yıllıklarından aktardığı bilgilere göre, İlteriş Kağan dönemi anlatılırken Ashide Yuanzhen'den bahis varken Kapgan Kağan döneminde bu kişiden söz edilmemektedir. Bu kişi âdeta bir anda ortadan kaybolmuş, adı sanı yok olmuştur. Tabii bu durum çok da normal görünmemektedir. Sonraki dönemde, Kapgan Kağan'ın oğlu İnel Kağan'ın[28] tahta geçme girişimleri ve kısa bir süre kağanlık yaptığı dönem ile ilgili bilgi verilirken İnel Kağan ile Köl Tegin'in kıyasıya mücadelelerinde, Tonyukuk'un adı, Tunyugu (暾欲谷) olarak geçmeye başlar.

Eğer gerçekten Ashide Yuanzhen Tonyukuk ise her iki dönem arasında neden bir boşluk bulunmaktadır? Tang Hanedanlığı

25 Gustave Schlegel, *La Stèle Funéraire du Teghin Giogh, et ses Copistes et Traducteurs Chinois, Russes et Allemands*, Helsinggissä: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapainossa, 1892, s. 13.

26 Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 217-218 ve 330-331.

27 Togan, "Çin'de Yetişmiş Bir Kadim Türk Devlet Adamı", s. 569.

28 Kapgan Kağan'ın oğlunun adı Türk runik harfli eski Türk yazıtları içerisinde yalnızca Tonyukuk yazıtının 1. taşın kuzey yüzünün 7. satırı ve 2. taşın güney yüzünün 1. satırında olmak üzere iki kez İnel Kağan olarak tespit edilmiştir. Kısa bir süre kağanlık yaptığını da bildiğimiz bu kağanın Çin kaynaklarındaki adı Tuoxi/Taxi kehan (拓西可汗), şahsi adının ise Fuju (匐俱) olduğu kaydedilmiştir.

dönemi Çinli tarihçilerin anlattığına göre, Köl Tegin, Kapgan Kağan'ın oğlu İnel Kağan'ın tahtı ele geçirme girişimleri sırasında, İnel Kağan ve ona bağlı olanların, neredeyse tamamını yok etmiş, bir tek Tonyukuk'a dokunmamıştı. Çünkü Tonyukuk, ağabeyi Bilge Kağan'ın kayınpederiydi.[29]

Ahmet Taşağıl'ın, Tang Hanedanlığı dönemi Çin kaynaklarından aktardığı bilgilere göre ise, Tonyukuk'un Çin kaynaklarındaki adı Yüanchen olup o, bütün Çin geleneklerini öğrenmiş, sınırlardaki ve Çin seddindeki boşluklardan haberdar olmuştu. Ch'anyü askerî valiliğinde teslim olan boyları teftiş etmekle görevli bulunduğu sırada işten el çektirilmiş ve askerî vali yardımcısı Ch'angshih tarafından hapse atılmıştı.[30]

Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden hareket ettiğimiz zaman, Ashide Yuanzhen ile Tonyukuk'un aynı kişi olması mümkün görünmemektedir. Çünkü Çinlilerin verdiği bilgiye göre, Ashide Yuanzhen, İlteriş Kağan ile birlikte, Türgeşlerle yapılan bir savaş sırasında ölmüştü. Bu nedenle Ashide Yuanzhen ile Tonyukuk'u bir ve aynı saymak, kanaatimizce doğru değildir.

Tonyukuk'un kim olduğu konusu Sinologları meşgul ettiği kadar Türkologları da meşgul etmekteydi. Eski Türk yazıtlarının harf sistemini çözmekle büyük bir iş başaran Vilhelm Thomsen, Tonyukuk için İngilizce *kingmaker* yani 'kral yapıcı' adıyla birlikte şu ifadelere yer vererek Tonyukuk'un Köktürk tarihinde, daha genel bir ifade ile Türk tarihinde oynamış olduğu rolü kısaca özetler: "*Üç kağanın bakanı, Elteriş Kağan dönemindeki Türk imparatorluğunun onarımıyla başlayıp en ileri yaşına kadar münhasıran üstlenmiş olduğu az sayıda ama olağan üstü nitelikteki olaylara değinmekte, diplomatik dehası, taktikleri ve çelik gibi iradesiyle iz bıraktığı eylemlerini, haklı bir gururla gelecekte de izlenmesi için örnek göstermektedir.*"[31]

29 Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 330-331.

30 Ahmet Taşağıl, *Göktürkler III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 63.

31 Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Türkçeye çev.: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002, s. 415-416.

Hüseyin Namık Orkun 1936 yılında yayımlanan ve Türk runik harfli eski Türk yazıtları ile ilgili bilimsel ve geniş kapsamlı ilk yayınlardan biri olarak nitelendirebileceğimiz *Eski Türk Yazıtları* adlı kitabında Tonyukuk ile ilgili ilginç ifadeler kullanmıştır. Orkun'un verdiği bilgiler uzun bir zaman Türkiye'de kullanıldığı için bu cümleleri vermeyi uygun buluyoruz: *Tonyukuk malûm olduğu veçhile Gök Türklerin tarihinde maruf bir şahsiyettir. Birkaç Gök Türk hükümdarı zamanında yaşamış olan bu vezir Türklerin istiklal hareketine iştirak etmiş, Bilge Han zamanına kadar yaşamıştır. Thomsen vezirin yaşadığı devirleri gözönünde tutarak bu yazıtın da 725 yıllarında dikilmiş olması lâzım geldiğini yazmaktadır. Bu yazıt Bilge Han ve Kültegin yazıtının civarında olup Tola ırmağının yukarı taraflarındadır.*[32]

Ahmet Bican Ercilasun ise, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* adını taşıyan kitabında bu konuya hususen değinmemekle birlikte, Hirth'in çalışmasından itibaren Tonyukuk ile Ashide Yuanzhen'in aynı kişi olduğunun genel bir kabul gördüğünü ifade eder.[33]

Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre Tonyukuk'un günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzey bölümlerinde yer alan Sarı Irmak'ın büyük dirseği yakınlarında, bugünkü Ordos (鄂尔多斯), Yulin (榆林) ve Datong (大同) civarında doğmuş olması, Köktürklerin eski vatanlarından birinin bu bölge olduğunu göstermeye de kanıt olarak değerlendirilmelidir.

Aslında Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının çözülmesinin ardından, Türkologlar veya daha geniş ifade ile şarkiyatçılar, eski Türk yazıtlarındaki sözcük ve cümlelerle uğraşırken Sinologlar da Çin kaynaklarındaki bilgiler ile Türk runik harfli eski Türk yazıtlarındaki bilgileri karşılaştırmaktaydı. Tonyukuk yazıtında Çince bölüm bulunmasa da Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının batı yüzlerinin Çince bir metin içermesi Sinologları bu konu üzerinde tartışma yapmaya iten nedenlerin en başında gelmekteydi.

32 Hüseyin N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1936, s. 99.

33 Ahmet B. Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016, s. 249.

Hirth'in "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen" adlı kitap boyutundaki bu önemli çalışmasında, Ashide Yuanzhen'in Tonyukuk olduğu iddiasının yanında, bir diğer önemli iddia da Sir Tarduş adı ve Sir Tarduşlarla ilgili ortaya attığı görüştü. Hirth'in, Çin kaynaklarında *Xue yantuo* (薛延陁) olarak geçen boy adının, Sir Tarduşlar olduğunu ortaya atan ve epeyce de taraftar toplayan görüşüne karşı en önemli reddiyeyi yazan ve konuyu "Sir Tarduş hayaleti" biçiminde özetleyen Peter Boodberg[34] olmuştur.

Hirth'in ortaya attığı bu görüş, sonraki dönemlerde, hatta günümüzde bile Sir Tarduş adı ile özdeşleştirilmiş, Çince ifadede yer alan *Hsieh* [Xue 薛]'in *Sir*'in karşılığı olduğunu önerenler ve bunu ısrarla savunanlar olmuştur. Örneğin, Sergey G. Klyaştornıy daha da ileri giderek *Xue yantuo* adının, Sir Tarduşları değil, bizzat Sirleri yani Kıpçakları karşıladığını bile öne sürmüştür. Klyaştornıy'ın herhangi bir dayanağı olmayan bu önerisi o kadar çok taraftar bulmuş olmalı ki bugün bile Kıpçak kökenli Türk boyları, kendi atalarını Sirler olarak görmek istemektedir.

Klyaştornıy ayrıca, Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün ilk satırında yer alan boyların sayılma sırasında, Oğuzlardan önce sayılan Sirlerin, hiyerarşide Oğuzlardan daha önde olduğunu bile öne sürmüştü.[35] Yani Tarduş boy adının önünde, bir anda kendine yer bulan *Sir* sözcüğü, Tonyukuk yazıtından hareketle eklenmiş olmaktadır. Gerçekten de hayalet gibi bir anda ortaya çıktığı için bu nedenle Peter Boodberg, "Sir Tarduş hayaleti" ifadesini kullanmış olmalıdır.

Aslında Sergey G. Klyaştornıy'ın tıpkı Friedrich Hirth gibi ortaya attığı tuhaf öneriler bununla da sınırlı değildir. Örneğin Uygur Kağanlığı döneminin satır sayısı bakımından en hacimli yazıtı Şine

34 Peter Boodberg, "Theree Notes on the T'u-chüeh Turks", *Semitic and Oriental Studies, Presented to William Popper* (University of California Publications in Semitic Philology 11), 1951, s. 1-11. Türkçesi: "T'u-Chüeh Türkleri Hakkında Üç Not", Türkçeye çev.: Eşref B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları* 102, 1996, s. 116.

35 Sergey G. Klyaştornıy-Tursun İ. Sultanov, *Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı*, Türkçeye çev.: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004, s. 127-129.

Usu[36] yazıtının kuzey yüzünün dördüncü satırında Kıpçak adının geçtiğini ortaya atarak Kıpçaklarla ilgili bütün yayınlarda temel aktör rolünü üstlenmişti.

Klyaştornıy'ın Şine Usu yazıtındaki bu tuhaf önerisinin ardından "Runik Abidelerde Kıpçaklar"[37] adlı bir de makale yazan Klyaştornıy'ın bütün çalışmalarında ısrarla *Kıbçak~Kıpçak* adını telkin etmesindeki amacın ne olduğunu anlamak gerçekten güçtür. Hâlbuki Şine Usu yazıtının kuzey yüzünün 4. satırında yer alan cümlede *Kıpçak* veya *Kıbçak* adı filan geçmemekte, satırda açık seçik 'çağ, dönem' anlamındaki *çak* sözcüğünü ifade eden harfler bulunmaktadır: *Türük kagan çak elig yıl olormış* "Türk (=Köktürk) kağanı döneminde elli yıl (ülkeyi) idare etmiş."

Tonyukuk'un kendi yazıtında hikâye ederek anlattıkları esasen İlteriş ve Kapgan Kağan dönemlerinde yaşanan olaylar ve gelişmeler çerçevesindedir, diyebiliriz. Bilge Kağan ve maiyetindekilerle ilgili tek kelam etmemesi, bir kırgınlığı bulunduğuna işaret etmekle birlikte, Çin kaynaklarından, özellikle Jiu Tangshu, Tonyukuk'un, Bilge Kağan döneminde devlet yönetiminde bulunduğunu bildirdiği hâlde, Tonyukuk'un bundan söz etmediği anlaşılmaktadır.

Jiu Tangshu 5173:9 bölümünün İsenbike Togan tarafından çevirisi şöyledir: "*O sırada, Tatabılar ve Kıtanlar birbiri ardından [biat etmek üzere sınırlardaki] surların kapılarını çaldılar; Türgişlerden Su-lu*

36 Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlar içerisinde satır sayısı bakımından en hacimli olan Şine Usu yazıtı, 1909 yılında Gustav J. Ramstedt tarafından kuzeybatı Moğolistan'da, Şine Usu Gölü civarında bulunmuştur. 3 m. 80 cm. yüksekliğinde olan yazıt, dört köşeli granit taştır. Çince bölüm bulunmayan taşın dört yüzü de Türk runik harfleriyle kaplı olup yazıtın kuzey yüzünde 13, doğu yüzünde 12, güney yüzünde 15, batı yüzünde ise 12 satır bulunmaktadır. Yazıt, Tes ve Tariat yazıtları gibi, 747-759 yılları arasında kağanlık yapan *Teŋride bolmış él etmiş bilge kagan* yani Moyan Çor Kağan tarafından 759 veya 760 yılında yazdırılmış ve diktirilmiştir. Yazıt ile ilgili ayrıntı ve metni için bk. Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018, s. 49-65.

37 Sergey G. Klyaştornıy, "Die Kiptschaken auf den runischen Denkmälern", *Central Asiatic Journal* 32/1-2, 1988, s. 73-90. Türkçesi: "Runik Abidelerde Kıpçaklar", Türkçeye çev.: Eşref B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları* 89, 1994, s. 31-42.

kendisini kağan ilan etti; Türklerin bölükleri pek çok [ve çeşitli] olduğu için, gönüllerine muhalefet duygusu hâkimdir, yani, her birinin kendi fikri vardır [ve kısacası başkasının fikrini dinlemek istemezler] düşüncesiyle, [Bilge Kağan eskiden] Bögü Çor'un tuğlu beyi [olmuş olan] Tonyukuk'u askerî işlerde kendine baş müşavir olarak atadı."[38]

Bu cümleden başka 5173:10 bölümü de konuya açıklık getirmesi bakımından önemlidir. "*Evvelâ Bögü Çor'un yanındaki tuğlu beyler, Kül Tegin tarafından öldürülmüştü. Tonyukuk'un kızı, Kiçig Şad*[39]*'ın hatunu olduğu için, o, ölümden kurtulmuştu; rütbesi elinden alınmış ve kendi bölük halkına geri gönderilmişti; tekrar hizmete alındığında yaşı yetmişi geçmişti; sınır ötesi kavimler [yani Türkler] ona çok saygı gösterirlerdi.*"[40]

Bilge Kağan döneminde Beşbalık[41] civarında yaşayan Basmıllara yapılan seferlerde de Tonyukuk'un önemli roller üstlendiğini yine Jiu Tangshu'daki bilgilerden anlayabiliyoruz.[42]

38 Togan ve diğerleri, *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu), s. 289.

39 Çinlilerin Kiçig Şad olarak belirlediği kişi Bilge Kağan'dır.

40 Togan ve diğerleri, *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu), s. 291.

41 Günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatısında yer alan Doğu Türkistan bölgesinin, eski Türkçe belgelerde de tespit edilen en ünlü yer adlarından biri Beşbalık'tır. Bu tarihî kent, Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında yedi kez tespit edilmiştir. Çin kaynaklarında Beiting (北庭) olarak geçen Beşbalık'ın adı, Han Hanedanlığı döneminde *Chin-man* olarak adlandırılıyordu. Bu adın, Moğol (Yuan 元) döneminde Farsça *Panjikant* olarak yazıldığını biliyoruz. Beşbalık adı, Manihaist dua kitabı olan *Maḫrnāmag*'da *Panzkanδ* biçiminde tespit edilmiştir ki bu sözcük günümüz Farsçasında da 'beş kent' anlamındadır. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te bu kentten bahseder: "*Bu vilayette beş şehir vardır. Vilayetin halkı en katı kâfirlerdir, son derece atıcıdırlar. Zülkarneyn'in yaptırmış olduğu Sülmi, Koçu, Canbalık, Bèşbalık, Yengibalık adındaki şehirlerdir.*" (*Dîvânu Lügâti't-Türk* I, s. 113). Kâşgarlı Mahmud'un, *balık* 'kent' sözcüğü ile ilgili açıklamasında Beşbalık ile ilgili verdiği bir başka notta ise; "Uygur şehirlerinin en büyüğüdür. Anlamı "beş şehir"dir." (*Dîvânu Lügâti't-Türk* I, s. 379). Beşbalık günümüz Doğu Türkistan'ın kuzey kesimlerinde yer alan Cimsar (吉木萨尔) kent merkezi yakınlarında bulunan Guçen'in batısında olduğu genel kanaattir. Ayrıntı için bk. Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016, s. 47-48.

42 Togan ve diğerleri, *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu), s. 297-298.

Yukarıda, Togan'ın çevirisi ile verdiğimiz paragraftan anlaşıldığı kadarıyla Tonyukuk, Bilge Kağan'ın yönetimi sırasında askerî işlerden sorumlu başmüşavir olarak görev almışsa, Bilge Kağan döneminden neden bir cümle ile olsa da söz etmemiştir?

Bilge Kağan'ın bizzat elinden çıkmamış olsa da oğlu Tengri Kağan[43] tarafından yazdırılan Bilge Kağan yazıtında Beşbalık seferi hakkında az da olsa bilgi bulunmaktadır. Bu seferle ilgili bilgiler, Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 28. satırında bulunmaktadır. Satır şöyledir: *Bulçuda sünüşdümüz kaganın yaw[gusı]n şadın anta ölürtüm èlin anta altım otuz yaşıma bèş balık tapa süledim altı yolı sünüşdüm <...> s]üsin kop ölürtüm [anta] içreki ne kişitin<...> yok [boltaçı ert]i okıglı (okıgalı?) kelti bèş balık anı üçün ozdı otuz artukı* "Bulçu'da savaştık. Kağanını, yabgusunu, şadını orada öldürdüm. Ülkesini orada ele geçirdim. Otuz yaşımda Beşbalık'a doğru sefer ettim. Altı kez savaştım <...> ordusunu tamamen yok ettim. Orada tâbi olan ne kadar insan <...> yok olacaktı. <...> davet etmeye geldi. Beşbalık onun için kurtuldu. Otuz."

Bilge Kağan, oğlu tarafından yazılan kendi yazıtında, otuz yaşında Beşbalık'a doğru sefer ettiğini ve altı kez savaştığını, düşman ordusunun tamamını yok ettiğini, ardından, ne olduğu açıkça belirtilmeyen bir olaydan dolayı, Beşbalık halkının ölmekten kurtulduğunu ifade eder. Tabii, bu satırda Basmıl[44] adı geçmemiştir. Bu

43 Tengri Kağan'ın unvanı Bilge Kağan yazıtında *teŋriteg teŋri yaratmış türük bilge kagan* olarak geçer. Çin kaynaklarında ise Türkçe *Tengri* adının Çin telaffuzu ile karşılaşmaktayız: Dengli (登利).

44 II. Köktürk Kağanlığı'nın çöküşünde önemli rol oynayan Basmıl (Çin. Baximi 拔悉密) topraklarının Beşbalık'a yakın olduğu bilinmektedir. Basmıl adı, Türk runik alfabesinde ünlülerin yazımındaki esneklikten dolayı *basmal* da okunabilir ki bazı araştırmacılar *basmal* okumayı tercih etmektedir. Sui (隋) hanedanlığı (581-618) döneminde Turfan'ın kuzeyi, Baykal'ın güneyi ile Kırgızların güneydoğusunda dağınık hâlde yaşadıkları ifade edilir. Çin kaynaklarında adları 742'ye kadar anılmayan Basmıllar, bu tarihten sonra Uygur ve Karluklarla Köktürklere karşı yaptıkları ittifakta aktif rol oynamış, hatta kısa bir dönem Basmıl reisi bu ittifakın liderliğini yapmıştır. İttifakın bozulmasından ve liderliğin Uygurların eline geçmesinden sonra Basmılların, Uygur kağanı Moyan Çor'a boyun eğdiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet

kente gelmeden önce Türgeşlerle Bulçu'da yapılan savaştan söz edilmiş, Bulçu'da Türgeşlerin dağıtılmasından sonra, Beşbalık'a sefer düzenlenmiştir. Eklememiz gereken bir başka not ise Bulçu Irmağı ve Bulçu kasabası civarı ile Beşbalık'ın yani Cimsar civarının birbirine çok da uzak olmayışıdır.

Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 28. satırında iki kez geçen Beşbalık adının Köl Tegin yazıtında bulunmaması şaşırtıcıdır. Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 26. satırında, Bilge Kağan'ın 27 yaşında Kırgız seferini gerçekleştirdiği belirtilir. Doğu yüzünün 27. satırında ise "o yıl" ifadesi kullanılarak Türgeşlere yapılan seferden söz edilmiştir. Bu durumda 684+27=711 tarihi elde edilebilmektedir. 28. satırda yer alan cümleden edindiğimiz, Bilge Kağan'ın 30 yaşında Beşbalık seferine çıktığı bilgisi yer aldığına göre, doğum yılı olan 684 ile 30 yaş toplandığında 714 tarihi elde edilir. Ancak 714 yılı kaplan yılıdır ve Bilge Kağan henüz tahtta değildir.

Aşağıda sözü edilecek olan Tarduş Küli Çor ile İni Öz İnençü'nün de katıldığı Beşbalık seferinin yılan yılında yapıldığı belirtilmiştir. Bilge Kağan'ın Tarduşlara atanmış şad görevinde olduğu, Kapgan Kağan ve Tonyukuk'un da katıldığı batı seferinden dönüşte, Beşbalık seferinin gerçekleştirilmiş olabileceği de düşünülebilir. Bu durumda, Bilge Kağan'ın tahtta olmadığını, ancak fiillerdeki birinci şahıs zamiri kullanımının ise, anlaşılmasının güç olduğunu ifade etmek durumundayız.

Bilge Kağan, Tarduşlara atanmış şad ise, Küli Çor, kendi yazıtında hangi Beşbalık seferinden söz etmektedir? Aşağıda da görüleceği üzere Hoyto-Tamır XIV ve XVI yazıtlarında geçen Küli Çor ile İni Öz İnençü'nün de katıldığı ve yılan yılında yola çıktıkları Beşbalık seferi hangisidir?

Bütün bu karışıklığı şöyle gidermek mümkün görünmektedir: Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 28. satırında yer alan otuz yaş ifadesinin, ondalık bölümünün yazımı unutulmuş olmalıdır. Yani,

Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 53-55; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 105-106.

yılan yılı olan 717'ye ulaşabilmek için, Bilge Kağan'ın otuz üç yaşında olması gerekir. Otuz üç sayısını metinde yazabilmek için ya *üç kırk* ya da *otuz artukı üç* ifadelerine ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu sorunun yanında, Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 28. satırındaki Beşbalık'ta altı kez savaşıldığı bilgisi de ayrıca dikkatimizi çekmektedir. Satırın ortasında yer alan kırık yerde, büyük bir olasılıkla dağıtılan ordunun kimliğinden söz edilmişti. Ancak yazıtın bu bölümündeki aşınmadan dolayı, bunu bilmek veya tahmin etmek güçtür. Belki de herhangi bir şekilde Beşbalık halk(lar)ınca verilen bir teminat sayesinde halk, ölmekten kurtulmuş, bu nedenle Beşbalık kenti kurtulmuştu.

Beşbalık seferine tesadüf ettiğimiz bir başka önemli yazıt olan Küli Çor'da ise, kahramanımız Küli Çor'un, Beşbalık'taki dört savaşa katıldığı ifade edilmiştir. Küli Çor yazıtında geçen, Beşbalık'a dört sefer yapıldığı bilgisinden, ya Küli Çor'un, Bilge Kağan yazıtında sözü edilen altı savaştan dördüne katıldığı, ikisine katılamadığı ya da Küli Çor yazıtını yazan kişinin, altı olan savaş sayısını dört olarak hatırladığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Kanaatimizce Küli Çor yazıtını yazan kimse savaş sayısını yanlış hatırlamaktadır.

Bilge Kağan tahta çıktığında, Tarduşların başında Küli Çor'un bulunduğunu Bilge Kağan yazıtının güney yüzünün 13. satırından anlamaktayız. Tarduşların başında bulunan kişinin bu altı savaştan dördüne katıldığı, öteki ikisine katılamadığını düşünmek zor görünmektedir. Belli ki yazıtın yazıcısı, her ne kadar yazıtın 28. satırında *bilmez biligin biltökümün ödökümün bunça bitig bitidim* "(herkesin) bilmediği bilgiyi bildiğim için, (olayları) hatırladığım için bunca yazıtı yazdım" demiş olsa da, sefer sayısını yanlış hatırladığını öne sürmek mümkün görünmektedir. Küli Çor yazıtının batı yüzünün 11. satırı şöyledir: <...> *Béşbalıkda tört sü[ŋüş s]ünüşdökde küli çor oplayu tegip bulgayu* <...> "<...> Beşbalık'taki dört savaşta da Küli Çor ileri atılarak saldırıp (ortalığı) karıştırarak <...>."

Küli Çor yazıtının batı yüzünün 11. satırına göre Küli Çor'un, Bilge Kağan'ın altı kez sefer yaptığı Beşbalık savaşlarının dördüne katıldığı anlaşılmaktadır. Küli Çor'un Tarduşlara atanmış şad

olduğunu Küli Çor yazıtının doğu yüzünün 2. satırından, Tonyukuk'un başında bulunduğu sefere (ki Bilge Kağan bu sırada Tarduşların başında bulunan şad idi) de katıldığını Küli Çor yazıtının doğu yüzünün 4. satırından anlamaktayız.

Beşbalık adı, Moğolistan'da bulunan ve Uygur Kağanlığı döneminde yazıldığı kuvvetle muhtemel Hoyto-Tamır yazıtlarında da tespit edilmiştir. Hoyto-Tamır II yazıtında Beşbalık adının tespit edildiği yer şöyledir: 1 ve 2. satırlar: *Bėçin yıl yėtinç ay bėş yėgirm*(2) *ike bėş balıkka bartıg* "Maymun yılının yedinci ayının on beşinde (2) Beşbalık'a vardın."

Beşbalık adı Hoyto-Tamır XIV yazıtında da tespit edilmiştir: 1 ve 5. satırlar: *İn<i> öz inençü yılan <yıl> öz inençü tarduş kül<i> çor bėş balıka barır biz* "İni Öz İnençü yılan yılında Öz İnençü (ile) Tarduş Küli Çor Beşbalık'a gideriz."

Hoyto-Tamır XV yazıtının 3. satırında da Beşbalık adıyla karşılaşmaktayız. Yazıtın ilk üç satırı şöyledir: *Bėçin yılka tokuzunç ay ėki yaŋıka bardımız p<...> bėş balıka* "maymun yılının dokuzuncu ayının ikinci gününde gittik <...> Beşbalık'a."

Hoyto-Tamır XVI yazıtında da Beşbalık adı bulunmaktadır: Yazıtın ilk üç satırı şöyledir: *Yılan yıl onunç ayka in<i> öz inençü bėş balıka barır men* "Yılan yılının onuncu ayında İni Öz İnençü Beşbalık'a giderim."

Hoyto-Tamır yazıtlarında tespit edilen Küli Çor, adına Küli Çor yazıtı dikilen, Tarduşların şad unvanlı yöneticisi Küli Çor'dur. Yazıtta, Küli Çor'un, Bilge Kağan'ın Beşbalık seferine katılmak üzere sefere çıktığı anlatılıyor olmalıdır. Bu durumda, seferin Bilge Kağan'ın tahta çıkış yılı olan 716'dan sonra yapılmış olması gerekir. İni Öz İnençü adlı kişinin ise, Tarduş Küli Çor'un yanındaki komutanlardan biri olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Metinde geçen yılan yılının 717 olması gerekir. Hoyto-Tamır yazıtlarının XVI. metninde ise aynı kişi adı ve benzer cümlelerin yanında, yılan yılının 10. ayında Beşbalık'a gidildiği kaydı bulunmaktadır. L. Bazin'e göre bu tarih 6 Kasım 753 olmalıdır.[45] 753 de

45 Bazin, *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, s. 214.

yılan yılıdır, ancak verilen bu tarih, tarihî olaylarla örtüşmemektedir. Çünkü Bilge Kağan'ın 734'te öldüğü düşünüldüğünde, Bilge Kağan'ın kağanlık yıllarına denk gelen yılan yılları 717 ve 729'dur. Bu nedenle 753 tarihi çok geçtir ve dönem, Uygur Kağanlığı'nın hüküm sürdüğü yıllardır.

Yukarıda da görüldüğü gibi Beşbalık kent adının geçtiği yerlerde kronolojik sorunlar bulunmaktadır. Ancak kanaatimizce Beşbalık'a yapılan seferlerde Bilge Kağan tahttadır. Sonuç itibarıyla bu altı sefer, 716 yani Bilge Kağan'ın tahta çıktığı tarihten sonra yapılmış olmalıdır.

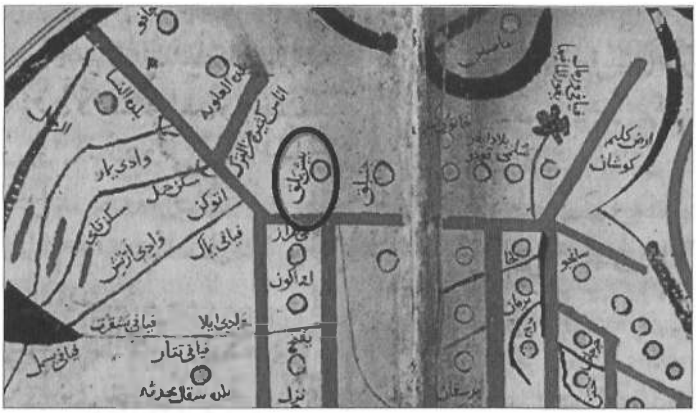
Beşbalık seferleri ile ilgili olmak üzere verilen bilgilerin sonucunda sorulması gereken yegâne soru ise şudur: Çinliler, Beşbalık'ta Basmıllara karşı yapılan savaşta Tonyukuk'un aktif bir rol oynadığını belirtmiş ise, Tonyukuk kendi yazıtında bu savaştan ve olaylardan neden söz etmemiştir?

Tonyukuk'un kafasındaki düşünceleri anlamaya çalışmak adına, daha geniş kapsamlı bir soru sormamız gerekir: Mademki Tonyukuk, Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgiler ışığında, Bilge Kağan döneminde askerî işlerden sorumlu başmüşavirse neden üstelik de damadı olduğunu bildiğimiz Bilge Kağan'ın kağanlık yıllarında yapılan seferler ile ilgili tek kelime etme ihtiyacı hissetmemiştir?

Tonyukuk ile ilgili sorulabilecek soru çok olmakla birlikte, onun çok akıllı bir kimse olduğunu da düşünmeden edemiyoruz. Belki de Beşbalık seferine bizzat katılmadığı için bu seferde cereyan eden olayları anma ihtiyacı hissetmedi. Ya da aynı zamanda damadı olan Bilge Kağan döneminden tek kelime etmemek için Beşbalık seferinden de bilerek bahsetmedi.

Çin kaynaklarında Tonyukuk ile ilgili bir diğer önemli bilgi ise Bilge Kağan'ın kentler ve tapınaklar kurmak istediği, Tonyukuk'un, Tang (唐) Hanedanı ordularından askerî anlamda güçlü kılan şeyin konargöçer yaşam tarzları olduğuna işaret ederek onu bu fikrinden caydırdığıdır.[46]

46 Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Türkçeye çev.: Osman Karatay, Ankara: KaraM Yayınları, 2002, s. 9.

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki haritada Beşbalık

Jiu Tangshu 5174:6 ve 7'de geçen bu önemli pasaj İsenbike Togan tarafından günümüz Türkçesine şöyle çevrilmiştir: "*Kiçig Şad bu sefer de kale ve surlar yapmak; mabet ve tapınaklar inşa etmek isteyince, Tonyukuk: Olmaz! Türk halkının nüfusu az, T'ang idaresindeki hanelerin sayısının yüzde biri kadar bile değil. Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek [yaşamamız], oturduğumuz yerin devamlı olmaması [yani, devamlı olarak aynı mekânda oturmamamız], yabani hayvanları avlayarak [geçinmemiz] ve hepimizin silah kullanmaya alışık olmamızdır.*"[47]

Tang Hanedanlığı kaynaklarının Tonyukuk'tan övgü ile bahsettiği bilinmektedir. Onun her zaman plan yaparak hareket ettiği, çeşitli taktikler ile düşmanı şaşırtmakta usta olduğu ifade edilmiştir. Jiu Tangshu'nun 5175:13 bölümündeki cümleler hayli dikkat çekicidir. "*Ayrıca Kiçig Şad sevecen ve insancıl olduğu için, halk kendini ona kullandırıyor [yani, ona seve seve hizmet ediyor], Kül Tegin ise, alp olduğu ve iyi savaştığı için, onun önüne kimse çıkamaz. Tonyukuk'a gelince herşeyi enine boyuna düşünen bir stratejisttir; yaşlı ama yine de [etrafa] zekâ kıvılcımları saçar [yani, o tam anlamıyla ihtiyar bir kurt olup] Li Ching, Hsü Chi gibi büyük şahsiyetlere benzer.*"[48]

47 Togan ve diğerleri, *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu), s. 294-295.

48 Togan ve diğerleri, *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu), s. 302.

Jiu Tangshu'nun, Tonyukuk'u Çinli büyük şahsiyetlere benzetmek suretiyle nasıl bir kimse olduğunu anlatmaya çalışması kuşkusuz değerlidir. Yazıtının birçok yerinde yaşanan gelişmeleri bir atasözü veya bir deyimle, açıkça ifade etmeden üstü kapalı anlatması da onun çok akıllı bir kimse olduğunu göstermektedir. Yazıttaki bazı atasözü ve deyimlerin tam olarak anlaşılamamasının nedeni de bu olsa gerektir.

Tonyukuk'un yaşam sürdüğü yedinci yüzyılın ortalarından itibaren sekizinci yüzyılın ilk çeyreğine kadarki efsanevi hayatı, kendinden yüz elli yıl kadar sonra yazılmış iki metinde geçtiği öne sürülmüştür. Biri Türk runik, öteki Uygur harfleriyle yazılmış bu iki metnin birinde Tonyukuk adı geçmekte, ötekinde ise II. Köktürk dönemini çağrıştıran ifadeler bulunmaktadır.

Eski Uygur Türkçesi dönemine ait bu iki metinden biri St.-Petersburg fragmanı olarak da bilinen bir yazma parçası olup 1909 yılında Sergey F. Ol'denburg tarafından Kara-Hoço'da bulunmuş ve Wilhelm Radloff'a verilmiştir. Sergey F. Ol'denburg'un, Rusların 1909-1910 yılları arasında Doğu Türkistan'a yaptığı ilk keşif gezisine başkanlık ettiği de bilgilerimiz arasındadır.[49]

Sergey F. Ol'denburg

49 Sergey F. Ol'denburg ve keşif gezisinde elde ettiği materyal hakkında ayrıntı için bk. I. F. Popova, "Pervaya Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya S. F. Ol'denburga (1909-1910)", I. F. Popova (ed.): *Rossiyskiye ekspeditsii v Tsentral'nuyu Aziyu v kontse XIX-naçalye XX veka*, St.-Petersburg, 2008, s. 148-157.

"Ol'denburg yazması (O.1)" adıyla bilinen bu metin parçasının, Turfan kent merkezi yakınlarında bulunan İdikut tarihî kentinde ele geçtiği bilgisi de yer almakta olup Türk runik harfleriyle yazılmış bu metinde yer alan tarihî olayların hangi döneme ait olduğu konusunda kuşkuları bulunan Wilhelm Radloff, metinde tarihî bir olayın varlığından emindir.[50] Bu metin[51] şöyledir:

50 Wilhelm Radloff, "Alttürkische Studien III, 1. Ein Fragment in türkischer Runenschrift", *İzvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk* 1910, 1910, s. 1025-1029. St.-Petersburg veya Ol'denburg fragmanı olarak bilinen bu metin parçası hakkında bilgi veren ve metin yayımı bulunan kaynaklar tarih sırası ile şöyledir: Sergey Ye. Malov, "Uygurskiye rukopisnıye dokumentı ekspeditsii S. F. Ol'denburga", *Zapiski Instituta Vostokovedeniya* I, 1932, s. 129; Osman F. Sertkaya, "Fragmente in alttürkischer Runenschrift aus den Turfan-Funden", Klaus Röhrborn-Wolfgang Veenker (hrsg.): *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1985, s. 135; N. N. Nazirova, "Ekspeditsii S. F. Ol'denburga v Voctoçnıy Turkestan i Zapadnıy Kitay", B. A Litvinskiy (ed.): *Vostoçnıy Turkestan i Srednyaya Aziya v sisteme kul'tur drevnego i srednevekovogo Vostoka*, Moskva: Isdatel'stvo "Nauka", 1986, s. 31; Osman F. Sertkaya, "Kâğıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Kâğıda Yazılı Göktürk Alfabeleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1990, 1994, s. 169; Larry Clark, "The Turkic Manichaean Literature", P. Mirecki-J. BeDuhn (eds.): *Emerging from Darkness, Studies in the Recovery of Manichaean Sources*, Leiden: Brill Publications, 1997, s. 119; Takao Moriyasu, "On the Uighur čxšapt ay and the spreading of Manichaeism into South China", Ronald E. Emmerick-Werner Sundermann-Peter Zieme (eds.): *Studia Manichaica, IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus*, Berlin: Akademie Verlag, 2000, s. 430-440; Marcel Erdal, "Eski Türk Yazısı Yazmaları ve Gramer Özellikleri", Aysima Mirsultan-Mihriban Tursun Aydın-Erhan Aydın (ed.): *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya, Festschrift in honor of Mirsultan Osman on the Occasion of His 85th Birthday*, Konya: Kömen Yayınları, 2015, s. 121; Marcel Erdal, "On the grammar of the runiform manuscripts", Elena A. Oganova (ed.): *Alkiš Bitig, Scripta in honorem D. M. Nasilov, Sbornik statey k 80-letiyu D.M. Nasilova*, Moskva, 2015, s. 251-262; Fikret Yıldırım, *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017, s. 302-303; Larry Clark, *Uygur Manichaean Texts, Texts, Translations, Commentary, vol. III: Ecclesiastical Texts*, Turnhout: Brepols Publishers, 2017, s. 195-196; Marcel Erdal-Chen Hao, "The Khočo Toñukuk Tradition in Runiform, Uyghur and Chinese Sources", *Central Asiatic Journal* 60/1-2, 2017, s. 109-117.

51 Metin, Marcel Erdal ve Chen Hao tarafından 2017 yılında yayımlanan "The Khočo Toñukuk Tradition in Runiform, Uyghur and Chinese Sources" adlı yayından elde edilmiş ve Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sistemine aktarılmıştır. Türkiye Türkçesine aktarımı ise anılan yayın temel alınarak tarafımızdan yapılmıştır.

1. *[… b]od[u]nı : bokunı : tėr[ilip]*
2. *[ha]nl(ı)k : (e)rig : (e)şi(t)ti : udu : y(e)t(i)p : han: ata-*
3. *[y]u : kolu : ötünmiş :: ötrü : tokuzu-*
4. *nç [:] (a)y : bėş : otuzk[a :] atap : ıdmış : [çah]ş[a]-*
5. *but*[52] *: (a)y : s(e)ki[z] : [yėgir]mike [: olormış]*
6. *y(e)me : yıl(a)n : yı[l*

1. Halkı (yeniden) toparlanıp
2. Hanlık ile ilgili tavsiyeyi dinledi. Bunun üzerine yetişip han ata-
3. -yıp (atama) isteğini arz etmiş, bundan ötürü dokuzu-
4. -ncu ayın yirmi beşinde atanıp (atanması) tamamlanmış. On ikinci
5. ayın on sekizinde tahta oturmuş.
6. Yine yılan yıl(ında).

Bu metin parçası Marcel Erdal'ın Türkçe olarak yayımlanan bir makalesinde de bulunmaktadır. Erdal bu yayımında ilginç ve önemli bir tespitte bulunmuştur: "*Tunyukuk yazıtının I batı 5-6 satırları. Tunyukuk'un adı Le Coq'un Thomsen armağanında yayınladığı Uygurca bir metinde de geçmektedir; buna göre, büyük Türk kağanlığının tarihi Şincang'da unutulmuş değildi.*"[53]

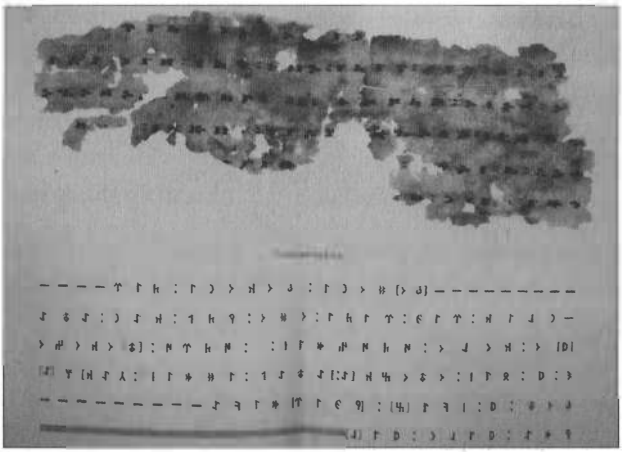
Tonyukuk'un adının geçtiği ve ünlü Tonyukuk ile ilgisi kuvvetle muhtemel olan bir başka metin ise U0001 ve T II K 173 numaralarıyla Almanya'da, Berlin Turfan Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Uygur harfleriyle yazılmış bu metin parçası Berlin Mani fragmanı olarak da bilinmektedir.[54]

---

52 Aslen Sanskritçe olan *śikṣāpada* sözcüğü Soğdcaya *čyš'pδ* olarak verilmiş olup eski Uygur Türkçesinde görülen *çahşabut* biçimi ise Soğdcadan ödünçlenmiştir. Bu sözcüğün esasen dinî bir terim olarak 'emir' anlamında olduğu, eski Uygur takviminde ise on ikinci ayı işaret ettiği bilinmektedir. Sözcüğün ayrıntısı için bk. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972, s. 412b.

53 Erdal, "Eski Türk Yazısı Yazmaları ve Gramer Özellikleri", s. 121 not 7.

54 Berlin Mani metin parçası hakkında bilgi veren ve metni yayımlayan kaynaklar ise tarih sırası ile şöyledir: Albert von Le Coq, "Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho", *Festschrift für Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern*, Leipzig: Otto Harrassowitz Verlag, 1912, s. 151-154; Jens Wilkens, *Alttürkische*

St.-Petersburg Institut Vostokovedeniya'da bulunan O.1 yazma parçası[55]

Bu yazma parçasını bilim dünyasına tanıtan ünlü Alman Uygurist Albert von Le Coq, Vilhelm Thomsen için hazırlanan armağan kitaptaki "Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho" başlıklı makalesinde metnini verir ve özellikle metinde geçen Tonyukuk adı için, Uygurların Köktürk tarihine ilgi duymasının ilginç olduğunu, belki de bu metnin, Uygurlara tâbi olarak yaşayan Köktürklerin tarihî dönemlerini anmak amacıyla yazılmış olabileceğini belirtir. Le Coq, yazma metinde geçen hem Tonyukuk hem de Türk sözcüğü ile ilgili notlarında ise Tonyukuk yazıtında geçen *Türk sir bodun* ibaresi ile ilgili de uzun açıklamalar yapar ve bazı önerilere yer verir. Özellikle *sir* sözcüğünün bir halk adı olup olmadığı konusunda Sinologların daha fazla mesai harcamaları gerektiğini, hatta Sirlerin T'ie-le boylarından biri olabileceğini ifade eder.[56]

Handschriften Teil 8, Manichäisch-Türkische Texte der Berliner Turfansammlung, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000, s. 73-74; Osman F. Sertkaya, "Göktürkçedeki ȝ (ny) Runası Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/4, 2012, s. 6; Clark, *Uygur Manichaean Texts, Texts, Translations, Commentary, vol. III: Ecclesiastical Texts*, s. 125, 128 ve 130; Erdal-Chen, "The Khočo Toñukuk Tradition in Runiform, Uyghur and Chinese Sources", s. 112-113.

55 Erdal, "Eski Türk Yazısı Yazmaları ve Gramer Özellikleri", s. 131.

56 Le Coq, "Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho", s. 151-154.

Alman Uygurist Albert von Le Coq

Jens Wilkens, Mani dini çevresinde yazılmış yazma parçalarını katalogladığı çalışmasında bu yazma parçasının kâğıdının açık kahverengi, satır aralığının ise 1 cm. civarında olduğunu belirtir. Wilkens, bu yazma parçasını 49 numara ile kataloglamıştır. Ayrıca U265a-d, f-k (katalog no. 50) yazma parçasının da kuvvetle muhtemel aynı kitaba ait olduğunu düşünmektedir. Wilkens'in bu kataloglama çalışmasında yazma parçasının transkripsiyonu da bulunmaktadır.[57]

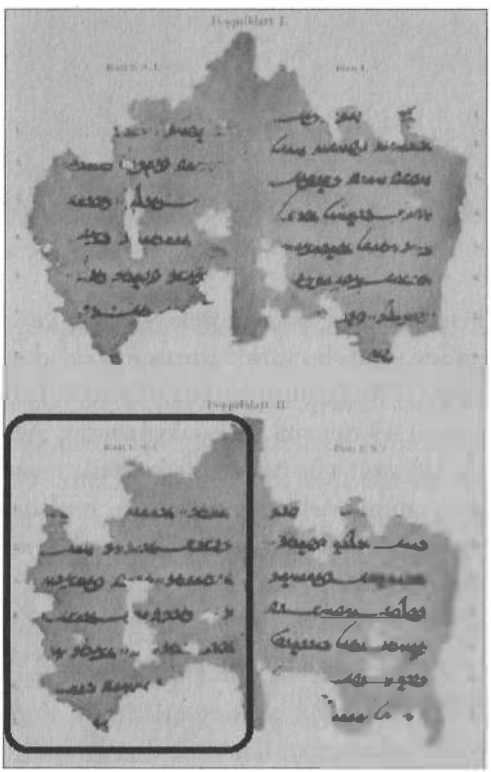
Marcel Erdal ve Chen Hao'nun belirttiğine göre Berlin Mani fragmanı olarak bilinen bu metin parçası İdikut tarihî kentinde bulunmuş olup Erdal ve Chen'in verdiği transkripsiyon ve günümüz Türkçesine aktarması şöyledir:[58]

1. -
2. *ötrü bilge-e tonyuk[uk]*
3. *[ınç]a tėdi : türk [ėl]*
4. *arta[d]ı yme*
5. *[oz]maçı boltı ted[i] :*

57 Wilkens, *Alttürkische Handschriften Teil 8, Manichäisch-Türkische Texte der Berliner Turfansammlung*, s. 73-74.

58 Erdal-Chen, "The Khočo Toñukuk Tradition in Runiform, Uyghur and Chinese Sources", s. 112-113. Metnin günümüz Türkçesine aktarması tarafımızdan yapılmıştır.

1. -
2. (bundan) ötürü Bilge Tonyukuk
3. şöyle dedi. Köktürk yurdu (halkı)
4. mahvoldu ve
5. kurtulması mümkün olmayacak, dedi.

Albert von Le Coq'un verdiği fotoğraf[59]

Erdal ve Chen'in bu metinle ilgili yerinde tespitlerinden biri de Tonyukuk yazıtının 1. taşın batı yüzünün 3. satırında yer alan *kanıŋın kodup içikdiŋ içikdök üçün teŋri öl tėmiş erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı* "hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için (ebedî) gök

59 Berlin Turfan Koleksiyonu'nda bulunan bu yazma parçasının mikrofilm fotoğrafı için bk. http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0001abseite1.jpg

"öl" demiş elbette. Köktürk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu." cümlesiyle aynı olaydan söz edilmiş olabileceğidir.

Uygurların Mani dini çevresinde yazılmış metinlerini toplu olarak *Uygur Manichaean Texts*[60] adlı kitabında yayımlayan Larry Clark ise "History of the Uygurs and Bügü Khan of the Bokug Clan" başlığı altında vermiştir. Clark ilk satırda yer alan *o/ukı* harflerinin önünde art ünlülü *k* ve *r* harflerini tasarlayarak *karlukı* 'Karlukları' biçiminde anlamlandırmak istemiş, bu eksik metnin Köktürk dönemiyle ilgili olabileceğini ihtiyatla belirtmiştir. Clark ayrıca "U01b, II verso" parçasının altıncı satırında geçen *kül sanun* 'General Kül' ifadesi ile, Tonyukuk ile Köl Tegin'in aynı dönemde yaşamış olmasından bahisle Köl Tegin'in kastedilmiş olabileceğini ifade etmiştir.[61] Bu eksik metin parçasında açıkça seçilebilen *kül/köl sanun* ifadesi ile gerçekten ünlü Köl Tegin kastedilmişse Köl Tegin'in hayatı hakkında önemli bir kanıt olarak değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü Köl Tegin'in "General Kül/Köl" unvan grubuna, özellikle Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında hiç rastlanmamıştır.

Yukarıda ayrıntısıyla verdiğimiz; St.-Petersburg veya Ol'denburg yazma parçası olarak bilinen Türk runik harfli kâğıda yazılı metin ile Berlin Mani yazma parçası olarak bilinen ve Berlin Turfan Koleksiyonu içerisinde yer alan Uygur harfli metinde geçen ifadeleri, Uygurların Doğu Türkistan havalisinde yaşamaya başladığından itibaren eski dönem tarihini unutmadıklarına dair önemli bir işaret olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Özellikle Berlin'de korunan ve Mani dini çevresinde yazılan yazma parçasında adı geçen Tonyukuk, kuvvetle muhtemel, bildiğimiz Tonyukuk'tur. Galiba burada önemli olan, Manihaist Uygurların Tonyukuk'un adını anmaktaki amacını bilmektir. Bu yazma parçası ya Uygurların eski dönem tarihlerini anlatan bir eserin parçasıydı

60 Larry Clark'ın bu eseri ile ulaşamadığım bazı kaynaklar konusunda yardımlarını gördüğüm değerli meslektaşım Erdem Uçar'a bu vesile ile teşekkür ederim.

61 Clark, *Uygur Manichaean Texts, Texts, Translations, Commentary, vol. III: Ecclesiastical Texts*, s. 125, 128 ve 130.

ve Uygur Kağanlığı'ndan önceki özellikle Köktürkler dönemindeki olaylara değinirken Tonyukuk'un adını andı ya da yukarıda da değindiğimiz üzere Le Coq'un önerisi olan, Uygurlara bağlı boy ve klanlar sayılırken Köktürklere de değinilerek onların kısa bir tarihi verildi. Ancak bu önerilerden hangisinin doğru olduğunu bilmek ne yazık ki şimdilik mümkün görünmemektedir.

TONYUKUK'UN ADI

Tonyukuk'un adı ve bu adın ifade ettiği anlam, oldukça problemlidir, çünkü okunuşunda ve anlamı konusunda bir görüş birliğinden söz etmek güçtür. En azından Tonyukuk adı ile ne kastedildiğini anlamak Türk runik harfleriyle yazılmış eski Türk yazıtlarının en güç işlerinden biridir. Adın, *Tonyukuk* mu *Tunyukuk* mu olduğu konusunda herhangi bir birlik sağlanmış olduğunu söyleyemeyiz. Kimi araştırmacıların *Tonyukuk*, kimilerinin ise *Tunyukuk* okuyuşunu tercih ettiğini biliyoruz. Her iki okuyuş da Türk runik harflerinin ünlüleri okutma sistemi bakımından doğrudur ama galiba önemli olan tek bir sözcükten mi yoksa iki sözcükten mi oluştuğunu anlayabilmektir.

Adın, yazıt ile ilgili ilk yayınlarda Tonyukuk okunduğu ve bunun uzun bir zaman benimsendiği bilinmektedir. *Tunyukuk* olarak okumak isteyenlerin temel gerekçesinin ise 'ilk, birinci' anlamındaki *tun* sözcüğü olduğunu söyleyebiliriz. 'ilk, birinci' anlamındaki sözcüğün, Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünü göz önüne aldığımızda unvan olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. İki kez Moğolistan bölgesi yazıtlarından Çoyr[62] yazıtında, bir kez de Yenisey

62 Bir taş baba üzerinde altı satırlık Türk runik harfli metinden oluşan bu yazıt, 1929 yılında Moğolistan'ın Dornogovı eyaleti, Çoyr demiryolu istasyonu yakınlarında, Sansar-Uul dağında bulunmuştur. Taş baba hâlen Moğolistan Tarih Müzesi'nde korunmaktadır. Yazıt üzerinde çok fazla çalışma yapılmış olmakla birlikte, özellikle satırların sırası, neredeyse her nâşirde farklıdır. Yazıtla ilgili ayrıntı için bk. Osman F. Sertkaya, "Die Runen-Inschrift von Çoyr", Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez (Hzl.): *Bahşı Ögdisi* (Festschrift für Klaus

bölgesi yazıtlarından Uybat I (E 30)[63] yazıtının 3. satırında olmak üzere toplam üç kez karşımıza çıkan bu unvan, Çoyr yazıtının 1. satırında *tun yėgen ėrkin*, 2. satırında ise *tun bilge kutlug* olarak tespit edilmiştir. *Tun* sözcüğünü, Uybat I (E 30) yazıtının 3. satırında ise *çawış tun tarkan* unvan grubunda görmekteyiz.

Ailenin en küçük erkek çocuğuna *köl* denildiğini Köl Tegin'in adından biliyoruz. *Tonyukuk* veya *Tunyukuk* okuyuşunda olduğu gibi Köl Tegin adının *Kül* ve *Köl* biçiminde iki türlü okunmasının temel nedeninin Türk runik harflerinin *o/u* ile *ö/ü* ünlülerini birbirinden ayırt edecek bir sisteme sahip olmamasından kaynaklandığını söylememiz gerekir. Ancak Köl Tegin adındaki *köl* sözcüğünün anlam bakımından 'yanmak' fiili ile ilişkili bir isim olması gerekir. Çünkü Moğollarda ailenin en küçük erkek çocuğuna 'ateş prensi' anlamıyla *otçigin* dendiği bilinen bir konudur.

Bu konu ile Boris Ya. Vladimirtsov'un, "Moğol âdetince babanın esas mirası, küçük oğluna kalır, aile ocağının muhafızı da o olurdu. Bundan dolayı küçük erkek evlada *odçigin-odjigin* 'ateş beyi' denirdi."[64], açıklaması sözcüğün anlaşılabilmesi konusuna epeyce bir katkıda bulunmaktadır.

Gerçekten de evin en küçük erkek çocuğu, ailenin büyük üyeleri öldükten sonra ocaktaki ateşin sönmemesi için baba ocağında

---

Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag/60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı), Freiburg-İstanbul: Simurg Yayınları, 1998, s. 349-361; F. Sema Barutçu Özönder, "Çöyr yazıtı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/3, 2006, s. 108-124.

63 30 numaralı Uybat I yazıtı, 1721-1722 yılında D. G. Messerschmidt ve P. J. Von Strahlenberg tarafından Uybat Irmağı'ndan 1 km. kadar uzakta, Çirkovo adlı Tatar kenti yakınlarında bulunmuştur. 1886 yılında P. E. Kuznetsov-Krasnoyarskiy ve D. A. Klementz tarafından kopyası alınmış ve Minusinsk Müzesi'ne taşınmıştır. Toplam 5 satır bulunan yazıt bugün Minusinsk Müzesi'ndedir. Yazıtla ilgili ayrıntı ve metni için bk. Erhan Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, s. 112-116.

64 Boris Ya. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, Türkçeye çev.: Abdülkadir İnan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 78-79.

yaşamaya devam ederdi. Bu arada, Moğolcadaki *otçigin* 'ateş prensi' sözcük grubunun Türkçe *ot tegin* sözcük grubunun Moğolca biçimi olduğunu da eklememiz gerekir. Dolayısıyla erken dönem Türkçesinde hem *ot tegin* hem de *köl tegin* biçimlerinin evin en küçük erkek çocuğunu ifade etmek üzere türetilmiş olduğunu düşünmek mümkündür. Çünkü sözcüğün hem Türkçedeki hem de Moğolcadaki anlamları bakımından elverişlidir. Eski Türkçe döneminde tespit edilmemiş olsa da 'yanmak' anlamında *köñ-* veya fiili daha da küçülttüğümüzde *kö-* fiiline inmemiz mümkün görünmektedir.[65]

Ailenin ilk doğan çocuğunun ise *tun* sıfatının kullanılması suretiyle bir terim ile karşılanmış olması kuvvetle muhtemeldir. 'İlk, birinci' anlamında olan *tun* sözcüğü, Kâşgarlı Mahmud'un ölümsüz eseri *Dîvânu Lügâti't-Türk*'teki *tun ogul* ve *tun kız*[66] sıfat tamlamalarında karşımıza çıkmaktadır.

Sir Gerard Clauson, ünlüsü uzun olan *tu:n* sözcüğünü 'ilk doğan' olarak anlamlandırır ve Wilhelm Radloff'un çağdaş Türk yazı dillerinden verdiği örnekleri anar.[67] Clauson, Yenisey yazıtlarındaki veriler için daha çok Sergey Ye. Malov'un 1952 yılında yayımlanan *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, tekstı i perevodı*[68] adlı çalışmasını kullandığı için *tun* maddesinde bu örnek bulunmaz ve dolayısıyla Clauson'ın verdiği örnekler Türkçenin sonraki dönemlerindeki biçimlerdir.

Bilge Tonyukuk'un adını, *tunyukuk* biçiminde okuyanların ilham kaynağının Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lügâti't-Türk*'teki *tun* 'ilk, birinci' sözcüğü olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Buradan hareket eden bazı Türkologlar, söz konusu *tun* sözcüğünün tanıklığında Tonyukuk adını Tunyukuk olarak okumaktadır.[69]

65 Erhan Aydın, *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, s. 74-75.

66 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992, c. III, s. 101 ve 137.

67 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 513a.

68 Sergey Ye. Malov, *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, tekstı i perevodı*, Moskva-Leningrad, 1952.

69 Aydın, *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, s. 124-125.

Tonyukuk veya Tunyukuk okunsa da ne anlam ifade ettiği konusunda türlü görüşlere ve açıklamalara tanıklık etmekteyiz. Örneğin, A. Ulvi Elöve'ye göre ad değil unvan olup *tun yokuk* biçiminde okunmalı ve 'baş, yüce, en baştaki büyük, birinci derecede veya birinci olarak yücelmiş olan' anlamı verilmelidir. [70]

René Giraud *tony ukuk* biçiminde okur, Bilge Kağan yazıtının güney yüzünün 14. satırında geçen ve *ñ* ünsüzü ile değil de *n* ve *y* ünsüzleri ile yazılan biçime dikkati çeker. Giraud tuhaf bir biçimde *ton* 'don, elbise, giysi', *+I* iyelik ve *yukuk* adını da Kırgız Türkçesinde kullanılan 'nikâhsız yaşamak, yapışkan olmak' anlamındaki *yuk-* fiili ile birleştirerek 'elbisesi yağla kutsanmış' biçiminde ilginç bir açıklama yapar. Giraud ayrıca bu tuhaf birleştirmesini Türkçedeki "Abasıyanık" adına benzetmek suretiyle karşılaştırmak ister. [71]

Vladimir M. Nadelyayev, bu adı, *tunyuk* 'hayvan tırnağı, toynak' sözcüğünden alır ve *tunyuk+ok* 'hayvan tırnağı+ok' biçiminde açıklamaya çalışır.[72] Nadelyayev'in bu önerisine katkı olması bakımından, Tonyukuk adı ile ilişkilendirilmemiş olsa da Marcel Erdal 'at toynağı' anlamındaki *toynak* sözcüğünün eski biçiminin <**toñok* yani *ny* (ⰹ) sesi ile yazıldığını ifade eder.[73] Bu vesile ile Marcel Erdal'ın, Tonyukuk'un adını *tuñokok*[74] biçiminde okuduğunu eklemek yararlı olacaktır.

Sergey G. Klyaştornıy'a göre 'saklamak, korumak' anlamındaki *ton+yuk-uk* sözcüğü <*yok-/yuk-* fiilinden yapılmış olup Uygur hukuk belgelerinde de tespit edilmiştir. Sonuç itibarıyla Tonyukuk adı, 'saklanan, korunan şey, kıymet, hazine, ziynet' anlamındadır.[75]

70 A. Ulvi Elöve, "Bir Yazı Meselesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1958, 1958, s. 70.

71 René Giraud, *L'Inscription de Baïn Tsokto*, Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient, 1961, s. 65-66.

72 Vladimir M. Nadelyayev, "Çteniye Orhono-Yeniseyskogo znaka *ń* (ⰹ) etimologiya imeni Tonyukuka, *Tyurkologiçeskiy Issledovaniya*, Moskva-Leningrad, 1963, s. 212-213.

73 Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill Publications, 2004, s. 72.

74 Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, s. 41.

75 Sergey G. Klyaştornıy, "Ton'yukuk-Aşide Yuan'çjèn'", *Tyurkologiçeskiy Sbornik* 1966, 1966, s. 202-205.

Osman F. Sertkaya ise, *tony* veya *tuny ukuk* biçiminde belirleyip *toñ* veya *tuñ* sözcüğündeki *ñ* ünsüzünün, *n* ve *y* olarak bölünmesini gerekçe göstererek *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Özbek, Altay, Teleüt ve Hakas Türkçelerindeki *tun* ve Tuva Türkçesindeki *dun* biçimleriyle bu önerisini güçlendirmeye çalışmak ister. Sertkaya, Tonyukuk adının *ukuk* bölümünü 'muktedir olmak' anlamındaki *u-* fiilinden alarak <*u-k-uk* 'anlayan, anlamış' olarak belirler.[76]

J. Paul Roux, Türklerin ve Moğolların yemek kültüründen bahisle, elleriyle yemek yemeleri neticesinde elbiselerinin kirli ve lekeli olduğunu öne sürerek 'giysisi yağlı' gibi oldukça tuhaf bir anlamlandırma yapar.[77] Tabii, bu tip aşağılayıcı anlamlandırmaların Türkoloji literatüründe herhangi bir anlamı ve önemi bulunmamaktadır.

Yukarıda da görüldüğü gibi Tonyukuk'un adı, kullandığı unvanlar ve kim olduğu konusunun hayli karmaşık olduğunu söylememiz gerekir.

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünü göz önüne aldığımızda Tonyukuk adının tespit edildiği yerleri şöyle belirlemek mümkündür:

Tonyukuk yazıtı 1. taş:
- Batı yüzü 1, 5, 6
- Güney yüzü 8, 10
- Kuzey yüzü 7, 10

Tonyukuk yazıtı 2. taş:
- Batı yüzü 2
- Güney yüzü 3
- Doğu yüzü 8
- Kuzey yüzü 1, 3

Bilge Kağan yazıtı:
- Güney yüzü 14

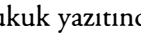
Küli Çor yazıtı:
- Batı yüzü 1

76 Osman F. Sertkaya, "Kâzım Mirşan'a Cevap: *Bilgi (Bilge) Atuŋ Ukuk* Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?", *Orkun* 65, 2003, s. 33.

77 J. Paul Roux, *Türklerin Tarihi, Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007, s. 140.

Yukarıdaki verilere göre Tonyukuk adı, üç farklı yazıtta ve iki farklı yazım ile toplam on dört kez tespit edilmiştir. II. Köktürk döneminin dördüncü kağanı Bilge Kağan, devletin yöneticilerini sayarken Tonyukuk'un ad ve unvanlarını *tonyukuk boyla baga tarkan* olarak anar ki bu unvanlar topluluğu Tonyukuk yazıtının 1. taşın batı yüzünün 6. satırında da bulunmaktadır. Bilge Kağan yazıtının güney yüzünün 14. satırında yer alan cümle şöyledir: *Başlayu ulayu şad[apıt] begler* <...> *ataman tarkan tonyukuk boyla baga tarkan* "diğer şadlar (ve) beyler <...> Ataman Tarkan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan."

Tonyukuk adını bir tarafa bıraktığımızda, *boyla*, *baga* ve *tarkan* sözcüklerinin bilinen ve eski Türk yazıtlarında sık kullanılan unvanlar olduğunu söylememiz gerekir. Bilge Kağan yazıtında geçen Tonyukuk adının yazımındaki *ny* sesinin *ñ* (𐰋) ile değil de *n* ve *y* ile yazılmış olmasını sıradışı bir durum olarak değerlendirmek durumundayız. Bu örneğin Türk runik harfleriyle yazımı şöyledir: . Görüldüğü gibi burada *ñ* (𐰋) ile değil, art ünlülü *n* (𐰆) ve *y* (𐰃) seslerini karşılayan harfler ile yazılmıştır. Bu da elbette sıradışı bir yazımdır. Çünkü Tonyukuk yazıtında geçen on iki örnekte de *ñ* (*ny*, 𐰋) sesini gösteren işaret ile yazılmıştır. Bu durumda sorulması gerekli soru şudur: Bilge Kağan yazıtında neden iki harf ile yazılmıştır?

Tonyukuk adının yazımında gördüğümüz *ñ* (*ny*, 𐰋)[78] Türkçenin sonraki dönemlerindeki gelişimini izleyebildiğimiz bir sestir.

78 Ön damak geniz sesi de denen bu ses ile ilgili genel anlamda iki türlü görüşten söz edebiliriz. Bir görüş *ny*, ötekisi ise *yn* harf sırası ile okunması gerektiği yönündedir. Bu ses ile ilgili, sesin özellikle eski Uygur Türkçesindeki durumu hakkında bilgi veren çalışmaları tarih sırası ile şöyle sıralamak mümkündür: Annemarie von Gabain, *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, Berlin: *Sitzungberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*, 1938, s. 371-414; Nadelyayev, "Çteniye Orhono-Yeniseyskogo znaka *ń* (𐰋) etimologiya imeni Tonyukuka", s. 197-213; Klaus Röhrborn, "Zu einem Dialekt-Differenzienden Lautübergang im alttürkischen", *Materialia Turcica* 7-8, 1981, s. 295-305; Osman N. Tuna, "Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan

Harfin, ağırlıklı olarak *ny* biçiminde okunduğunu bilmekle birlikte, bazı eski Türk dili araştırmacıları *yn* olarak okunmasının daha uygun olduğunu belirtmektedir. Örneğin James R. Hamilton bu sesin *yn* olarak da okunabileceğini belirtse de *Tonyukuk* sözcüğünün okunuşunda kesinlikle *ny* olması gerektiğini ifade eder.[79] Ancak bir harfin veya işaretin bir sözcükte farklı, ötekinde farklı okunmak istenmesi, doğal olarak alfabe mantığıyla çelişen bir durum olacaktır.

Osman F. Sertkaya *ny* sesi için eski Türkçe döneminden şu örnekleri verir[80] ve Sir Gerard Clauson'ın etimolojik sözlüğündeki yerlerini işaret eder:[81]

Ligatürler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1990, 1994, s. 216-218; Osman F. Sertkaya, "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1993, 1995, s. 69-70; James R. Hamilton, *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Türkçeye çev.: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, s. 68-69; Ahmet Karadoğan, "Köktürkçedeki Ń Sesi Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları* 139, 2002, s. 137-140; Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, s. 73-75; Önder Çağıran, "Köktürk Türkçesi'ndeki Bir Çift Ünsüz İşareti '𐰽' Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/3, 2012, s. 16-22; Sertkaya, "Göktürkçedeki 𐰽 (ny) Runası Üzerine", s. 1-10; Hüseyin Yıldız, "Eski Türk Runik Yazısında [𐰽] Ligatürünün Kökeni ve /Ń/ Sesi Üzerine", *III. Beynelhalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumunun Materialları*, c. 1, Bakı, 2016, s. 303-307; Viktor G. Guzev-N. N. Telitsin, "O fonemnom znaçenii znaka 𐰽 v runiçeskih Tyurkskih nadpisyah", *Aktual'nıye Voprosı Tyurkologiçeskih Issledovaniy* (k 180-letiyu kafedrı Tyurkskoy filologii Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo Universiteta), St.-Petersburg, 2016, s. 45-49; Vügar Sultanzade, "Türk Runik Alfabesindeki "Çift Ünsüz" İşaretleri Üzerine", *Bilig* 82, 2017, s. 201-216.

79 Hamilton, *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, s. 68-69.

80 Sertkaya, "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri", s. 69-70.

81 Osman F. Sertkaya bu çalışmasına, Türk runik harfli metinler, eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerindeki örnekleri almıştır.

Sözcük ortasında

İsim	**Fiil**
añıg	—
bakañak	
kañu	
kañak	
köñek	
kuñaş~küñeş	
osañuk	
toñak	
turña~turñya	

Sözcük sonunda

İsim	**Fiil**
bogañ	*bañ-*
çıgañ	*güñ-*
kıñ	*kañ-*
kıtañ	*koñ-*
koñ	*köñ-*
yoñ~yuñ	*sañ-*
	tañ-
	yañ-

Ek olarak ise yalnızca *-kıña/-kiñe*'nin tespit edildiği belirtilmiştir.

Tespitlerimize göre, Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünü göz önüne aldığımızda, sözcük başında bulunmayan bu ses için şu veriler ortaya çıkmaktadır:

Sözcük ortasında

İsim	**Fiil**
añıg 'kötü' (7 kez)	*añıt-* 'korkutmak' (1 kez)
büñi 'kişi adı' (1 kez)	
kañu 'hangi' (1 kez)	
kañuy 'yer adı' (2 kez)	
toñın taş 'yer adı' (2 kez)	
toñlug 'anlamı açık değil' (1 kez)	
toñukuk 'kişi adı' (12 kez)	
turña 'turna' (1 kez)	

Sözcük sonunda

İsim	**Fiil**
çıgañ 'yoksul' (8 kez)	*yañ-* 'dağıtmak, mahvetmek' (8 kez)
kıtañ 'Kitan halkı' (17 kez)	
koñ 'koyun' (10 kez)	
sañ 'anlamı açık değil' (1 kez)	
tañ 'tay' (3 kez)	

Yukarıdaki verilere göre *ñ* (*ny*) sesi, sözcük ortası veya sonu isim olarak 13, fiil olarak ise 2 örnekte tespit edilmiştir. Ek olarak ise yalnızca 2 kez tespit edilen *-kıña/-kiñe*'yi belirtmemiz gerekir.

ñ (*ny*, 𐰋) sesinin eski Türk yazıtlarındaki örneklerini verdikten sonra en önemli soru Tonyukuk (𐱅𐱅 𐰋𐰆𐰴) adının tek mi iki sözcük mü olduğudur. Eğer iki sözcükten oluşuyorsa sözcükte yer alan *ny* sesine dikkat etmek durumundayız.

Herhangi iki sözcüğün birinin sonu *n* ile bitiyor, ötekinin başı *y* ile başlıyorsa gerçekten *ny* sesini gösteren işaret ile yazılır mı? Örneğin *on yıl* ifadesi *on yıl* (𐰃𐰚𐰆) yerine *oñıl* (𐰃𐰋𐰆) biçiminde yazılmış olabilir mi? Veya bu tipte bir yazımın başka örnekleri var mı? Ne

yazık ki başka örneği olmadığı için bu tipte yazılmış olamaz. Bu nedenle de Tonyukuk adını iki sözcük olarak düşünmek mümkün görünmemektedir.

Tonyukuk adı II. Köktürk dönemi yazıtlarından olan Küli Çor[82] yazıtında da tespit edilmiştir. Moğolistan'daki Türk runik harfli yazıtlardan Küli Çor yazıtı, 1912 yılında W. Kotwicz tarafından Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un 200 km. güneybatısında, Töv Aymag sınırları içerisinde, Delgerhan Sum'unun 30 km. kuzeyinde, İh-Höşööt (Ikhe-Khushotu) denilen yerde bulunmuştur. Bugün ilk dikildiği yerde olan yazıtta 30 satır bulunmakta olup 29. satır tamamen siliktir. Yazıtın son satırı ise batı yüzünün alt bölümüne yatay olarak yazılmıştır. Yazıtın kolofon bölümü olan 27, 28 ve 30. satırlarda yazıtın yazıcısı ve anlatıcısı hakkında bilgi edinmek mümkündür. II. Köktürk Kağanlığı döneminde yazılmış olduğunu bilmekle birlikte, yazıtta herhangi bir tarih kaydının bulunmaması da ayrı bir talihsizliktir.

Küli Çor yazıtının batı yüzünün 1. satırı şöyledir: <...> *üçün apa tarkan çıkan tonyukuk atıg bėrmiş* "<...> için Apa Tarkan, Çıkan Tonyukuk adı(nı) vermiş."

82 Küli Çor yazıtı ile ilgili ayrıntılı bilgi ve tam metnini veren kaynakların bir bölümünü tarih sırası ile şöyle sıralayabiliriz: W. Kotwicz-A. N. Samoyloviç, "Le monument turc d'Ikhe-Khuchotu en Mongolei Centrale", *Rocznik Orientalistyczny* 4, 1928, s. 60-107; Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, s. 133-151; S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad, 1959, s. 25-30; Gerard Clauson-Edward Tryjarski, "The Inscription at Ikhe-Khushotu", *Rocznik Orientalistyczny* 34/1, 1971, s. 7-33; Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi, 2000, s. 225-226; Árpád Berta, *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged: Jate Press, s. 1-24; Erhan Aydın, "Küli Çor Yazıtı ve Yazıtla İlgili Sorunlar Üzerine Notlar", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 5, 2012, s. 251-272; Erhan Aydın, "Küli Çor Yazıtının Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları", *Türklük Bilimi Araştırmaları* 35, 2014, s. 31-41; Osman Mert, *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017, s. 128-140; Erhan Aydın, "Name, Titles, And Identity in the Küli Čor Inscription", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 24 (2018), 2019, s. 5-18.

Küli Çor yazıtının ilk satırının baş tarafı aşınmış olduğu için, *üçün* edatıyla başlayan bölümün ardından *apa tarkan çıkan tonyukuk atıg bėrmiş* bölümü gelir. Buranın "Apa Tarkan, Çıkan Tonyukuk adını vermiş" olarak çevirmek gerektiğini düşünebiliriz. Bu durumda Küli Çor'un *er at* yani erkeklik adını almadan önceki adının "Çıkan Tonyukuk" olduğunu söylemek mümkündür.

Çünkü satırın başı eksik olan batı yüzünün 2. satırında, *<...>-tdokda yėg tör<ö>miş ışwara çıkan küli çor bolmış* "<...>-dığında (daha) iyi yaratılmış (olduğu için) Işvara Çıkan Küli Çor unvanını almış" okuyup anlamlandırdığımızda yazıt kahramanının *er at*ı yani erkeklik adının Küli Çor olduğunu anlayabilmekteyiz.

Gerard Clauson ve Edward Tryjarski, Küli Çor yazıtı ile ilgili çalışmalarında, yazıtın ilk üç satırında Küli Çor'un kimliği hakkında bilgi edinebilmenin mümkün olduğunu belirtir. Küli Çor'un asıl adının Tonyukuk olduğunu, ancak bilinen Tonyukuk'un unvanının *Boyla Baga Tarkan* olmasından ve özellikle yazıtın 3. satırında geçtiği öne sürülen *Kapgan* adından hareket ederek Küli Çor'un 716'dan sonra ölmüş olmasını mümkün görmemeleri gibi nedenlerden dolayı bildiğimiz Tonyukuk ile ilgisi olmadığını düşünür.[83]

Küli Çor yazıtında yer alan *çıkan küli çor* ifadesindeki *çıkan* sözcüğünün hem 'yeğen' anlamında bir akrabalık terimi hem de unvan olarak kullanıldığını biliyoruz. *Çıkan* sözcüğü Küli Çor yazıtında iki, Köl Tegin yazıtının kuzey yüzünde bir olmak üzere toplam üç kez tespit edilmiştir. Köl Tegin yazıtının kuzey yüzünün 13. satırındaki cümle şöyledir: *Bark ėtgüçi bediz yaratıgma bitig taş ėtgüçi tawgaç kagan çıkanı çaŋ seŋün kelti* "Anıt mezar ustası, süsleme ustası (ve) yazıt ustası Çin kağanının yeğeni General Çang geldi." Unvan olarak ise Küli Çor yazıtının batı yüzünün 2. satırında yer almaktadır: *<...>-tdokda yėg tör<ö>miş ışwara çıkan küli çor bolmış <...>* "<...>-dığında (daha) iyi yaratılmış (olduğu için) Işvara Çıkan Küli Çor unvanını almış <...>"

83 Clauson-Tryjarski, "The Inscription at Ikhe-Khushotu", s. 24.

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında tespit edilen üç *çıkan* sözcüğünden Köl Tegin yazıtındakinin 'yeğen' anlamında bir akrabalık terimi, Küli Çor yazıtındaki iki örneğin ise unvan olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Küli Çor yazıtının ilk satırının baş tarafı eksik olduğu için, *üçün* edatıyla başlayan bölümün ardından *apa tarkan çıkan tonyukuk atıg bėrmiş* bölümü gelir. Burayı "Apa Tarkan, Çıkan Tonyukuk adını vermiş" olarak anlamlandırmak gerekmektedir.

Bu durumda Küli Çor'un *er at* yani kahramanlık unvanını almadan önceki adının Çıkan Tonyukuk olduğunu öne sürebiliriz. Çünkü yazıtın batı yüzünün 2. satırında geçen diğer örnekte ise satırın başı eksik olarak: <...>*-tdokda yėg tör<ö>miş ışwara çıkan küli çor bolmış* "<...>-dığında (daha) iyi yaratılmış (olduğu için) Işvara Çıkan Küli Çor unvanını almış" cümlesinde yazıt kahramanının *er at* yani kahramanlık unvanının Küli Çor olduğu anlaşılmaktadır.

Çıkan sözcüğü Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ünde 'yeğen, hala oğlu' anlamıyla verilmiştir.[84] Sir Gerard Clauson'ın, iki *çıkan* maddesini ayrı ayrı alarak Köl Tegin yazıtındaki *çıkan*'ın 'kuzen' anlamında Çince ödünçleme olabileceğini düşündüğü için Küli Çor yazıtındaki *çıkan* sözcüğünden ayrı tuttuğu anlaşılmaktadır. Ancak verdiği anlamlandırma ise neredeyse aynıdır.

Küli Çor yazıtındaki *çıkan* sözcüğünü ise "Kuzen Tonyukuk unvanını verdi." anlamıyla karşılamıştır.[85] Eski Türkçe döneminin önemli sözlüklerinden *Drevnetyurkskiy Slovar*'da da iki ayrı maddede ele alınmış, Köl Tegin yazıtının kuzey yüzünün 13. satırındaki örnek için 'yeğen', Küli Çor yazıtında geçen örnek içinse 'unvan' anlamı verilmiştir.[86]

Aslında sözcüğün dar bir alanda kullanımda kaldığını söylememiz gerekir. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği 'yeğen, hala oğlu' anlamı temel olarak alındığında, asıl anlamının 'yeğen' olduğunu, Köl Tegin

84 Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. I, s. 402.

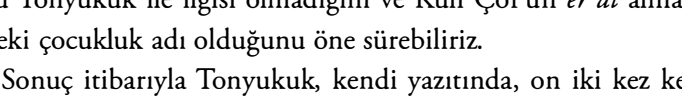
85 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 409a.

86 Vladimir M. Nadelyayev - Dmitriy M. Nasilov - Ethem R. Tenişev - Aleksandr M. Şçerbak, *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad: Nauka, 1969, s. 150.

yazıtının kuzey yüzünün 13. satırı ile Küli Çor yazıtının 1 ve 2. satırındaki örneklerde ise unvan olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Küli Çor yazıtından edindiğimiz bu bilgiden hareket ettiğimizde Küli Çor unvanı, sonradan yani *er at* almak suretiyle elde edilmiş olduğuna göre, yazıt kahramanının ad ve unvanını *Köl İç Çor* veya *Köli Çor* okuyarak Köl Tegin adında da gördüğümüz *köl* unvanına bağlamanın doğru olmadığı da bu suretle ortaya çıkmaktadır. Bu sayede, Türklerde *köl tėgin* ve Moğollarda *otçigin* olarak kullanılan ve baba ocağının en küçük erkek çocuğuna verilen *köl* unvanının, sonradan elde edilebilmesi, doğal olarak mümkün değildir.

Küli Çor yazıtının ilk satırında geçen ad veya unvan birliğinin, ünlü Tonyukuk'la ilgisi olmasa da hem Tonyukuk hem de Küli Çor yazıtında geçen *Tonyukuk* adının birlikte değerlendirilmesinde yarar olduğu gayet açıktır. Tonyukuk adı, Küli Çor yazıtında da Bilge Kağan yazıtında olduğu gibi *ñ* (*ny*, 𐰋) ile değil, *n* (𐰽) ve *y* (𐰃) seslerini gösteren harf ile yazılmıştır: 𐰴𐰴𐰃𐰽𐰾.

Kaynak: http://bitig.org/show_big.php?fn=copies/318.gif

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden hareket ederek Bilge Kağan yazıtındaki *tonyukuk boyla baga tarkan* unvan birliğinin ünlü Tonyukuk'u işaret ettiğini, Küli Çor yazıtında geçen *çıkan tonyukuk*'un ise, ünlü Tonyukuk ile ilgisi olmadığını ve Küli Çor'un *er at* almadan önceki çocukluk adı olduğunu öne sürebiliriz.

Sonuç itibarıyla Tonyukuk, kendi yazıtında, on iki kez kendi adını andığı yerlerin tümünde, *ñ* (*ny*, 𐰋) sesini gösteren işaret ile yazılmıştır: 𐰴𐰴𐰋𐰽𐰾. Küli Çor'un *er at* almadan önceki adının Tonyukuk olması, bu adın ünlü Tonyukuk'a ait bir unvan olmadığını, yalnızca bir kişi adı olduğunu öne sürmeyi mümkün kılmaktadır. Ancak, eğer sıradan bir yazım hatası değilse, Bilge Kağan ve Küli Çor yazıtlarındaki *n* ve *y* seslerinin neden ayrı işaretlerle yazıldığını,

Tonyukuk yazıtında on iki kez geçen adın, neden *ñ* (*ny*, ȝ) sesini gösteren işaret ile yazıldığını açıklamak güç görünmektedir.

Tonyukuk adında bulunan *ñ* (*ny*, ȝ) sesi yazıtlardan sonraki dönemlerde *n* veya *y* sesleri ile gelişimini sürdürdüğüne göre, tespit edememiş olsak da farazi bir *toñuk-* veya *tuñuk-* biçiminde bir fiil tasarlamak şeklen mümkün görünmektedir. Buradan fiilden isim yapan *-(X)K*+ eki ile isim yapılmış olmalıdır. Ancak aynı ekle yapılmış ve bugün günümüz Türkçesinde de kullanılan *tutuk*, *yoluk*, *sönük*, *bölük* gibi birkaç isim örneğini göz önüne aldığımızda, bu ekin etken değil, edilgen isimler yaptığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *tonuk-~tunuk-* fiillerine eklenen *-(X)K*+ eki ile isim yapılmış olabilir.

Tespit edilmemiş bu fiildeki ses, yazıtlar döneminde *ñ* (*ny*, ȝ) ile yazılıyor idiyse, bu sesin gelişimini göz önüne aldığımızda, eski Uygur Türkçesinden itibaren *tonuk-~tunuk-* veya *toyuk-~tuyuk-* fiillerinin kullanılmış olması beklenir. Ancak tespitlerimize göre, böyle bir fiilin metinlerde hiç geçmemiş olması, savımızın peşinden sonuna kadar gitmemize ne yazık ki engel olmaktadır.

TONYUKUK'UN UNVAN VE GÖREVLERİ

Tonyukuk'un Unvanları

Yukarıdaki bölümde de ifade ettiğimiz gibi Küli Çor yazıtında geçen Tonyukuk adının, bildiğimiz Tonyukuk ile ilgisi olmadığına göre Tonyukuk'un kullandığı unvanlarına hem kendi yazıtından hem de Bilge Kağan yazıtından ulaşabilmekteyiz. Tonyukuk'un Bilge Kağan yazıtında tespit edilen unvanının *Tonyukuk Boyla Baga Tarkan* olduğunu yukarıdaki bölümde ifade etmiştik. Kendi yazıtında kullandığı unvanlar ise *Bilge Tonyukuk* ve *Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan*'dır. Bilge Kağan yazıtı ile kendi yazıtında geçen ad ve unvanları şöyle sıralamak daha açıklayıcı olacaktır:

Bilge Tonyukuk: Tonyukuk 1. taş batı yüzü 1, 5; güney yüzü 8, 10; kuzey yüzü 7, 10; Tonyukuk 2. taş batı yüzü 2; güney yüzü 3; doğu yüzü 8; kuzey yüzü 1, 3.

Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan: Tonyukuk 1. taş batı yüzü 6.

Tonyukuk Boyla Baga Tarkan: Bilge Kağan güney yüzü 14.

Yukarıdaki verilere göre kendi yazıtında *Bilge Tonyukuk*'u on bir kez, *Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan*'ı bir kez kullandığı ortaya çıkmaktadır.

Tonyukuk'un kullandığı unvanlara daha ayrıntılı bir şekilde baktığımızda şu bilgilerle karşılaşırız:

Bilge Tonyukuk

Tonyukuk'un kendi yazıtında en çok kullandığı unvan grubudur. Eğer Tonyukuk adını asıl adı olarak düşünürsek *bilge* sözcüğü unvan durumunda olmak zorundadır. 'bilge, hakîm' anlamlarında kullanılan bu sözcüğün *bil-* 'bilmek' fiilinden, fiilden isim yapan *-GA+* eki ile kurulduğu görülmektedir. Bilge unvanının katunlar tarafından da kullanıldığına dair yazıtlardan çok sayıda örnek verilebilir. En azından eski Türk yazıtlarında Bilge Kağan'ın annesi ile Uygur Kağanlığı'nın ikinci kağanı Moyan Çor'un eşinin unvanını İlbilge Katun[87] olarak görmekteyiz. Bilge unvanı, Uygur Kağanlığı döneminden kalan Tariat[88] yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında iki kez *bilige* biçiminde tespit edilmiş olup farklı bir anlamı bulunmamakla birlikte, sözcük içindeki bu ünlü türemesini, Uygurların diyalektik örneklerinden biri olarak değerlendirmemiz gerekmektedir.

87 İlbilge Katun, İlteriş Kağan'ın eşi, Bilge Kağan'ın annesidir. Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında Köl Tegin yazıtının doğu yüzünün 11. satırı ile Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 10. satırında olmak üzere toplam iki kez tespit edilmiştir. Uygur Kağanlığı'nın ikinci kağanı Moyan Çor (Çin. Moyan chuai 磨延啜)'un eşinin adı da İlbilge Katun'dur. Bu katunun adı da Tariat yazıtının güney yüzünün 6. ve batı yüzünün ilk satırında olmak üzere toplam iki kez tespit edilmiştir. Dolayısıyla her iki katunun taşıdığı adın, unvan olduğu anlaşılmaktadır.

88 Terh adıyla da bilinen bu yazıt Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtlardandır. Kaplumbağa altlık da dâhil olmak üzere toplam dört parçadan oluşan yazıt, Moğolistan'ın Arhangay Aymag'ının Tariat bölgesinde, Hangay Dağları'nın kuzeybatı bölümünde, Terh Irmağı vadisinde toprağa gömülü olarak bulunmuştur. Üç parça hâlindeki yazıt ve kaplumbağa altlık, Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'a taşınmış ve Moğolistan Arkeoloji Müzesinde koruma altına alınmıştır. Yazıtın dört yüzü de Türk runik harfli metinlerle kaplı olup doğu ve batı yüzünde 9, güney ve kuzey yüzünde 6, kaplumbağa altlıktaki satırla birlikte toplam 31 satır bulunmaktadır. Yazıt ile ilgili ayrıntılı bilgi ve metin yayımı için bk. Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 38-48.

Tonyukuk'un kendini ifade etmede kullandığı *bilge* sözcüğünü seçmesinin özel bir nedeni olduğunu söylemek gerekir. Kullandığı *boyla*, *baga* ve *tarkan* sözcüklerinin askerî unvanlar olduğunu, *bilge* unvanının esasen bilgili, akil kimse anlamından hareket ettiğimizde, askerî unvanlarının yanında, bunu da kasıtlı ve ısrarla kullandığını ifade etmek durumundayız. Yani askerî bakımdan birkaç unvana sahip Tonyukuk'un, *bilge* unvanını kullanmak suretiyle yalnızca askerî bakımdan değil, devlet yönetimi ve idari bakımdan da akıllı bir kimse olduğunu ifade etmek gibi bir amaç içerisinde olması gerekir.

Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan

Bilge Tonyukuk bölümünün ardından yer alan *Boyla*, *Baga* ve *Tarkan* sözcükleri ayrı ayrı unvanlardır. Eğer Tonyukuk sözcüğü unvan değil de ad ise, adın arkasında üç unvanın sıralanmış olmasının alışıldık bir durum olmadığını da not etmemiz gerekir.

Boyla

Boyla unvanı, üzerinde çok konuşulmuş, farklı biçimlerde de okunmaya elverişli bir sözcüktür. Bu farklı okumadan kasıt ise ilk hecedeki ünlünün *o* veya *u* olması ile ilgilidir. Türk runik harflerinin ünlüleri okutma sisteminde *o* ve *u* ünlüleri tek bir harfle gösterildiği için *boyla* veya *buyla* biçimlerinin her ikisi de harflerin ifade ettiği ses değeri bakımından doğrudur. Bu nedenle kimi araştırmacılar *boyla*, kimileri ise *buyla* okumayı tercih etmektedir.

Altay dilleri araştırmalarının kurucularından sayılan Gustav J. Ramstedt, bu unvanı, kökeni belli olmayan sözcüklerden sayarak Slav dillerindeki biçimler üzerinde durur ve *begile* sözcüğünden benzeşme yoluyla *boyla* biçimine dönüşmüş veya **boyl*/**buy* sözcüğünden **-la*/**-le* eki ile yapılmış olabileceğini ifade eder. Ramstedt'in ayrıca Mançuca *bō* 'ev' sözcüğü ile de ilişkilendirmek niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. [89]

89 Gustav J. Ramstedt, "Alte türkische und mongolische Titel", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 55/2, 1951, s. 78.

Sir Gerard Clauson ise 'yüksek bir unvan' olarak açıklar, Proto-Bulgarlarca da bilinen unvanın, kağan unvanıyla birlikte kullanıldığını ve büyük bir olasılıkla Xiongnu (匈奴)'larca da bilindiğini ancak Çin kaynaklarında tespit edilmediğini vurgular.[90]

Semih Tezcan'a göre ise bu unvan, 'göçebe boyların ve ordunun nereden nereye götürülmesi gerektiğini belirlemek, devlet toprakları üzerinde boyların düzenli ve planlı biçimde hareketlerini sağlamak' biçiminde anlamlandırılabilir. Tezcan, unvana 'hayvanı yönetmek için burnuna takılan çubuk', mecazen 'orduyu yöneten, komutan' anlamını verir ve sözcüğü *buyla* biçiminde okur.[91] Tabii, Tezcan'ın bu anlamlandırmasını epeyce bir mecazi olarak düşünmek gerekmektedir.

Bizce unvanın yapısının Türkçe kurallarla açıklanabilmesi güç görünmektedir. Uygur Kağanlığı döneminin en önemli yazıtlarından olan Tariat yazıtının kuzey yüzünün 2. satırında geçen *bıla*[92] sözcüğünün *boyla* unvanının değişik bir söylenişi olduğunu da eklemek gerekir.

Baga

Sözcüğün kökeni ve yapısıyla ilgili türlü görüşler ileri sürülmüştür. Gustav J. Ramstedt, Moğolca *bagatur* 'kahraman' sözcüğündeki *-tur* eki çıkarıldığında geriye kalan *baga* ile bir ve aynı olduğunu öne sürmüş olsa da kökenini bilmenin güçlüklerle dolu olduğunu ifade eder.[93]

90 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 385b.

91 Semih Tezcan, "Eski Türkçe *buyla* ve *baga* Sanları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1977, 1978, s. 55 ve 64.

92 Tariat yazıtının kuzey yüzünün 2. satırı: *Teŋri kanım atlıgı tokuz tatar yėti yėgirmi az buyruk toŋrada seŋüt bıŋa uygur bodunı tėgitimin bo bitidökde kanıma turgak başı kagas ataçuk begzeker çigşi* ***bıla*** *baga tarkan üç yüz turgak turu<t>dı* "İlahi (yüce) hanımın atlıları (süvari birliği) Dokuz Tatar(lardan) on yedi, Az(lardan) komutanlar, Tongra(lardan) generaller ve süvari birliğinden (oluşuyordu). Uygur halkından prenslerimle bu (yazıtı) yazdıkları sırada, hanımın muhafız birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bıla Baga Tarkan (ile birlikte) üç yüz muhafız, (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti)." Ayrıntı için bk. Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 47.

93 Ramstedt, "Alte türkische und mongolische Titel", s. 76-77.

Ramstedt başka bir makalesinde 'kurbağa' anlamındaki *baka* sözcüğünün ses yansımasından gelişmiş bir sözcük olabileceğini belirtir.[94]

René Giraud'ya göre de bu unvan İranî kökenlidir ve büyük bir olasılıkla *beg* sözcüğü ile akrabadır.[95] James R. Hamilton'a göreyse Sogdca *vγ-* 'Tanrı' anlamındaki sözcükle ilişkili olup *Vγ'* biçimi ise sözcüğün seslenme hâlidir.[96] Gerhard Doerfer *baga* sözcüğünün unvan değil, özel ad olduğunu ileri sürer.[97]

Üstte de görüldüğü gibi bazı araştırmacılar eski İran dillerinden olan Sogdca *vγ-* 'Tanrı' sözcüğü ile ilişkilendirir ve *beg* sözcüğünün daha eski biçimi olduğunu kabul eder. Ancak bizce *beg* 'bey' sözcüğü ile ilişkilendirmek çok doğru bir fikir değildir. Çünkü Türkçenin sesbilgisi kurallarına göre ünlülerin ön yani ince sıradan art yani kalın sıraya geçebilmesi çok sıradan bir olay değildir.

Semih Tezcan ise Oğuz grubu Türk yazı dillerinde *baga*, öteki Türk yazı dillerinde *baka* olarak yaşayan 'kaplumbağa' anlamındaki sözcükle birleştirme tarafındadır.[98]

Yong-Sŏng Li, *baka* sözcüğünü işlediği makalesinde, *baka*yı ses yansıması ile oluşmuş bir sözcük olarak kabul eder ve sözcüğün gelişimini şöyle belirler: **bāka* < **bākka* < **bākga* < *bāk* 'vaklamak'+*ga* 'yansıma sözcükleri fiil yapan ek'. Makalenin sonuç bölümünde ise, ses yansıması ile oluşmuş 'kurbağa' anlamının unutulduğu, 'kaplumbağa' anlamının kazanıldığı ve sözcüğün 'kurbağa' ve 'kaplumbağa' gibi türlü anlamlarla kullanıldığı belirtilir.[99]

---

94 Gustav J. Ramstedt, "Über onomatopoetische Wörter in den altaischen Sprachen", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 55/2, 1951, s. 108.

95 René Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, Türkçeye çev.: İsmail Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, s. 119.

96 James R. Hamilton, "Tokuz Oguz ve On Uygur", Türkçeye çev.: Yunus Koç-İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 1997, s. 198 not 25.

97 Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, c. II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1965, No. 828.

98 Tezcan, "Eski Türkçe *buyla* ve *baga* Sanları Üzerine", s. 68.

99 Yong-Sŏng Li, "On the Origin of *baqa* 'frog, toad; tortoise'", *Central Asiatic Journal* 41/2, 1997, s. 264 ve 266.

Baga unvanının, Türk runik harfli eski Türk yazıtları döneminden sonraki Türkçe metinlerde tespit edilmemiş olması da ayrı bir problem olarak karşımızda durmaktadır.

Tarkan

Tonyukuk'un, *Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan* unvan grubunda kullandığı bir diğer unvan da *tarkan*dır. Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında sıkça kullanılan ve askerî bir unvan olarak belirlenebilen bir sözcüktür. Unvanın kökeni ile ilgili çok farklı görüşler bulunmaktadır.

Örneğin, Annemarie von Gabain, *şad*, *tėgin*, *tarhan* gibi unvanların, bilinmeyen Orta Asya dillerinden, belki de orta İran dönemi dillerinin birinden alınmış olabileceğini belirtir ve *tarkan* unvanının *tar+han* biçiminde kurulmuş olduğunu savunur.[100] Wolfram Eberhard, *tarkan* unvanı için verdiği Çince olası yazılışlar listesinde *ta-kuan* olarak gösterdiği yazılışın son bölümünün *kuan* olmasını göz önüne alarak unvanın aslının *tar-khan* olup olmadığını sorgular ve *tar* sözcüğünün 'tarım' veya 'tarla' anlamında olması gerektiğini öne sürer.[101] Eberhard'ın bu görüşü, Gerhard Doerfer[102]'e göre dilbilgisi bakımından mümkün değildir.

Gustav J. Ramstedt, unvanın çokluk biçimlerinin ise Türkçe *tarkat* ve Moğolca *darχat* olduğunu ve sözcüğün Korece *tal* sözcüğü ile ilgisi olabileceğini, bu unvanın hem Türkçe hem de Moğolcada çeşitli zamanlarda farklı memuriyetleri karşıladığını belirtir.[103]

Edwin G. Pulleyblank, *tarkan* unvanını Xiongnu (匈奴) kökenli olarak belirler ve eski Çince **dān-gwag*'ı *tarχan* ile bir ve aynı sözcük sayar.[104]

100 Annemarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Türkçeye çev.: Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, s. 42 ve 44.

101 Wolfram Eberhard, "Bir Kaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", *Belleten* 9/35, 1945, s. 323-324.

102 Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, c. II, No. 879.

103 Ramstedt, "Alte türkische und mongolische Titel", s. 63-64.

104 Edwin G. Pulleyblank, "The Consonantal System of old Chinese", *Asia Major* (New series) 9/1, 1962, s. 91.

Sir Gerard Clauson, Pulleyblank'in bu önerisini en iyi etimoloji olarak benimser ve sözcüğün çokluk eki almış biçiminin ise *tarχa(n)t* olması gerektiğini ifade eder.[105]

Gerhard Doerfer, unvanla ilgili etimoloji önerilerini verdikten sonra bu görüşlerle ilgili kendi düşüncelerini de sıralar. Örneğin, özellikle Harold W. Bailey'in ortaya attığı Çin. *dágān kan<kân* önerisi, Martti Räsänen'in, Ramstedt'ten esinlendiği erken Korece *tar* 'uzman' ve *tar-kwan* 'geçmişte resmî işlerin uzmanı' > Türkçe *tarkan*, Tōru Haneda'nın, Çince *tāt-kuan* ve *guan* > Türkçe *χan* gelişmesi, Annemarie von Gabain'in *tar* sözcüğü ile *burχan*, *teŋri-ken*, *ötüken*, *yetiken* gibi sözcüklerdeki *+χAn* eki ile ilişkilendirmesi, Denis Sinor'ın *tar-* 'gidermek' anlamında bir fiilden almak istemesi gibi etimoloji önerileri üzerinde durur ve unvanın, *tagsut*, *uruŋut*, *şadapıt* sözcüklerinde olduğu gibi *tarkat* biçiminin de *+t* çokluk ekiyle yapıldığının Moğolcada tespit edilmediğini belirler ki Doerfer'in *+t* ekli çokluk biçiminin Moğolcada tespit edilmediği bilgisi ayrıntı gibi görünse de önemli bir tespittir.

Doerfer ayrıca, Paul Pelliot ve Karl H. Menges'in önerdiği gibi, unvanın büyük bir olasılıkla Ruanruan kökenli olabileceğini düşünür: Ruanruan **darχan* 'ayrıcalıklı' > Moğolca *darkan* ve Türkçe *tarχan*.[106]

Bir İç Asya dili olduğu açık olsa da ancak başka dillerle yakınlığı kesin olarak belirlenemeyen Ruanruan (蠕蠕) veya başka bir telaffuzla Rouran (柔然) diline bağlamanın, eski Türkçe araştırmacılarının kaynak dil bulamadığında başvurduğu kurtarıcı bir dil olduğunu da söylemek gerekir.

Han-Woo Choi ise unvanın birçok dilde kullanıldığını belirterek unvanı, Korece *tarho-~tarku-* 'ısıtmak (bir demir parçası vs.)' ve 'başa çıkmak (kişi, problem vs.)' fiili ile ilişkilendirmekten yanadır.[107]

105 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 539b-540a.

106 Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, c. II, No. 879.

107 Han-Woo Choi, "A Study of the Ancient Turkic "TARKAN", *International Journal of Central Asian Studies* 5, 2000, s. 105 ve 110.

Tarkan unvanının, farklı zamanlarda farklı anlamlar taşıdığı da bilinenler arasındadır. Örneğin, eski Uygur Türkçesinde 'vekil, nazır'; Oğuz Türkçesinde "sübaşından sonra gelen makam sahibinin unvanı"; Hazarlarda "hükümdar unvanı" vs.

Yukarıda *Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan* unvanları ile ilgili genel görüşler üzerinde durmaya çalıştık. Anlaşıldığı kadarıyla Tonyukuk çok sayıda unvanın sahibidir. Tonyukuk'un bu kadar unvana sahip olması anlaşılabilir bir durum olmakla birlikte, bu kadar unvanı, Türkçenin unvan grubu yapısına uymayan bir sistemle arka arkaya sıralamasının nedeni acaba ne idi?

Bilge, *boyla*, *baga* ve *tarkan* unvanlarının alışılmadık bir durumla arka arkaya sıralanmasını şöyle açıklayabiliriz: Tonyukuk'un, en çok kullandığı unvan grubunun *Bilge Tonyukuk* olduğu, diğer unvanlarını da Türkçenin unvan grubu sisteminin bozulmaması için arka arkaya sıraladığını söylemek mümkün görünmektedir. Ancak dediğimiz gibi, bu sıralama Türkçenin sözdizimi bakımından çok da alışıldık bir durum değildir.

Tonyukuk'un Görevleri

Tonyukuk'un kişiliği ile ilgili kuşkusuz yapmamız gereken en önemli işlerden biri, II. Köktürk Devleti'nde onun tam olarak hangi görevde olduğunu tespit edebilmektir. Yukarıdaki bölümde de işaret ettiğimiz gibi Tonyukuk'un kullandığı çok sayıda unvan bulunmaktadır. Bunlardan *bilge* unvanının dışındakilerin askerî unvanlar olduğunu da ifade etmiştik. Tonyukuk'un unvanları arasında yer almasa da onun hangi görevlerde bulunduğu konusunu çözmemize yardım edebilecek bazı sözcüklerle karşılaşmaktayız. Aşağıdaki bölümde, yaptığı görevleri belirleyen sözcükler üzerinde ayrıntısıyla durulacaktır.

Ayguçı

Toplam dört kez (1 G 3; 1 D 4; 1 K 5; 2 G 5) geçen sözcüğün 'danışman, müşavir' anlamında olduğunu söyleyebiliriz. *ay-* 'söylemek' fiilinden *-gU+* eki ile isim yapılmıştır. Sondaki *+çI* eki ise meslek ismi

bildiren, isimden isim yapma ekidir. Dolayısıyla bir meslek adı ile karşı karşıya olduğumuz açıktır. Bu adın geçtiği cümleler şöyledir:

1 G 3; 1 D 4; 1 K 5: *kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş* "Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş."

2 G 5-6: *anta ayguçı[sı* (6) *yeme ben ök ertim* "Orada danışmanı (6) da bizzat bendim."

Sözcük üzerinde görüş belirtenlerin 'sözcü, müşavir, kağan danışmanı' anlamını verdiği anlaşılmaktadır.[108] Abdülkadir Donuk ise sözcüğün çok yüksek bir devlet unvanı olduğunu belirtmiş ve 'başmüşavir, devlet meclis başkanı, belki başbakan' anlamlarını vermiştir.[109] Ancak 'sözcü, müşavir, kağanın danışmanı' anlamlarının dışında verilen başka anlamlar, özellikle de devlet yönetimiyle ilgili birtakım anlamların yüklenmesi, sözcüğü ifade edememeye neden olmakta, eski Türklerde kağanlık yönetimi dışında başka yönetim şekillerini düşünmeye zorlamaktadır.

Ayguçı sözcüğünün meslek adı olarak eski Uygur Türkçesinde de bilindiği ve kullanıldığı anlaşılmaktadır. Serkan Şen, bu meslek adının eski Uygur Türkçesi metinlerinde sıklıkla *iş ayguçı* olarak geçtiğini belirtmiştir.[110]

Ayıgma

Sözcük yalnızca bir kez 1. taşın batı yüzünün 5. satırında tespit edilmiştir: *Uduzugma ulugı şad erti aygıl tėdi ayıgması ben ertim* "sevk edenlerin lideri şad (unvanlı) idi. Söyle dedi, danışmanı bendim." Yazıt üzerinde çalışanlar *ayıgma* sözcüğüyle ilgili hem okunuşunda hem de anlamlandırılmasında birlik sağlayamamıştır. Sözcüğün ilk harfi art ünlülü *y* olduğu için *yagmışı* veya *yıgmışı* biçiminde okuyanlar da

108 Nadelyayev ve diğerleri, *Drevnetyurkskiy slovar'*, s. 28; Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 271 a.

109 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988, s. 2-3.

110 Serkan Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, 2007.

olmuştur. İlk naşirlerden olan Wilhelm Radloff ve Hüseyin Namık Orkun, 'katılmak, iltihak etmek' anlamındaki *yag-* fiil tabanını esas alarak *yagmışı* okumuştur.[111] Sözcüğü ilk kez *ay-* fiilinden alarak *ayıgması* okuyan René Giraud[112] olmuştur. Türk runik alfabesinde, ilk hecedeki ünlülerin çoklukla yazılmıyor olması nedeniyle Sir Gerard Clauson, daha farklı bir fiil tabanından alarak *yığmışı* okumuş ve 'yığan, toplayan, bir araya getiren' anlamını vermiştir.[113]

Talat Tekin ise, *ay-* fiilinin 'söylemek' anlamından çok, 'bir liderin sözcülüğünü yapmak, onun yerine emir vermek' olması gerektiğini belirtmiştir.[114] Eski Türkçe döneminde sıkça kullanılan ve fiilleri sıfat yapan *-GmA+* ekiyle kurulduğu belli olan sözcüğü *ay-(ı)-gma* biçiminde açmak mümkündür. Ancak sözcüğün, Türkçenin sonraki dönemlerinde tespit edilmemiş olması, onun "tek örnek" (Hapax legomenon) olma ihtimâlini de kuvvetlendirmektedir.

Çawış

Çawış sözcüğünün, Tonyukuk'un kullanmasından hareket ettiğimizde ordu komutanı benzeri bir göreve işaret ediyor olması gerekir. Yazıtta yalnızca bir kez, 1. taşın batı yüzünün 7. satırında geçer. Satır şöyledir: *Birle èltèriş kagan boluyun bèrye tawgaçıg öŋre kıtañıg yırya oguzug üküş ök ölürti bilgesi çawışı ben ök ertim çugay kuzın kara kumug olorur ertimiz* "ile (birlikte) İlteriş, kağan olunca güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti. (O sıralar) bilge kişisi, başkomutanı bizzat bendim. Çugay Kuzı ile Kara Kum'u yurt tutmuştuk."

Sir Gerard Clauson'a göre sözcük *çavuş* biçiminde ve 'ordu komutanı' anlamında olmalıdır.[115] Unvanın, Türkçenin sonraki dönemlerinde rütbe bakımından daha aşağı bir düzeye indiğini tespit

111 Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), s. 95; Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, s. 100.

112 Giraud, *L'Inscription de Baïn Tsokto*, s. 53 ve 139.

113 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 897a.

114 Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg Yayınları, 1994, s. 27

115 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 399a.

edebiliyoruz. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lıugâti't-Türk*'te verdiği anlam hayli ilginçtir: 'Savaşta safları düzelten ve askeri zulüm etmeye bırakmayan kimse'.[116] Çağatay Türkçesi metinlerinde 'atlı gürz taşıyıcısı; kervan kılavuzu'; Harezm Türkçesi metinlerinde ise 'teşrifatçı; atlı gürz taşıyıcısı' anlamlarında kullanıldığı bilinmektedir.[117] Bu unvan, tarihî Kıpçak Türkçesi alanında 'padişahın önünde saygı ile bağıran adam'[118] anlamıyla belirlenmiştir.

Sözcüğün kökeni ve morfolojik bakımdan açıklanması ile ilgili farklı görüşler bulunsa da daha çok *çav* 'ün, ses' sözcüğünden getirilmek istenmiştir. Unvanın kökeni ile ilgili görüş belirtilirken temel sorun, sözcüğün *b* ile mi yoksa *v* (*w*, *ß*) ile mi okunması gerektiğidir. *b* sesi ile okunduğunda sözcüğün kökeni *çab-* veya *çap-*(?) fiilinde aranabilir. *w (~v)* sesi ile okunduğunda *çaw-* fiilinden veya *çaw* adından almak mümkündür. İsim olarak düşünüldüğünde ekin *+Xş* olması gerekir. Marcel Erdal, isimden isim yapan *+Xş* ekinin daha çok renk adlarına eklendiğini belirtir ve buna dair örnekler verir.[119] Talat Tekin'in bu unvana 'yaver, başdanışman, başkumandan, ordu komutanı' anlamlarını verdiği anlaşılmaktadır.[120]

Yagıçı

Tonyukuk'un yapmış olduğu bir başka görevi anlamamıza imkân sağlayan *yagıçı* sözcüğü, yazıtta yalnızca bir kez, 2. taşın güney yüzünün 6. satırında karşımıza çıkmaktadır. Bu sözcük de yazıt üzerinde çalışanlarca türlü biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Sözcüğün geçtiği cümle şöyledir: *Yagıçısı yeme ben ök ertim* "Savaşçısı da bizzat bendim."

116 Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. IV, s. 139.

117 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 399a; Hatice Şirin User, "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig* 39, 2006, s. 225.

118 Recep Toparlı - Hanifi Vural - Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, s. 47.

119 Marcel Erdal, *Old Turkic word formation, A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1991, s. 102-103.

120 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 242.

Satırda *yagıçı* sözcüğünün varlığı ile ilgili tereddüt yaşayan araştırmacıların eski Türk yazıtlarının tümünü göz önüne almadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu sözcük 44 numaralı Kızıl-Çıraa II[121] yazıtının 2. satırında da geçmektedir. Satır şöyledir: *Ka[dır ya]gıda yagıçı ben tezig kėyikde alp ben teŋri ėlimke tusom tokuz er ölürtüm* "Güçlü düşmana (karşı) savaşçıyım. Hızlı koşan yaban hayvanına (karşı) yiğidim. Kutlu yurduma yararım (şudur): Dokuz asker öldürdüm."

Kızıl-Çıraa II yazıtının 2. satırındaki örnek, 'savaşçı' anlamındaki *yagıçı*nın çok iyi bilinen bir sözcük olduğunu göstermektedir. Sözcük *yagı* isminden *+çI* meslek bildiren isimden isim yapma ekiyle kurulmuş bir isimdir. Türkçenin sonraki dönem metinlerinde 'düşman' anlamındaki *yagı* sözcüğü ile yapılmış başka sözcüklere de rastlamaktayız. Örneğin, Maytrısimit'te *yagıçı* 'hasetçi, kinci'[122], Kutadgu Bilig'de ise *yagıçı* 'muharip'[123] anlamıyla tespit edilmiştir. *Yagı* isminden birçok sözcüğün türetildiğini de biliyoruz. Örneğin, *yagıla-*, *yagılamak*.[124]

Tonyukuk'un kullandığı sözcüklerden hareket ederek II. Köktürk Devleti'nin yönetimi sırasında yapmış olduğu görevlerden söz ettik. Ancak burada asıl önemli olan ve dikkat edilmesi gereken konu, Tonyukuk'un devlet yönetiminde tam olarak hangi görevde olduğudur. Tonyukuk'un devlet yönetimindeki yeri konusu türlü biçimlerde değerlendirilmiştir. İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde çeşitli görevler aldığını bildiğimiz Tonyukuk'u

121 1916 yılında A. V. Adrianov tarafından Yenisey'in sağ kıyısında, Bayan Kol Irmağı'nın doğusunda, Ak Dağ ve Ak Şançi tepelerinin arasında ve Kızıl-Çıraa I (E 43) yazıtından 350-400 m. kuzeybatıda bulunmuştur. 6 satırdan oluşan yazıt, bugün Tuva Müzesi'ndedir. Yazıtla ilgili ayrıntı ve metni için bk. Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*, s. 147-150.

122 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II: Maytrısimit*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 499.

123 Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III* İndeks, Hzl.: Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya- Nuri Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979, s. 514.

124 Konunun ayrıntısı için bk. Erhan Aydın, "Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre)", *Journal of Turkish Linguistics* 2/1, 2008, s. 58-59.

II. Köktürk döneminin veziri olarak değerlendirmek acaba ne kadar doğrudur?

İslam öncesi dönem metinlerinde çok sayıda örneğini göreceğimiz üzere, kağandan sonraki en yetkili kişi yabgudur. Yabgu[125] sözcüğü Türk runik harfli metinlerin tümünü göz önüne aldığımızda toplamda on iki kez tespit edilmiştir. Devletten daha küçük yönetim birimlerinde (örneğin, boy, klan yönetimi) yabgu unvanının kullanılmadığını, ihtiyatla söyleyebiliriz. Bu görüşümüzdeki temel dayanak, unvanın yalnızca kağanlık yazıtlarında tespit edilmiş olmasıdır. Örneğin Yenisey ve Dağlık Altay bölgesi yazıtlarında hiç tespit edilmemiş olması, bu bölge halklarının ya bu unvanı bilmemesi ya da kullanacak kadar büyük bir yönetime sahip olmaması ile açıklanabilir. Ancak Gerdizî'nin Kimâklar ülkesini tanıtırken yabgu unvanını anması ilginç olmakla birlikte, aynı zamanda kafa karıştırıcıdır: "*Yol İrtiş nehrini geçince Kimakların çadırına varır. Kimakların sağlam yapıları yoktur. Hepsi ormanlarda, vahşi hayvanlar arasında ve kırlarda otururlar. Hepsi öküz ve koyun sahibidirler. (...) Bunların av hayvanları samur ve kakumdur. Reislerine Yabgu denir.*[126]

Kağan kendi oğullarına görev verirken en büyük olanına yabgu unvanını vermekteydi. Tabii, bu unvanın yalnızca kağanın büyük oğluna verilen bir unvan olmadığına dair kanıtlarımız da bulunmaktadır. Örneğin, 742 yılında Uygur, Karluk ve Basmılların ayaklanmasıyla, Basmıl reisi Xiedieyishi (頡跌伊施)'nin kağan olarak seçildiğini, Uygur ve Karluk liderlerinin kendilerini sağ ve sol yabgu ilan ettiğini biliyoruz.

Uygurlar, II. Köktürk Devleti'ni yıktıktan sonra tahtın ikinci kağanı Moyan Çor, kağanlığının ilk zamanlarında babası Kutlug Bilge Köl Kağan'ın yabgu olarak atadığı (Şine Usu yazıtı kuzey yüzü 11. ve 12. satırlar) Tay Bilge Totok ile uzun mücadelelere girmiş

125 Yabgu unvanı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, s. 166-167.

126 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. bs., Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998, s. 211.

ve sonunda onu ortadan kaldırmayı başarmıştı. Tay Bilge Totok'un kim olduğunu bilmemekle birlikte, Moyan Çor Kağan'ın ağabeyi olduğunu tahmin etmek mümkün görünmektedir.

Yabgu unvanının kullanımı ile ilgili olmak üzere bir başka örnek de yine Uygur Kağanlığı dönemine aittir. Tang Hanedanlığı'nda An lushan (安祿山) isyanının patlak vermesi üzerine Uygurlar Tang Hanedanlığı'na askerî yardımda bulunmuştu. Uygurların ikinci seferine komuta eden Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu'nun adı, Çin kaynaklarında *Yehu*[127] (葉護) olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla Çinlilerin kısaca yabgu olarak adlandırdığı bu komutanın da Moyan Çor Kağan'ın en büyük oğlu olduğunu biliyoruz.

Şad unvanıyla ilgili görüş belirten Gerhard Doerfer, kağandan sonraki unvanların *tegin-yabgu-şad* olarak sıralanmasına karşı çıkar ve sıralamanın *kagan-yabgu-şad* biçiminde olması gerektiğini belirtir. Gerçekten de kağanın oğlu olması, doğal olarak tegin unvanını kullanmasına yetse de yabgu veya şad olabilmesi için büyük işler başarması gerekecektir.

Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 28. satırında yer alan ve Beşbalık'a sefer konusunu işleyen satırda ele geçirilen devlet yöneticilerinin unvanlarının kağan, yabgu ve şad olarak sıralanması da bozkır kavimlerindeki yönetimin kağan-yabgu ve şad unvanlı kişiler eliyle gerçekleştiğine dair en güzel kanıt olmaktadır. Satırın başında bulunan cümle şöyledir: *Bulçuda sünüşdümüz **kagan**ın **yaw[gu**sı]n **şa**dın anta ölürtüm élin anta altım* "Bulçu'da savaştık. **Kağan**ını, **yab**gusunu, **şad**ını orada öldürdüm. Ülkesini orada ele geçirdim." Tonyukuk yazıtının 2. taşın batı yüzünün 6. ve 7. satırındaki cümlede geçen kağan-yabgu-şad sıralaması da savımız için bir başka örnektir: ***Kagan**ın tutdumuz **yawgu**sın **şad**ın* (7) *anta ölürti* "**kağan**larını yakaladık. **Yabgu**sunu, **şad**ını (7) orada öldürdü(k)."

Yukarıda verdiğimiz örneklerden hareket ettiğimizde devletin, kağan-yabgu-şad unvan sırasıyla yönetildiği açıkça görülmektedir.

127 Çin kaynaklarında *Yehu* (葉護) olarak tespit edilmiş bu adın, yabgu unvanının Çince telaffuzu olduğu yönünde genel bir kanaat bulunmaktadır.

Bir kimsenin yabgu veya şad olabilmesi için hanedan soyundan gelmesi de şart değildi. Öyleyse, Tonyukuk hem yabgu hem de şad unvanlarına sahip olmadığına göre neden onun için vezir ifadesi kullanılmaktadır?

Yabgu ve şad unvanlarına sahip olmayan Tonyukuk'un devlet yönetimindeki görevi, kağanın müşaviri veya sözcüsü olmalıdır. Bu durum, özellikle *ayguçı* ve *ayıgma* sözcüklerinin geçtiği cümlelerde açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Tonyukuk, yabgu veya şad unvanlarını kullanmadığına göre, kağandan sonraki ikinci adam olarak gösterilmesi, doğru bir yaklaşım olmadığı gibi, tarihî olaylarla da örtüşmemektedir.

TONYUKUK'UN YAZITI

Öncelikle, Tonyukuk yazıtının, Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarıyla birlikte anılarak "Orhon/Orhun Yazıtları" veya "Orhon/Orhun Abideleri" başlığı altında ele almanın yaygın bir anlayış olduğunu bilmekle birlikte, Tonyukuk yazıtının bulunduğu Bain-Tsokto bölgesi ile Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının bulunduğu Orhon Irmağı civarındaki Koşo-Çaydam bölgesi arasındaki uzaklığın 420 km. kadar olması nedeniyle üç yazıtın bir arada anılmasının doğru olmadığını belirtmek gerekir.

630'dan sonra Çin'deki Tang Hanedanlığı'nın kuzey bölümlerine yerleştirilen Köktürkler, bir süre burada yaşamıştı. Ancak en büyük emelleri ise Hangay Dağları bölgesine yani Ötüken'e tekrar kavuşabilmekti. Çünkü Ötüken, rahat bir yaşam sürülebilecek nadide yerlerden biriydi ve boylar arasına her türlü fitneyi sokan Tang Hanedanlığı'ndan yani Çin'den ve Çinlilerden de uzakta bulunmaktaydı. Bu nedenle II. Köktürk Devleti'ni kuran İlteriş Kağan'ın ve ona bağlı beylerin ve halkın en büyük hayali Ötüken topraklarına geri dönebilmek ve orayı Dokuz Oğuzlardan geri alabilmekti.

716 yılında Bilge Kağan'ın tahta çıkışıyla, Tonyukuk'un devlet ve yönetim üzerindeki söz sahibi olma özelliğini yitirdiğini öne sürmek mümkün görünmektedir. Çünkü Tonyukuk, Kapgan Kağan'ın ölümüyle boşalan kağanlık tahtına Kapgan Kağan'ın oğlu İnel Kağan (Çin. Fuju 匐俱)'ın geçme teşebbüsü esnasında, kağanlığın asıl sahibinin İlteriş Kağan'ın büyük oğlu Bilge Kağan'ı desteklemek

yerine, hakkı olmadığı hâlde Kapgan Kağan'ın oğlu İnel Kağan'ı desteklemiş ve bu durum Bilge Kağan'ı ve özellikle kardeşi Köl Tegin'i öfkelendirmişti.

Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan tarafından yazdırılan ve büyük ölçüde Köl Tegin yazıtındaki cümlelerin aynı veya benzeri olan Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 35. satırının ilk bölümünde bulunan *üze teŋri ıdok yėr suw [ėçim k]agan kutı taplamadı erinç* "yukarıda (ebedî) Gök, (aşağıda) kutsal yer ve su, amcam kağanın kutunu (miras, emanet) onaylamadı kuşkusuz." biçiminde günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz cümlenin de bu olaya işaret ediyor olması gerekir. Ancak bu konunun yazıtta neden ayrıntısıyla anlatılmadığı da hâlledilememiş bir sorun olarak kafamızın bir kenarında durmaktadır.

Tang Hanedanlığı dönemi Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre, bu mücadeleler sonucunda Köl Tegin, kılıç marifetiyle, babası İlteriş Kağan'ın emaneti olan kağanlığı, ağabeyi Bilge'ye bıraktıktan sonra Tonyukuk'u da yönetimden uzaklaştırmış olmalıdır. Aslında bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz, ancak Tonyukuk'un kendi otağını oldukça uzağa, Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının bulunduğu Koşo-Çaydam Gölü civarından yaklaşık 420 km. daha doğuya taşımasını da başka bir nedenle açıklamak zor görünmektedir.

Tonyukuk, hanedan soyundan olmasa da devletin işleyişi için vazgeçilmez simalardan biriydi. İki taştan oluşan yazıtında Çince bölüm bulunmamaktadır. Ayrıca Çin geleneği olarak düşündüğümüz kaplumbağa kaide üzerine oturtma geleneğini de uygulamamış, metnini yazdığı iki taşı doğrudan toprağa gömmüştür.

Tonyukuk yazıtı iki taştan oluşmakta olup birinci taş ikincisine göre daha iyi durumda, harfler daha açık seçilebilmektedir. Yazıtın ölçüleri ise şöyledir: Birinci taş: 243 x 64 x 32 cm., ikinci taş: 215 x 45-50 x 28 cm. Birinci taşta 35, ikinci taşta ise 27 satır bulunmaktadır. Hüseyin Namık Orkun, Radloff'un 17. satırdan sonra bir satır daha olduğunu tasavvur ederek bu satırı noktalarla işaret ettiğini

ancak böyle bir satır bulunmadığının Thomsen'in neşrinden sonra anlaşıldığını belirtmiştir.[128]

Yukarıdaki bölümlerde de belirttiğimiz gibi iki taştan oluşan Tonyukuk yazıtı 1897 yılında bitki bilimi uzmanı Yelizaveta Nikolayevna Klements tarafından, Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un yaklaşık 60 km. doğu tarafında, Nalayh kasabasına yakın, yerli halk tarafından Bain-Tsokto denilen yerde bulunmuş olup yazıt üzerindeki ilk çalışmayı 1898 yılında Wilhelm Radloff yapmıştır.

Wilhelm Radloff, bayan Klements tarafından bulunan bu yazıtın sahibinin Tonyukuk olduğunu belirler ve yazıtın ilk bölümünde yer alan *bilge toñukuk ben özüm tawgaç ėlinte kılıntım türk bodun tawgaçka körür erti* "Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Köktürk halkı Çin'e tâbi idi." cümlesini verir ve yazıtın Bilge Kağan'ın kağanlığı döneminde dikildiğinin belirtildiğini ve bu nedenle de en erken 716'da dikilmiş olabileceğini ifade eder.[129]

Tonyukuk'un, yazıtı yazdığı sıralarda yaşının yetmiş olduğunu, bu bilgiden hareket ederek doğum tarihinin 646 olabileceğini önerir. Radloff'un verdiği bilgilerden hareket ettiğimizde, yazıtın bulunuşundan itibaren hemen üzerinde çalıştığına kanıt olarak değerlendirebiliriz. Ancak bu çalışmada metin yayımı bulunmamaktadır.

Radloff 1899 yılında ise Tonyukuk yazıtının ilk bilimsel yayımını yapar: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge). Radloff'un kitabının son bölümünde Vilhelm Barthold'un "Die alttürkischen Inschriften und der Arabischen Quellen" (s. 1-29) adlı makalesi ile Friedrich Hirth'in "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen" başlıklı ünlü çalışması bulunur (s. 1-140).

Yazıtın bizzat Tonyukuk tarafından yazdırıldığı ve diktirildiğini söylemek mümkündür. Yazıtın yazılış ve dikiliş tarihi üzerinde türlü görüşler bulunmaktadır. Ancak yazıtını Bilge Kağan'ın tahtta olduğu zamanda tamamladığını kendi cümlelerinden anlamaktayız. Yazıtın

128 Orkun, *Eski Türk Yazıtları I*, s. 99.

129 Radloff, "Eine neu aufgefundene alttürkische Inschrift", s. 73.

son satırı yani 2. taşın kuzey yüzünün 4. satırı şöyledir: *Türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olorur* "Türk Bilge Kağan Köktürk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur."

Bilge Kağan'ın tahtta kaldığı 716-734 yılları arası, yazıtın dikilme ihtimali olabilecek tarih aralığı olması hasebiyle farklı tarihlendirme yapan araştırmacılar ile karşılaşmaktayız. Örneğin, René Giraud[130] 715 yılında yazılmış olabileceğini ifade etmiş olsa da, bunun mümkün olmadığını belirtmemiz gerekir. Çünkü yazıtını yazdığı sırada, 716 yılında tahta çıktığını bildiğimiz Bilge Kağan'ın tahtta olduğu bizzat kendisince belirtilir.

Karim Kabulov ise, *Türk* sözcüğünün, Tonyukuk yazıtında hem *öklük* (𐰉) gösteren işaretle hem de ön ünlülü *k* (𐰴) harfi ile yazılmış olmasından hareket ederek yazıtın iki farklı kişi tarafından yazıldığını iddia eder.[131] Yazıtı yazan kişinin kim olduğu konusu ile ilgili bir başka öneri ise Milán Adamoviç'e aittir. Adamoviç, 2. taşın doğu yüzünün 7. satırında geçen *bintegi* sözcüğünün, 'yararlı kimse' anlamındaki *bögtegi* sözcüğü olması gerektiğini belirttiği yazısında, yazıtın son bölümlerinin belki Tonyukuk'un bir akrabası tarafından eklendiğini ve onun da gramere hâkim olmadığını öne sürer.[132]

Eski Türkçe araştırmalarının önemli siması Árpád Berta ise *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása* adlı eserinde, Türk runik harfli eski Türk yazıtlarını dikiliş tarihi sırasına göre verir ve Tonyukuk yazıtının 726 yılında dikilmiş olması gerektiğini belirtir.[133]

Osman F. Sertkaya, Tonyukuk'un kendi yazıtında, Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin'e üstü kapalı cevap verdiğini belirtmekte, Bilge Kağan'dan önceki kağanları ve devlet yöneticilerini âdeta

130 Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, s. 31.

131 Karim Kabulov, "Orhun Türklerinin Aslı", Türkçeye çev.: Dildar Atmaca, H. Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca (Yay.): *Türkler*, c. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 119.

132 Milán Adamoviç, "Ein Überflüssiger Streit", *Materialia Turcica* 25, 2005, s. 347.

133 Berta, *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*, s. 27.

hatırlatmak ve "siz abidenizde şöyle diyorsunuz amma, doğrusu benim anlattığım gibidir" demek istediğini ifade etmek suretiyle, her iki devlet adamının arasındaki sorunu anlatmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla da Sertkaya hem "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Bilge Tonyukuk'un Abidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine" [134], hem de "Göktürkçedeki ȝ (ny) Runası Üzerine" [135] başlıklı makalesinde Tonyukuk yazıtının, Köl Tegin yazıtından sonra yani 732-734 yılları arasında yazılmış ve dikilmiş olabileceğini önerir.

Gerçekten de bu tarih aralığı, sıklıkla karşılaştığımız 720 yılı iddiasından çok sonra olsa da Tonyukuk'un Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin'e karşı sürekli iğneleyici cevapları için daha anlamlı ve açıklayıcı olmaktadır. Bu sayede Tonyukuk'un, Köl Tegin yazıtındaki cümleleri gördükten sonra kendi yazıtını ona göre şekillendirdiği, hatta Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında kendi adının bir kez anılmasına karşı, kendisi de Bilge Kağan'ın adını, İlteriş ve Kapgan Kağan'ın adlarından daha az, yalnızca üç kez anmak suretiyle bir nevi karşılık vermiş olabileceği de düşünülebilir.

Tabii, İnel Kağan'ın tahta geçme teşebbüsü sırasında, Tonyukuk'un yanlış ata oynamasının altında hangi nedenler olduğunu bilmemekle birlikte, ancak belli ki Bilge Kağan'ın tahta geçmesini benimsemediği sonucuna ulaşabiliriz. Ayrıca kızı Pofu (婆匐) Katun[136]'u Bilge Kağan ile ne zaman evlendirdiğini bilmiyor olmamıza rağmen, taht mücadeleleri sırasında, Tonyukuk'un, damadı Bilge Kağan'ın tarafını tutmamasını da ilginç bir durum olarak değerlendirmek durumundayız.

---

134 Osman F. Sertkaya, "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Bilge Tonyukuk'un Abidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 24, 1986, s. 356 ve 362.

135 Sertkaya, "Göktürkçedeki ȝ (ny) Runası Üzerine", s. 5-6.

136 Pofu Katun'un adı, kimliği, Tonyukuk'un kızı ve Bilge Kağan'ın eşi olduğu hakkındaki bilgileri Tang Hanedanlığı yıllıklarından öğrenmekteyiz. Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında bu katun ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamamaktayız. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra devlette önemli bir yer işgal ettiğini anladığımız bu katuna Tang Hanedanlığı yönetiminin "konuk devletin katunu (Bin guo furen 賓國夫人)" unvanını verdiğini de biliyoruz.

Yaşanan bu olaylar sonucunda Tonyukuk'un devlet yönetiminden el çektirildiği ve hatta uzaklaştırıldığı da düşünülünce Tonyukuk'un kendi yazıtında neden kendini çok övdüğü de kendiliğinden ortaya çıkmış olmaktadır. Yazıtın tümünde de göreceğimiz gibi Tonyukuk, her işte, her olayda ve mücadelede kendini ön plana çıkarır ve devletin kuruluşu ve gelişmesindeki katkısının göz ardı edilmemesini ister gibi bir hava ile anlatır. Özellikle eski anavatanları olan Ötüken'e geri dönmelerindeki en büyük başarının kendisine ait olduğunu açıkça ifade etmekten geri durmaz.

Bu itibarla, Tonyukuk'un, Bilge Kağan tarafından yazdırılan ve diktirilen Köl Tegin yazıtını görmüş olabileceğini ve bu yazıtta yer alan II. Köktürk Devleti'nin kuruluşu ile ilgili kendisinden bahis olmamasından etkilendiğini ve dolayısıyla yazıtını 732'den sonra ancak Bilge Kağan'ın ölüm tarihi olan 734'ten önce yazdırmış ve diktirmiş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu düşünmekteyiz.

1957 yılında Tonyukuk yazıtının bulunduğu külliyede yapılan kazılar sonucunda dört satırlık bir metin parçası daha bulunmuştur. Moğol Türkolog Tsend Battulga bu yeni bulunan yazıta "Tahil Tsavaas"[137] adını vermiştir ve dolayısıyla bu adla da bilinmektedir. Battulga kendi okuma ve anlamlandırmasından önce Sartkojaulı Karjaubay ve Lubsandorj Bold'un harf teşhisleri ile okumalarını vermiştir. Battulga'ya göre yazıt dört satırdır ancak dördüncü satır, aşınmadan dolayı seçilememektedir. Battulga'nın verdiği harf teşhisleri ile transkripsiyonu (yazı çevrimi) şöyledir: [138]

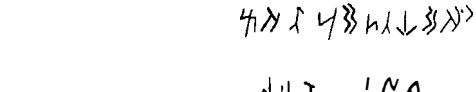
137 4 satırlık bu yazıt bugün Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nde koruma altındadır. Yazıt üzerindeki çalışmalar ise şöyledir: Namsrain Ser-Odjav, "Şine oldson tüüreg biçeesiyn tuhay", *Studia Arheologica* 1/7, 1960, s. 1-4; Sartkojaulı Karjaubay, "Ertniy gurvan biçees", *Studia Arheologica* VII/10-18, 1979, s. 32-35; Lubsandorj Bold, *Bnmau-ın nutag dah' hadnı biçees*, Ulaanbaatar: Ulsın Hevleliyn Gazar, 1990, s. 107; Tsend Battulga, *Mongolın runi biçgiyn baga dursgaluud*, Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum, 2005, s. 173-177.

138 Battulga, *Mongolın runi biçgiyn baga dursgaluud*, s. 175.

1. 𐱅𐰾𐰉𐰋𐰇𐰴𐰋𐰾𐰾𐰴𐰴𐰉 𐰚 (?)
2. [| 𐰇𐰆] 𐰇𐰆 |
3. / 𐰆 𐰀
4. / /

1. *eb(ä) toq umaduq uçdi (üçdi) adırtımız*
2. *arqa [ötü-(s?) -üt (s?); ötä]*
3. *ögü*

Battulga'nın çalışmasının son bölümlerinde yer alan çizim ise şöyledir:[139]

Battulga'nın verdiği çizimden hareket ederek bu metne ait harfler ile transkripsiyonu şöyle olabilir:

𐱅𐰾𐰉𐰋𐰇𐰴𐰋𐰾𐰾𐰴𐰉(?)𐰚 1.
𐰇𐰆 | <...> 2.
𐰾𐰀 <...> 3.
<...> 4.

1. *ew? tok? umadok çt² adrıl<t>ımız*
2. <...> *s² r¹k¹*
3. <...> *g²ö/ü*
4. <...>

Moğol araştırmacı Azzaya Badam ise sonradan bulunan bu yazıtın Tonyukuk yazıtının bulunduğu yer ile aynı yerde bulunduğunu belirtmiş ve adını "Tunyukuk sıva üzerindeki yazıt" olarak belirlemiştir. Badam'a göre yazıtta üç satır bulunmakta olup hâlihazırda Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsünde koruma altındadır.[140]

2015 yılında yayımlanan ve Moğolistan'da bulunan Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının envanter bilgilerini vermek amacıyla hazırladığımız çalışmada, bu metni Tonyukuk I ve II yazıtlarının

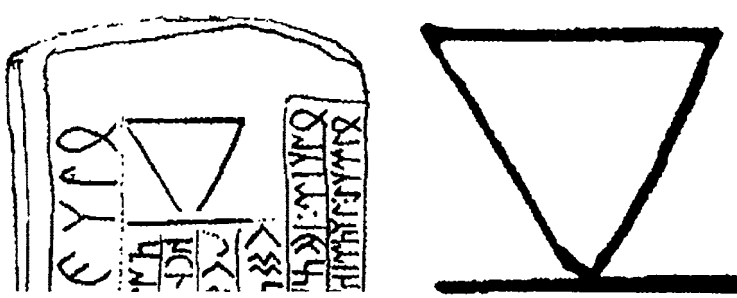
139 Battulga, *Mongolın runi biçgiyn baga dursgaluud*, s. 236.

140 Azzaya Badam, "Moğolistan'daki Runik Yazıtlar", *Türkbilig* 20, 2010, s. 70.

hemen altında vermiş ve adını "Tonyukuk külliyesindeki sıva üzerindeki yazıt/Tonyukuk III" olarak belirtmiştik.[141]

Tonyukuk külliyesinde bulunan ve sıva üzerinde bulunduğu belirtilen dört satırlık bu metnin Tonyukuk yazıtı ile ilgisi yok gibi görünmektedir. Belki de külliyeyi ziyarete gelen bir kimse tarafından hatıra olarak yazılmış olması mümkündür. Yazıttaki harfler daha açık seçik olsaydı belki Tonyukuk yazıtının asıl metni ile ilgisi olup olmadığını söylemek mümkün olabilirdi.

İki taştan oluşan Tonyukuk yazıtı ile ilgili söylememiz gereken bir başka husus ise 1. taşın batı yüzünün en üst bölümünde üçgen şekilli bir damga bulunmasıdır. Bu damga belli ki Tonyukuk'un boyuna aittir. Ancak bu damganın hangi boya ait olduğu konusunda herhangi bir bilgimiz bulunmamaktadır. Zaynolla Samaşev'in verdiği bilgiye göre, bu damganın benzeri Şiveet-Ulaan adlı, üzerinde damgalar bulunan taş blok ile Del-uul yazıt kompleksinde de yer almaktadır.[142] Ancak Şiveet-Ulaan ve Del-uul'daki damgaların birebir aynı olmadığını da eklememiz gerekir.

Çizim: Samaşev-Bazılhan-Samaşev[143]

141 Erhan Aydın, "Moğolistan'daki Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarının Envanter Sorunları ve Bir Numaralandırma Denemesi", Aysima Mirsultan - Mihriban Tursun Aydın - Erhan Aydın (Ed.): *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya, Festschrift in honor of Mirsultan Osman on the Occasion of His 85th Birthday*, Konya: Kömen Yayınları, 2015, s. 70.

142 Zaynolla Samaşev - Napil Bazılhan - Samat Samaşev, *Köne Türik Tangbaları*, Almatı: Abdi Neşriyat, 2010, s. 154.

143 Samaşev ve diğerleri, *Köne Türik Tangbaları*, s. 41.

TONYUKUK YAZITINDA NELER ANLATILMIŞTIR?

Sir Gerard Clauson, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar" başlıklı makalesinde Tonyukuk yazıtının on bir bölümden oluştuğunu ifade eder ve bu bölümlerde yer alan olayları tek tek inceler. Oldukça isabetli olan bu bölümleme şöyledir:[144]

1. Bölüm: (1. satır) Tonyukuk'un çocukluğu ve gençliği (M.S. 663 (?)-679).

2. Bölüm: (2-4. satır) Akim kalmış ayaklanma (M.S. 679-681).

3. Bölüm: (4-6. satır) İlteriş'in başarılı ayaklanması (M.S. 682).

4. Bölüm: (7-11. satır) Yin-shan bölgesinden göçmeden önceki olaylar (M.S. 682-687).

5. Bölüm: (12-15. satır) Ötüken (Hanghai) dağlarına göç (M.S. 687).

6. Bölüm: (15-17. satır) Oğuz'a boyun eğdirilmesi (M.S. 687 veya az sonra).

7. Bölüm: (18-19. satır) "Shantung"a akınlar (M.S. 693-706 arası).

8. Bölüm: (19-29. satır) Kırkız'a boyun eğdirilmesi (M.S. 710).

9. Bölüm: (29-43. satır) On Ok (Batı Türkleri) ve Türgeş'e sefer (M.S. 710).

10. Bölüm: (43-47. satır) Demir Kapı Seferi (M.S. 710 veya 711).

11. Bölüm: (48. satırdan sonuna kadar) İlteriş Kağan'ın kahramanlıkları ve Tonyukuk'un ona ve haleflerine hizmeti. (M.S. 682'den 716 veya daha sonrasına kadar).

144 Clauson, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", s. 142-148.

Clauson, gayet başarılı bir şekilde başlıklandırdığı bu bölümlerin altında, anlatılan olaylara da kısaca değinmiştir.

Aşağıdaki bölümde, iki taş üzerinde bulunan 62 satırlık Tonyukuk yazıtında neler anlatıldığı, hangi olaylara değinildiği ayrıntılı olarak incelenmiştir.

1. Taş

Tonyukuk, kendisini takdim ederek hikâyesine başlar: 1. taş batı yüzü 1. satır: *Bilge toñukuk ben özüm tawgaç eliŋe kılıntım türk bodun tawgaçka körür erti* "Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Köktürk halkı Çin'e tâbi idi." Tonyukuk, doğum tarihini belirtmemiş olsa da doğduğu sırada Köktürklerin ve bağlı boyların Tang Hanedanlığı yönetimine tâbi olduğunu ifade etmiştir.

Tonyukuk, başta Tang Hanedanlığı yönetimi olmak üzere etrafta bulunan Türk kökenli boylar ve kabileler ile başka milletleri çok iyi bilmekte ve tanımaktaydı. Köktürklerin ve ona bağlı diğer Türk dilli boyların Tang Hanedanlığı yönetimine boyun eğdiğini şu cümlelerle çok güzel bir biçimde ifade etmiştir. 1. taş batı yüzü 2. ve 3. satırlar: *Türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrıltı kanlantı kanın kodup tawgaçka yana içikdi teŋri ança tėmiş erinç kan bėrtim kanıŋın kodup içikdiŋ içikdök üçün teŋri öl tėmiş türk bodun ölti alkıntı yok boltı* "Köktürk halkı, hanını bulamadığı için Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin'e yeniden tâbi oldu. (Ebedî) gök şöyle demiş elbette: Han verdim, hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için (ebedî) gök "öl" demiş elbette. Köktürkler öldü, mahvoldu, yok oldu."

Batı yüzünün 2. satırında geçen *içik-* fiili tam olarak 'itaat etmek, boyun eğmek' anlamındadır. *İç* 'iç' isminin *+k* isimden fiil yapan ek ile *içik-* fiilinin elde edildiği anlaşılmaktadır. Bu fiilin tam olarak karşıtı ise *taşık-* fiilidir. Bu fiil de tahmin edileceği üzere *taş* 'dış' isminden *+k* isimden fiil yapan ek ile fiil yapılmıştır.

Tonyukuk, kendi yazıtındaki cümlelerine Köktürkleri ve onlara tâbi boyları ve başka milletleri tek bayrak altında toplayabilmek için

orada burada dağınık bir şekilde yaşayan halkı bir araya getirdikleri ve yedi yüz kişi oldukları bilgisini verir. Bu yedi yüz kişinin başında şad unvanlı bir kimsenin bulunduğunu ve kendisinin de şadın müşaviri olduğunu belirtir. Bu şadın adını ve kim olduğunu bilmiyor olsak da Köktürklerin bağımsızlık mücadelelerinde önemli bir rol oynadığını söylemek mümkün görünmektedir.

Başsız olan Köktürklerin hanedan soyundan bir lidere ihtiyacı bulunduğunun bilincinde olan Tonyukuk'un, kağan seçme işini de kendisinin üstlendiğini anlamaktayız. Tonyukuk, vatanlarından biri olan ve Sarı Irmak'ın büyük dirseğinin kuzey bölümlerinde yer alan Yinshan Dağları'nın kuzey kesimleri civarında yaşarken İlteriş Kağan ile birlikte başlattıkları isyanı anlattıkları bölüm, 3. satırdan itibaren başlar ve 6. satırın sonuna kadar devam eder.

1. taş batı yüzü 3. satır: *Kanıŋın kodup içikdiŋ içikdök üçün teŋri öl tėmiş erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı türk sir bodun yėrinte* "hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için (ebedî) gök "öl" demiş elbette. Köktürk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Köktürk Sir halkının topraklarında."

Sir (𐰴𐰇) biçiminde yazılan ve Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünü göz önüne aldığımızda yalnızca Tonyukuk yazıtında (1. taş batı yüzü 3, güney yüzü 4 ile 2. taş kuzey yüzü 2, 3, 4. satırlar) karşılaştığımız bu sözcük, tespit edilen beş örnekte de açıkça bir boy birliğinden söz ediliyor izlenimi vermektedir. Beş örneğin beşinde de *türk sir bodun* biçiminde bir ifadede karşımıza çıkmaktadır. *Sir* sözcüğünün yazımına bakarak *sir* okunuşunun dışında, Türk runik alfabesinin sesleri okutmadaki esnekliği sayesinde *şir*, *esir*, *eşir* biçimlerinde de okumak mümkündür. Ancak dört farklı okumadan da elde edilebilecek tanıdık bir sözcük ne yazık ki bilinmemektedir ve bu ifade sır olarak kalmaya devam etmektedir.

Tonyukuk yazıtı 1. taş batı yüzü 4, 5 ve 6. satırlar: (4) *Bod kalmadı ıda taşda kalmışı kuwranıp yėti yüz boltı ėki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti yėti yüz kişig* (5) *uduzugma ulugı şad erti aygıl tėdi ayıgması ben ertim bilge toñukuk kagan mı kışayın tėdim sakıntım*

toruk bukalı semiz bukalı ırakda (6) *böŋ<r>eser? semiz buka toruk buka téyin bilmez ermiş téyin ança sakıntım anta késre teŋri bilig bértök üçün özüm ök kagan kışdım bilge toñukuk boyla baga tarkan*

(4) "boy kalmadı. Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular. (Bunların) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi. Yedi yüz kişiyi" (5) "sevk edenlerin lideri şad (unvanlı) idi. Söyle dedi, danışmanı, müşaviri bendim, Bilge Tonyukuk, kağan mı yapayım dedim, (şöyle) düşündüm: Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta" (6) "böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek öylece düşündüm. Ondan sonra (ebedî) gök bilgi verdiği için, kendim kağan yaptım, Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan."

Yukarıdaki üç satırda yer alan cümlelere göre, önemli ve ayrıntısıyla anlatılan bir olayla karşı karşıya olduğumuz açıktır. İlk bölümden anladığımız kadarıyla orada burada, yazıda yabanda dağınık hâlde yaşayan tâbi boylar da dâhil olmak üzere Köktürklerin askerî varlığının, daha doğrusu başkaldıran askerin yedi yüz kişiden müteşekkil olduğu belirtilmiştir. Cümlede yer alan *ıd a taşda* ikilemesi de cümlenin edebî değeri için önemli bir kanıt olmaktadır. Ayrıca 4. satırda yer alan ve iki kez geçen *ülüg* sözcüğü de 'bölüm, kısım' anlamında bir isimdir. İlk bakışta, günümüz Türkiye Türkçesinde de yaşayan *üleştir-* fiilinin tabanı olan *üle-* 'pay etmek' fiilinden yapılmış gibi görünse de aslında böyle olduğunu düşünmek zor görünmektedir. Çünkü eski Türkçe döneminde tespit edilmemiş olsa da *üle-* fiilinden yapılmış olsaydı sözcüğün pekâlâ *üleg* olması gerekirdi. Bu durumda 'pay, hisse' anlamında bir *[145]*ül* sözcüğü tasarlayabiliriz.

Cümlede yer alan "yedi yüz" ifadesinin mecazi olduğunu belirtmemiz gerekir. En azından sözü edilen yedi yüz kişinin isyana katılanlar olduğunu çıkarmak mümkün görünmektedir. Bu yedi yüz kişinin donanımı için, üçte ikisinin atlı, üçte birinin ise yaya birliğinden oluştuğu ifadesi göze çarpmaktadır. Burada yer alan atlı ifadesinden, bu birliğin süvari birliği, kalanının ise piyade birliği

145 Dil araştırmalarında "*" işareti kesinlik ifade etmeyen durumlarda kullanılır. Eğer en az üç örnekle tanıklanabiliyorsa "*" işaretinin kullanılmasına gerek kalmamaktadır.

olduğunu söylemek daha uygun olacaktır. Yedi yüz kişilik bu birliğin başında bulunan kişinin adı belirtilmemiş olsa da başkaldıran bu birliğe şad unvanına sahip bir kahraman liderlik etmektedir.

Yukarıda verdiğimiz satırlardan anladığımıza göre Tonyukuk, bu adı belirtilmeyen şadın danışmanı ve müşaviridir. Bu şadın İlteriş Kağan olduğu yönünde de bir görüş birliğinden söz etmek mümkündür. Eğer sözü edilen şad İlteriş Kağan ise Tonyukuk neden adını anmayıp da yalnızca şad diyerek geçiştirmiş olabilir?

Belli ki hanedana mensup kahramanlar arasından henüz bir kağan seçimi yapılmamıştır. Şadın, Tonyukuk'a "söyle" diye buyruk vermesi ile Tonyukuk'un "kağan mı yapayım?" cevabını verdiğini anlamaktayız. Demek ki devletin aksakalı olan Tonyukuk, kağan seçme işinde en ön sıradadır ve devlet ile milletin refahı için uygun bir kağan seçme işine koyulmuştur. Ancak anlaşıldığı kadarıyla sözü çok, sesi gür çıkan adaylar arasından seçim yapmak pek de kolay bir iş olmasa gerek. Çünkü Tonyukuk, satırın ilerleyen bölümlerinde, sesi gür ve sözü çok kişilerin arasından seçeceği kağan adayını belirlemek üzere bir atasözü ile durumu açıklamaya çalışır: *Toruk bukalı semiz bukalı ırakda böŋ<r>eser semiz buka toruk buka tėyin bilmez ermiş* "Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş."

Tonyukuk, kağan seçme işinin kendisine verilmesinin ardından sarf ettiği bu atasözünde bir şeyler anlatmak istemiş, ancak yazıt üzerinde çalışanlarca türlü biçimlerde anlaşılmıştır. Tonyukuk'un dediğine göre, çıkardıkları seslerle hayvanların semiz veya zayıf; güçlü ya da güçsüz olduğunu anlamak mümkün değildir. Yani Tonyukuk'un hedeflediği kağan tipi, çok konuşan veya sesi gür çıkan, her işin içinden çıkan bir tip yerine, akıllı ve kahraman bir hanedan üyesi olmak zorundadır.

Cümlede yer alan ve ön ünlülü *r* harfinin yazımının unutulduğunu düşündüğümüz *böŋreser* fiilindeki *böŋre-* fiili 'böğürmek' anlamında olup 'büyükbaş hayvanların böğürmesi' anlamındaki yansıma (ses taklidi) *böŋ* sözcüğünden yapılmıştır. Üstelik *möŋre-* veya *böŋre-* biçimlerinde görülen bu fiil, Türkçenin tarihî dönem söz varlığında

da tespit edilmiştir.[146] Bu sayede Tonyukuk'un da ne söylemek istediği açıklık kazanmaktadır. Tonyukuk, sesi gür çıkan boğanın her zaman semiz ve güçlü; sesi gür çıkan beylerin de her zaman güçlü özelliklere sahip olmayabileceğini ifade etmeye çalışmıştır.

Tarihî olaylar çerçevesinde ve Tang Hanedanlığı dönemi Çin kaynaklarındaki bilgiler ışığında, seçilen kağanın İlteriş Kağan olması kuvvetle muhtemeldir. Zaten 7. satırda yer alan bilgi de İlteriş'in kağan olarak seçildiğini ortaya koymaktadır. 7. satır şöyledir: *Birle ėltėriş kagan boluyun bėrye tawgaçıg öŋre kıtañıg yırya oguzug üküş ök ölürti bilgesi çawışı ben ök ertim çugay kuzın kara kumug olorur ertimiz* "ile (birlikte) İlteriş, kağan olunca? güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti. (O sıralar) bilge kişisi, başkomutanı bizzat bendim. Çugay Kuzı ile Kara Kum'u yurt tutmuştuk."

7. satırda Tonyukuk kendisi için iki unvan kullanır: *Bilge* ve *çawış*. Bunlardan Tonyukuk'un unvanları bölümünde de bahsettiğimiz üzere *bilge* sözcüğü *bil-* fiilinden *-GA+* eki ile kurulmuş bir isimdir. *Çawış* sözcüğü ise, Tonyukuk'un görevleri bölümünde de sözünü ettiğimiz gibi, ordu komutanı benzeri bir görevi anlatmak üzere kullanılmış olmalıdır.

Tonyukuk, 1. taşın batı yüzünün 7. satırının sonundan itibaren eski yurtları Yinshan Dağları civarında yaşadıklarını belirtir. Aslında bugünkü Çin'in kuzeyinde yer alan Ordos'un kuzey bölümlerinde bulunan bu eski yurt, Türklerin daha önceki serüvenlerinde de kuşkusuz yurt tuttukları yerlerden biri idi. Ancak Çin'e yakın oluşu, Çinlilerin boylar arasına soktuğu fesat ve kardeşi kardeşe düşürme politikaları neticesinde Türklerin, bu bölgede yaşamaları konusunda her zaman temkinli hareket ettiğini öne sürebiliriz.

Bu satırda geçen *çugay kuzı* ve *kara kum*, üzerinde çok konuşulmuş yer adlarındandır. *Çugay* adının Sarı Irmak'ın büyük dirseğinin kuzey bölümünde bulunan Yinshan (陰山) Dağları olduğu,

146 Bu ilginç atasözü ile ilgili ayrıntı için bk. Erhan Aydın, "Tonyukuk Yazıtının 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi: *Böŋüsär* mi *böŋräsär* mi?", *Dil Araştırmaları* 2, 2008, s. 79-86.

kuz sözcüğü ile de kuzey yönünün karşılanmak istendiği çok açıktır. Türk runik harfli eski Türk yazıtları içerisinde toplam üç kez geçen bu yer adı Köl Tegin yazıtının güney yüzünün 6. satırı ile Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 5. satırında *çugay yış*[147] olarak tespit edilmiştir. Bu yer adının ilk hecesindeki ünlü, kimine göre *o*, kimine göre *u* olmalıdır. Ancak Türk runik alfabesinin ünlüleri okutma sisteminden bunu anlamak ne yazık ki mümkün değildir.

Annemarie von Gabain *çogay* okur ve 'yayla' olarak anlamlandırır. Ona göre *çogay-kuzı* ile *kara-kum* kış kampı, Ötüken ise yaz kampı olarak kullanılırdı.[148] René Giraud, Gabain'in bu görüşüne benzer olarak *çogay-kuzı*'nın Köktürklerin yaz kampı, *Karakum*'un ise kış kampı olduğunu belirtir.[149]

Anılan yer adları ile ilgili hususen bir makale yazan Károly Czeglédy, *çogay-kuzı* adının Yinshan Dağları bölgesini değil de Yinshan'ın kendisini kastettiğini ifade etmek suretiyle Çince *yin* (陰)'in *çugay* ile aynı anlamda olduğunu belirler. Ona göre her iki sözcük de 'gölge, gölgeli' anlamlarındadır ve belki de Ch'i-min Kağan (Qimin kehan 啟民可汗) zamanına kadar Türklerin ana yurdu *çogay-kuzı* ve *kara-kum* idi.[150]

Semih Tezcan ise, doğrudan *çugay*'ı işleyen makalesinde Tuva Türkçesindeki *çugay* 'kireç' sözcüğünden hareket eder ve Moğolca *sihuy*, *şohuy*, *çohuy* ile ilişkilendirmek için karşılaştırmalı örnekler verir. Tezcan'a göre bu sözcükler Çinceden ödünçlemedir. Bu

147 Günümüz çağdaş Türk yazı dillerinin birçoğunda bulunan *yış* sözcüğünün genel olarak 'dağdaki ovanın ormanı' veya 'dağlardaki orman' belki 'orman (?)' anlamında olduğunu söyleyebiliriz. Sözcükle ilgili ayrıntılı bilgi ve günümüz Türk yazı dillerindeki durumu için bk. Osman F. Sertkaya, "Yıs (Yış?)/Yis[1]/Yis/Yiş Kelimesi ve Akrabaları Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 13, 2003, s. 1-10.

148 Annemarie von Gabain, "Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken", *Der Islam* 29, 1950, s. 34 ve 36-37.

149 Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, s. 169.

150 Károly Czeglédy, "Çogay-Kuzı, Kara-Kum, Kök-Öng", Türkçeye çev.: Eşref B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları* 97, 1995, s. 53 ve 61 not 24.

durumda *Çugay kuzı* 'kireç taşlı veya kireçli kuzey taraf veya yamaç' biçiminde anlaşılmalıdır.[151]

Kara Kum biçimindeki yer adının ise bir çölü ifade ettiği bellidir. Bu yer adı Uygur Kağanlığı döneminin kağanlık yazıtlarından olan Şine Usu yazıtının kuzey yüzünün 8. satırında da tespit edilmiştir ve kuvvetle muhtemel aynı yeri kastediyor olmalıdır. *Kara kum*'un neresi olabileceğine dair türlü görüşler bulunsa da genellikle Sarı Irmak'ın büyük dirseğinin kuzeyinde, Ordos bölgesi civarında olduğu genel kanaattir. Friedrich Hirth, Çin kaynaklarında *hei-scha* (Heisha 黑沙) olarak geçtiğini ifade edip *Tsung-ts'ai* dağı ile *Kara Kum*'u bir ve aynı saymıştır.[152]

Tonyukuk'un 1. taşın güney yüzünün ilk satırında verdiği bilgiden, bu eski yurtlarındaki gündelik hayatlarına dair ilginç tespitler elde edebilmekteyiz. Satır şöyledir: *Kėyik yėyü tawışgan yėyü olorur ertimiz bodun bogzı tok erti* "yaban hayvanı yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın karnı toktu." Yaban hayvanı avlayarak ve tavşan yiyerek yaşadıklarından söz edilen bu cümlede, mecaz bir ifade ile halkın boğazının yani karnının tok olduğunu da anlamaktayız.

Mecaz ifadelerle süslenmiş bu yazıtın Türkçesinin işlenmiş bir edebî dil olduğunu da eklememiz gerekir. Cümlede dikkat çeken bir başka ayrıntı da yaban hayvanı ifadesinin *kėyik* sözcüğü ile verildiği ve tavşanın ise hususen belirtilmiş olduğudur. Bundan, bozkırda yer alan av hayvanları ile tavşanın ayrı tutulduğunu öne sürmek mümkün görünmektedir. Cümledeki tavşanın özellikle belirtilmesi sayesinde Türklerin sofralarında tavşanın ayrı bir yeri olduğunu söylememize de izin vermektedir.

Türklerin avcılık yöntemlerinden biri kuşkusuz, kartal veya şahin ile avlanmak idi. Bu avlanmada, av hayvanının ağırlığı da düşünülünce

151 Semih Tezcan, "Über Orchon-Türkisch *çugay*", Marcel Erdal-Semih Tezcan (Hrsg.): *Beläk Bitig* (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995, s. 230-231. Ayrıca bk. Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 62-63.

152 Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen", s. 31-33.

tavşan ilk akla gelen av hayvanlarından biridir. Kırgızistan veya Tanrı Dağları yazıtları adıyla da bilinen bölgedeki yazıtlardan olan 20. Koçkor yazıtındaki kartal veya şahin ile avcılık tasvirine göz attığımızda Tonyukuk'un bahsettiği tavşanı düşünmeden edemiyoruz.

Koçkor XX yazıtı. Çizim: Rysbek Alimov[153]

Tavşan sözcüğünün sekizinci yüzyıl Türkçesindeki *tawışgan* biçiminde, ilk göze çarpan *-GAn+* ekidir. Bu ekin fiilden isim yaptığını da eklemek gerekir. Tavşanın en önemli zoolojik özelliğinin hızlı koşması olduğunu göz önüne aldığımızda, fiilin *tawış-* olması gerektiğini öne sürebiliriz. Gerçekten de başta Moğolca olmak üzere öteki Altay dillerindeki biçimler de ortak bir kökten çıktığı konusunda önemli ipuçları vermektedir.

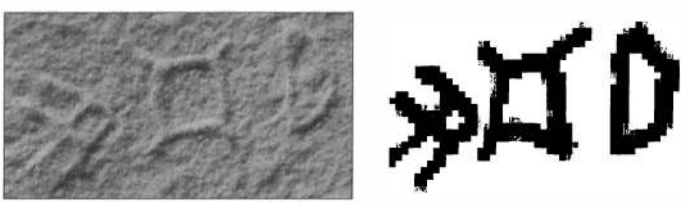
Yazıtın güney yüzünün birinci satırında yer alan bir diğer ilginç cümle de şöyledir: *Yagımız tegre uçuk teg erti biz elbeg*? *ertimiz* "Düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mecazen, yoksul, sefalet içinde) idi, biz zengin (bolluk içinde) idik." Bu cümle de türlü biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Her ne kadar farklı şekillerde okunup anlamlandırılsa da asıl anlatılmak istenenin, kendilerinin çok iyi bir durumda, düşmanlarının ise sefalet içerisinde olduğu konusunda kuşkumuz bulunmamaktadır.

153 Rysbek Alimov, *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*, Konya: Kömen Yayınları, 2014, s. 256.

Çizim: Martin Sprengling[154]

Üstteki çizimde işaretli kare şeklini andıran işaretin benzerinin Yenisey yazıtlarında *aş* veya *eş* hecesini karşılaması, araştırmacıları *aş* okumaya itmiş ve daha çok "düşmanlarımız etrafta ocak gibiydi, biz ise aş, yemek gibi idik." biçiminde veya benzeri anlamlarla karşılanmasına neden olmuştur. Bu şekilde yapılan anlamlandırma, bizce Tonyukuk'un o güzel ifadeleri ile hiç de bağdaşmamaktadır. Üstelik Yenisey yazıtlarının birkaçında görülen bu işaretin köşeleri daha sivri, düz çizgileri ise biraz oval biçimlidir.

İşaretin Hemçik-Çırgakı (E 41) yazıtının 9. satırındaki görüntüsü

Bu nedenle düşmanların etrafta yoksul ve sefalet içerisinde, kendilerinin ise zengin bir durumda olduğunu ifade eden bir anlamlandırmaya ihtiyaç olduğu ortadadır. Bu bakımdan üzerinde uzlaşma sağlanamamış bu cümleyi biz farklı okuyup anlamlandırarak Tonyukuk'un asıl anlatmak istediğine yoğunlaşmak gerektiğini düşünüyoruz.

Güney yüzünün 1. satırının devamında Oğuzlardan gelen bir kaçak, Çin, Oğuz ve Kitanlıların ittifak yaptığı haberini ulaştırır. Bu kaçağın aktardığı bilgiye göre Oğuzların başına bir kağan atanmıştır ve bu kağan Köktürklere karşı ittifak amacıyla, Çinlilere General Ku, Kitanlılara ise Tongra Eşim adlı kişileri elçi olarak göndermiştir.

154 Martin Sprengling, "Tonyukuk's Epitaph: An old Turkish Masterpiece Introduction, Text, Annotated Scientific Translation, Literary Translation and Transliteration", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 56/1, 1939, s. 13.

Bu sayede Oğuzların, Köktürklerin yeniden toparlanıp devlet kurma idealini bertaraf etmek için planlar kurduğunu anlayabiliyoruz.

Güney yüzünün 2, 3 ve 4. satırlarında kaçağın ilettiği haber ve ardından Tonyukuk'un düşüncelerinin daha rahat anlaşılabilmesi için bu üç satırı birlikte vermek yararlı olacaktır: (2) *küreg sawı antag tokuz oguz bodun üze kagan olortı tėr tawgaçgaru kunı seŋünüg ıdmış kıtañgaru toŋra eşimig ıdmış saw ança ıdmış azkıña türk* (3) *yorıyur ermiş kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş ol ėki kişi bar erser sini tawgaçıg ölürteçi tėr men öŋre kıtañıg ölürteçi tėr men bini oguzug* (4) *ölürteçik tėr men tawgaç bėrdin yen teg kıtañ öŋdün yen teg ben yırdınt<a> yan tegeyin türk sir bodun yėrinte idi yorımazun usar idi yok kışalım* "(2) kaçağın sözleri şöyleymiş: "Dokuz Oğuz halkının başına bir kağan geçti" der. (Dokuz Oğuzlar) Çin'e General Ku'yu göndermişler, Kitanlılara Tongra Eşim'i göndermişler. Gönderdikleri haber şöyleymiş: "Sayıları az olan Köktürkler (3) (öylece) yaşıyorlarmış. Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. O ikisi var olduğu sürece seni, (yani) Çinlileri öldürecektir", derim. "Doğuda Kitanlıları öldürecektir", derim. "Beni (yani) Oğuzları (4) öldürecektir", derim. "Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım, Köktürk Sir halkı (oldukları) yerde hiç hareket edemesin. Mümkün olursa tamamen yok edelim."

Sekizinci yüzyılda Türkçenin gücünü ve edebî tarafını görebilmek için en güzel cümlelerle karşı karşıya olduğumuzu ifade etmemiz gerekir. Hem kaçağın hem de kendi ifadelerinin yerli yerince kullanımı, sözdizimi bakımından herhangi bir hata bulunmaması, Tonyukuk'un Türkçenin kurallarına oldukça hâkim olduğunu da göstermektedir.

Bu arada Oğuzların liderinin Çinlilere elçi olarak gönderdiği Ku adlı kimsenin Çinli olduğu da adından anlaşılmaktadır. Benzer bir durum ise Oğuzların Kitanlılara gönderdiği elçinin Tongra boyundan olmasıdır. Anlaşılan o ki Oğuzlara hizmet eden hem Türk kökenli hem de başka milletlerden çok sayıda elçi bulunmaktadır. Tabii Tonyukuk'a haber veren kişinin, Köktürklere hizmet eden ve

bilgi aktarımında görevli bir casus olduğunu öne sürmek de doğal olarak mümkündür.

Çinlilere ve Kitanlılara gönderilen elçilerin ilettiği haber ise yine Tonyukuk tarafından anlatılmıştır. Az sayıda Köktürk ordusunun ilerlediği bilgisinin yanında, kağanlarının kahraman, kağanın müşavirinin yani Tonyukuk'un ise bilge bir kimse olduğudur. O ikisi, yani İlteriş Kağan ile Tonyukuk var oldukça güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları yok edecektir.

Oğuzların da bu iki Türk kökenli olmayan milletten başka, kendilerinin de yok edileceği endişesini ileterek durumun vehametini idrâk edebilmeleri için epeyce uğraştığı anlaşılmaktadır. Tabii şunu da hemen belirtmek gerekir ki Oğuzların bu kaygıları ve telaşının ardında, Köktürklerin Ötüken'i yani asıl anavatanlarını almak amacıyla kendisine saldıracağı fikri bulunmaktadır. Bu nedenle de düşman milletlerden yardım talep etmekte herhangi bir sakınca görmemektedir.

Oğuzların Çinli ve Kitanlılardan yardım istemesinin yanında bir başka ilginç durum ise her iki millete nasıl hareket etmeleri konusunda da dayatmada bulunmasıdır. Buradan, Oğuzların Köktürkleri çok iyi tanıdığı ve bildiği sonucunu da çıkarmak mümkündür.

Oğuzların gönderdiği elçiler, Çinlilerin güneyden, Kitanlıların doğudan, kendilerinin ise kuzeyden saldırması hâlinde Köktürkleri bertaraf edebileceklerini öngörmekte ve şunu eklemektedir: "Eğer mümkün olursa onları tamamen yok edelim." Aslında Oğuzlarla Köktürklerin anlaşamamalarının örneklerini başka dönemlerde ve dolayısıyla başka metinlerde de görmek mümkündür.

Köktürk-Oğuz savaşlarının elbette temel amacı bozkıra egemen olmak düşüncesiydi. Her ne kadar Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin adına yazdırıp diktirdiği Köl Tegin yazıtının kuzey yüzünün 4. satırında *Tokuz oguz bodun kentü bodunum erti teŋri yėr bulgakın üçün yagı boltı bir yılka bėş yolı sünüşdümüz* "Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldular. Bir yıl içerisinde beş kez savaştık." dediği gibi Oğuzlarla Köktürkler bir budundan olsa da yine de Tonyukuk'un anlattığı olayda Oğuzların

başka milletlerden yardım dilenmesini çaresizlik nedenli olarak değerlendirmemek gerekir. Doğal olarak bozkırdaki boylar üzerinde egemenlik elde edebilmenin yolu, ancak başka milletlerin yardım ve desteği ve dolayısıyla da onlarla ittifak ile mümkün olabilmektedir.

Tonyukuk, yazıtın 1. taşın güney yüzünün 5. satırında, bu sözleri işitince "gece uyuyasım gelmedi, gündüz ise oturasım gelmedi." diyerek âdeta sıkıntıdan yerinde duramadığını anlatmaya çalışmaktadır. 5. satırın sonu ile 6. satırın başında bulunan cümleleri Tonyukuk'un ruh hâlini anlayabilmek için gayet güzel örneklerden biri olarak değerlendirmek gerekir. 5. satır ile 6. satırın başı şöyledir: (5) *tėr men ol sawıg ėşidip tün udısıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi anta ötrö kaganıma ötüntüm ança ötüntüm tawgaç oguz kıtañ buçegü kawı<ş>sar* (6) *kaltaçı biz* "(5) derim. O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi. Ondan sonra kağanıma arz ettim. Şöyle söyledim: "Çin, Oğuz (ve) Kitan bu üçü bir araya gelirse (6) (arada) kalacağız." Tabii, yaşanan bu gelişmeleri kağan ile paylaştığını belirterek bu üçünün bir araya gelmesi sonucunda nasıl bir durumla karşı karşıya kalacaklarını ve ne yapmak gerektiğini kağana sorar. Burada da bir benzetme yaparak mevcut durum hakkında hem o dönemdeki insanları hem de bizi bilgilendirmeye çalışır.

Yazıtın güney yüzünün 6. satırında yer alan *özçe taşın tutmış teg biz* "Kendimizce dışarıyı tutmuş gibiyiz." cümlesi de yazıtın naşirlerince çok farklı biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Ancak belli ki Oğuzların yaptığı bu arkadan vurma ve düşmanlarla ittifak, Tonyukuk'un derin düşüncelere dalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Tonyukuk, içinde bulunulan durumu anlatmakta zorlanmakta hatta Oğuzları âdeta kendinden sonra gelecek nesle şikâyet eder gibi bir tavır içerisinde olduğunu hissettirmeye çalışmaktadır.[155]

Oğuzlar eliyle gerçekleşen bu sıkıntılı durumu, bir atasözü ile ifade ederek bilgeliğini konuşturmaktadır: *Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz <ermiş> yuyka kalın bolsar topulguluk*

155 Erhan Aydın, "Tonyukuk Yazıtının 13. Satırındaki Deyim Üzerinde Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Önerisi", *Türkbilig* 39, 2020, s. 71-79.

alp ermiş yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş "Yufka iken delinmesi kolaymış. İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş, ince yoğun olursa kopması zormuş."

Cümlede geçen 'delinmek' anlamındaki *topul-* fiili Tonyukuk yazıtındaki örneğin dışında Küli Çor yazıtının doğu yüzünün 7. satırında zarf-fiil eki almış *topulu* biçimiyle, Tonyukuk yazıtının aynı satırında geçen *topulguluk* sözcüğü de aynı fiilden yapılmış isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında *topul-* fiili ve türevleri toplam üç kez tespit edilmiş olmaktadır. Hem Tonyukuk hem de Küli Çor yazıtındaki fiil aynı olduğu hâlde, farklı okumalar yüzünden her iki yazıttaki biçimlerin aynı olduğuna değinen olmamıştır.[156]

Bu cümlenin ardından, çevrede yer alan başka milletler ve diğer Türk kökenli boylarla işbirliği yapmanın kendilerine avantaj sağlayacağını şu cümlelerle ifade eder. 1. taş güney yüzü 7. satır: *Öŋre kıtañda bèrye tawgaçda kurıya kordanta yırya oguzda èki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu ne ança ötüntüm* "Doğuda Kitan'dan, güneyde Çin'den, batıda Hoten'den, kuzeyde Oğuz'dan iki üç bin (kadar) askerimiz var" bu şekilde (durumu) arz ettim." Bu cümlelerden çıkarılabilecek sonuçlardan biri de dört tarafta kendilerine yardıma gelecek kendi boy mensuplarının varlığı ve gerektiğinde bunlardan yardım alınabileceğidir.

Cümlede geçen *kordanta* sözcüğü ile ilgili türlü görüşler bulunmaktadır. Sir Gerard Clauson, ibareyi *kurıya kordanta* okumak ister ve 'Batıda Hoten' olarak anlamlandırır.[157] Clauson'ın *kordanta* 'Hoten' okuma ve anlamlandırması Talat Tekin tarafından eleştirilir. Ona göre Hoten, Ötüken'den iki bin km. kadar uzaktadır ve dolayısıyla da II. Köktürk Kağanlığı'nın batı sınırlarının, devletin ilk yıllarında Hoten'e kadar uzandığını düşünmenin mümkün olmayacağını ifade eder.[158]

156 Konunun ayrıntısı ile farklı okuma ve anlamlandırmalar için bk. Aydın, *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, s. 178-179.

157 Clauson, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", s. 143.

158 Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 34.

Bizce Tonyukuk, devletinin sınırlarını çizmekte, çevrede bulunan Köktürk hanedanına mensup birliklerden yardıma gelebilecek unsurların varlığından haberdar etmektedir. Bir başka önemli husus da eğer Tonyukuk'un ifade ettiği yer Hoten ise, Doğu Türkistan'ın güney kesimlerinde yer alan bu kentteki Türk yerleşiminin varlığı, bilinen tarih bilgilerini altüst edecek, dolayısıyla da Türk kökenli boyların Doğu Türkistan havalisine gelişini 840'taki Kırgız baskınına bağlayan görüşleri temelinden sarsacaktır.[159]

Yazıtın güney yüzünün 8. satırında, kağanın, kendisinin arz ettiği durumu işittiğini, dikkate aldığını ve "orduyu bildiğin gibi sevk et" dediğini şu cümle ile anlatır: *Kaganım ben özüm bilge toñukuk ötüntök ötünçümün ėşidü bėrti köŋlüŋçe uduz tėdi* "kağanım (lütfedip), benim, Bilge Tonyukuk'un arz ettiklerini işitiverdi (dikkate aldı), '(orduyu) bildiğin gibi sevk et' dedi." Bu cümlenin ardından kuzeye doğru yani Oğuzlara sefere çıkıldığı bilgisini de edinebilmekteyiz.

Bu cümlelerde geçen yer adlarının tanıdık yerler olduğunda kuşku bulunmamaktadır: *Kök öŋüg yoguru ötüken yışgaru uduztum ingek kölekin tuglada oguz kelti* "Kök Öng (Ongi) Irmağı'nı (bata çıka) aşıp (orduyu) Ötüken (ormanlı) Dağları'na doğru sevk ettim. İngek Gölcüğü ile Tula Irmağı (tarafından) Oğuzlar geldi." Satırın son bölümünü oluşturan bu iki cümlede hem Ongi ırmağı hem de İngek Gölü ile Tula Irmağı'nın adı ile karşılaşmaktayız. Oğuzların da Köktürklerin bu baskın harekâtından haberdar olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir. Bunu, Oğuzların oturduğu yer olan Hangay Dağları'nın batı taraflarından güneydoğu yönüne doğru ilerlemesinden anlayabiliyoruz.

Satırda geçen yer adlarından *Kök Öŋ*, Türk runik harfli eski Türk yazıtları içerisinde Tonyukuk yazıtının güney yüzünün 8. satırı ile Bilge Kağan yazıtının güney-doğu yüzünde olmak üzere toplam iki kez

159 840 yılındaki Kırgız baskını sonucunda Türk kökenli boyların Doğu Türkistan bölgesinde yaşamaya başladığı, bu tarih öncesinde Türk varlığının bulunmadığı görüşü siyasidir ve doğru değildir. Bu konu ve eski Türk yazıtlarındaki kanıtlar için bk. Erhan Aydın, "Eski Türk Yazıtlarında Xinjiang", *Dil Araştırmaları* 18, 2016, s. 29-46.

tespit edilmiştir. Károly Czeglédy'nin, ırmak hakkında kayda değer ve ilginç gözlemleri bulunmaktadır: *Çöl yolunun ortasında bulunan ve Çin kaynaklarında adı geçen Hun-yi Irmağı ancak günümüzdeki Onggiyin gol olabilir. Çince Hun-yi adının, Ongi'nin transkripsiyonu olması kuvvetle muhtemeldir. Bunun yanında Ongi ırmağının suları çöl ortasında tamamen kurumadan önce bir mesafeye kadar akar. Ancak kuruma belirtisi gösterince çamur haline gelir ve adeta bataklık halini alır. Yazıtlarda bu durum yogur- fiili ile karşılanmış olmalıdır. Yogur- fiilinin anlamı çiğneyerek geçmektir (kar veya çamur çiğnemek, bata çıka yürümek).*[160]

Talat Tekin, *Kök Öŋ*ün Ongi Irmağı ile bir ve aynı olduğunu ilk kez Czeglédy'nin 1962 yılında yayımlanan makalesinde öne sürdüğünü belirtir.[161] Oysa René Giraud'nun Tonyukuk yazıtını yayımlayan çalışması 1961 tarihinde yayımlanmış olduğuna göre Kök Öŋ=Ongi adlarının ilk birleştirmesi Giraud tarafından yapılmış olmaktadır.[162]

Bu satırdaki ne olduğu ve nereyi gösterdiği tam olarak çözülememiş yer adlarından biri de *ingek kölek*'tir. René Giraud, yer adını Orhon'daki yazıtların kuzeyinde bulunan Ugney-Nor Gölü ile birleştirmek ister.[163] Bu yer adı ile ilgili Gerard Clauson keskin bir eleştiriyle, Giraud'nun İnekler Gölü diye anlamlandırmak istediği ibarede "aklı başında hiçbir kavim yoktur ki, canlı hayvanlarını beraberinde baskına götürsün."[164] ifadesini kullansa da kendisi de tartışmaya son verecek bir açıklama yapmamıştır.

Marcel Erdal ise, *ingek kölök* okuyarak Clauson'ın şiddetle itiraz ettiği "yük hayvanlarıyla baskına gidilir mi?" düşüncesini kabul etmeyerek *ingek*'in ancak 'inek' anlamında olduğunu, Clauson'ın bunu nasıl anlamadığına hayret ettiğini belirtmekte ve cümleyi bütünüyle şöyle okuyup anlamlandırmaktadır: *İngek kölkin Twgl(?)da Oguz kelti* "The Oguz came in/from Twgl(a?) with carts drawn by

160 Czeglédy, "Çogay-Kuzı, Kara-Kum, Kök-Öng", s. 56.

161 Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 35.

162 Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 81-82.

163 Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, s. 248.

164 Clauson, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", s. 144.

cows."[165] Burada dikkate alınması gerekli bir konu ise, eğer sözcük gerçekten *inek* ise neden *ingek* (𐰃𐰋𐰴) biçiminde yazılmış da arka damak *n* sesi değimiz nazal ses ile (*ŋ*, 𐰴) yazılmamıştır?

Bu satırdaki bir diğer yer adı da *tugla*'dır. Bugün Moğolların Tuul-gol dediği ünlü Tula Irmağı olduğunda kuşku bulunmamaktadır. Tonyukuk yazıtının dışındaki bu örnekten başka Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 30. satırı ile Tariat yazıtının batı yüzünün 4. satırında da tespit edilmiştir. Irmak adı, *togla* veya *tugla* biçiminde okunmuş olsa da *togla* biçiminde okuyuşun daha yaygın olduğunu eklememiz gerekir. Irmak adının Çincesinin Tou-lu [Duluo 獨洛], eski telaffuzunun **d'uk-lâk* olduğu ve bunun da eski bir *toglag*'a gidebileceğini belirten James Hamilton, bu adın *toglag>togla>tola* biçiminde bir gelişim izlediğini öne sürer.[166]

Friedrich Hirth, ırmak adının Tonyukuk yazıtındaki örneğinden hareket ederek Tonyukuk'un Oğuzlarla karşılaştığı yerin Urta Tamir'in üst bölümünden Ügei-Nor'a kadar olan bölüm olduğunu belirtir.[167] Ahmet Temir ise ırmak adını, Moğolcaya dayanarak *tugla* okumaktan yanadır.[168] *Moğolların Gizli Tarihi*'nde ırmak adının *tu'ula* olarak altı kez geçtiği de bilinenler arasındadır.[169]

On yedinci yüzyıla ait Moğolca bir metinde ise *tugula mören* olarak geçen ırmak adını Nicholas Poppe 'Tūla River (Tugula)' olarak verir.[170] Irmak adının Orta Moğolcada *tu'ula* ve *tugula* olarak tespiti, ırmak adının *tugla* veya Talat Tekin'in 1983 yılında Tariat

165 Erdal, *Old Turkic word formation, A Functional Approach to the Lexicon I-II*, s. 239 not 267.

166 Hamilton, "Tokuz Oguz ve On Uygur", s. 192.

167 Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen", s. 33.

168 Ahmet Temir, "Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XIII/1-2, 1955, s. 18.

169 Igor de Rachewiltz, *Index to the Secret History of the Mongols*, Bloomington: Indiana University Press, 1972, s. 37 ve 40; Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 249.

170 Nicholas Poppe, "On some Geographic names in the Jamī Al-Tawārīx", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 1-2, 1956, s. 34 not 6.

yazıtını yayımladığı makalesinde de belirttiği gibi[171] *tugula* okunmasına imkân sağlamakla birlikte, ırmak adını oluşturan sözcüğün morfolojik yapısı hakkında fikir yürütmek gerçekten güçtür. Bilge Kağan ve Tariat yazıtlarında, sözcüğün sonunda bulunan *A* ünlüsünün Tonyukuk yazıtında yazılmamış olmasını, yazıtı taşa işleyenin dikkatsizliği ile açıklamak mümkün görünmektedir. Günümüz Moğolcasında ırmağın adı Tuul olup 819 km. uzunluktadır. Töv Aymak sınırları içerisinde bulunan Hentey Dağları'ndan doğup başkent Ulan Batur'dan geçtikten sonra Orhon Irmağı ile birleşip daha sonra Orhon ile birlikte Selenge Irmağı'na karışır.[172]

Güney yüzünün 9. satırındaki cümleye göre Oğuzların sayısı altı bin iken Köktürk ordusu iki bin kişiden oluşmaktadır. Kendilerinden üç kat fazla olan düşmanı yenmenin altında yatan neden ise Tanrı'nın lütfu yani yardım etmesidir: *Süsi altı biŋ ermiş biz ėki biŋ ertimiz süŋüşdümüz teŋri yarlıkadı yańdımız ügüzke tüşdi yańdok yolta yeme ölti kök anta ötrö oguz kopın kelti* "ordusu altı bin kişiymiş, biz iki bin (kişi) idik. Savaştık, (ebedî) gök lütfetti, bozguna uğrattık. Irmağa döküldüler. Bozguna uğramış olanlardan yolda da ölenler öldü. Bunun üzerine Oğuzların tamamı (üzerimize) geldi." Satırda yer alan *ügüzke tüşdi* "Irmağa döküldüler." ifadesinin de mecaz bir kullanım olduğunu söylememiz gerekir. Bozguna uğrayan Oğuzların bir bölümünün yolda öldüğünü ve ardından topyekûn olarak hücum ettiklerini de anlayabilmekteyiz.

Tonyukuk, yazıtın güney yüzünün 10. satırında ise Ötüken[173]'e ulaşıp orayı geri almalarında bizzat kendisinin büyük bir rolü

171 Talat Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten* XLVI/184, 1983, s. 834.

172 A. J. K. Sanders, *Historical Dictionary of Mongolia*, Lanham&London: The Scarecrow Press, 1996, s. 203.

173 Köktürklerin başkenti olan ve âdeta her Türk kökenli boyun elde etmek için mücadele verdiği Ötüken'in neresi olduğu konusunda türlü görüşler bulunmaktadır. Özellikle amatörlerin elinden çıkan okuma ve yer tespitleri ne yazık ki bilgi kirliliğinden başka bir işe yaramamaktadır. Ötüken ile ilgili ayrıntı için bk. Erhan, Aydın, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies* 2/4, 2007, s. 1262-1270; Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 117-124; Aydın, *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, s. 65-71.

olduğunu belirtmek suretiyle anavatanlarının Oğuzlardan alınmasındaki katkısını ifade etmekten de geri durmaz: *Türk kaganıg türk bodunug ötüken yėrke ben özüm bilge toñukuk <kelürtüm>* "Köktürk kağanını, Köktürk halkını Ötüken topraklarına bizzat ben, Bilge Tonyukuk, getirdim." Cümlede 'getirdim' anlamındaki *kelürtüm* çekimli fiilinin yazımının unutulmuş olması da cümlede tespit edilen eksik yazımlardan bir başkasıdır.

Yazıtın 1. taşın güney yüzünün 9. satırının devamında Ötüken'i tekrar ele geçirdiklerini duyan çevredeki boyların kendilerine katıldığını ifade eder. 10. satırda ise şu cümleyle karşılaşırız: *Ötüken yėrig konmış tėyin ėşidip bėryeki bodun kurıyakı yıryakı öŋreki bodun kelti* "Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldi." Cümledeki sözcüklerin dizilişinde ilginç bir farklılık da gözümüzden kaçmamaktadır. Yönleri sayarken güney yönünü ayrıca belirtip geri kalan üç yönü ise sıra ile saymasını da herhâlde sözdizimini daha edebî yapmak kaygısına bağlamak gereklidir.

Yazıtın 1. taşın doğu yüzünün ilk satırından itibaren önceki anayurtlarına döndükten sonra yapılan işler sıralanmıştır. Öncelikle iki bin kişi oldukları belirtilir ki bu sayı herhâlde tüm nüfus değil, asker sayısı olmalıdır: *Ėki bıŋ ertimiz ėki sümüz boltı türk bodun kılıngalı türk kagan olorgalı şantuŋ balıka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş kaganıma ötünüp sületdim* "iki bin (kişi) idik. İki ordumuz oldu. Köktürkler yaratılalı, Köktürk kağanı tahta çıkalı Şandong kentine, okyanusa (?) ulaşan olmamış. Kağanıma arz edip sefer ettirdim."

Asker sayısı belirtildikten sonra cümlede bir ilginç ifade ile daha karşı karşıya kalmaktayız. Tonyukuk'a göre Köktürkler yaratılalı ve Köktürk kağanı tahta çıkalı Şandong kenti ile okyanusa değen yani ulaşan yok imiş. Cümleden çıkardığımız sonuca göre Şandong kenti ile okyanusa sefer etmek de ilk olarak kendisine yani Tonyukuk'a nasip olmuştur.

Buradaki Şandong kentinin, günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin en doğusunda bulunan Shandong (山东) olmadığı bilinen bir konudur. Tonyukuk'un sözünü ettiği Şandong'un, bugünkü

Pekin'in güneybatısında yer alan Hebei (河北) bölgesi olduğu genel kanaattir.

Hebei Bölgesi

Bu cümlede üzerinde durulması gereken bir başka ifade ise *taloy ügüz*'dür. *Taloy* sözcüğü, Türk runik alfabesindeki ünlülerin okunmasındaki esneklikten dolayı *taluy* olarak da okunabilir. 'Okyanus' anlamındaki *taloy* veya *taluy* sözcüğünün Çince olduğu yönünde genel bir kanaatten söz edebiliriz. *Ügüz* ise Türkçedir ve 'ırmak' anlamında bir sözcüktür.

Her ikisi de isim olan *Taloy ügüz* ifadesinin yan yana kullanılmış olması çok anlamlı bir birlik olmamakla birlikte, "okyanus ırmağı" ifadesiyle, belki de Sarı Irmak'ın Büyük Okyanus ile birleştiği yerde oluşan havuz veya körfez kastedilmiş olmalıdır. Anlamı ne olursa olsun esasen kastedilmek istenen, günümüz Pekin'in batı bölümü ile doğu bölümü ve okyanusa yakın bölümleridir. Buraya daha önce Köktürklerin hiçbir sefer girişiminde bulunmamış olmasını da tarihî açıdan ilginç bir bilgi olarak kaydetmemiz gerekmektedir.

Doğu yüzünün ikinci satırında ise bu iki bölgede yer alan yirmi üç kente saldırı düzenlediklerini belirtir. Tonyukuk bu kentlerin hangileri olduğunu belirtmiş olsaydı bölgedeki yerlerin adlarının Türkçe telaffuzlarını da öğrenmiş olacaktık. Bu satırla ilgili bir başka not ise, sanki bu seferi düzenlemelerinin nedenini açıklarcasına Çin hükümdarının kendilerinin düşmanı olduğunu da açıkça ifade eder: *Şantuŋ balıka taloy ügüzke tegürtüm üç otuz balık sıdı usın*

buntutu yurtda yatu kalur erti tawgaç kagan yagımız erti on ok kaganı yagımız erti "(orduyu) Şandong kentine (ve) (Büyük) Okyanusa kadar ulaştırdım. Yirmi üç kenti ele geçirdi. Akıllarını başlarından alıp ortalık yerde yatar hâle geldiler. Çin hükümdarı düşmanımızdı. On Ok kağanı düşmanımızdı."

Çin hükümdarının düşmanları olduğunu ifade ettikten sonra On Okların kağanının düşmanları olduğunu da belirtmektedir. Çünkü ilerleyen satırlarda Çinlilerin, On Okların ve Kırgızların bir araya geleceklerini ve dolayısıyla yeni bir ittifak kuracaklarını da anlamaktayız. Üstelik Türk kökenli boyların her ittifakında da Çinliler yani Tang Hanedanlığı, doğal olarak en önde saf tutmaktadır.

Tonyukuk'un Türkçeyi çok güzel kullandığını da belirtmeden geçmemek gerekir. Kullandığı kalıp ifadeler, mecazlı kullanımlar yazıtın edebî değeri için oldukça önemlidir. *Usın buntutu yurtda yatu kalur erti* "Akıllarını başlarından alıp ortalık yerde yatar hâle geldiler." 1. taşın doğu yüzünün ikinci satırında yer alan bu cümle, sekizinci yüzyıl Türkçesinin hayli işlenmiş bir edebî dil olduğunu göstermeye iyi bir kanıt olmaktadır.

Tonyukuk yazıtının en önemli özelliklerinden biri, Köktürk döneminin diğer yazıtlarından, örneğin Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarına göre tarihî olaylara daha çok yer verilmiş olmasıdır. Tonyukuk'un anlattığına göre, İç Asya bozkırlarının güçlü yönetimi Tang Hanedanlığı, Köktürklerin büyümeden başının ezilebilmesi amacıyla bu kez de Kırgızlar ve Türgeşlerle ittifak yapar.

Tonyukuk, Çinlilerin, Kırgızlar ve Türgeşlerle ittifakının doğuracağı sonuçları enine boyuna düşünür ve bu üç yönetimin liderlerinin *Altun Yış* yani Altay Dağları'nda buluşacaklarını haber alır. Tonyukuk'un edindiği bilgilere göre bu üçlü ittifak, şu sözleri sarf etmiştir: "Eğer biz saldırmazsak Köktürkler bize saldıracaklar ve bizi perişan edecekler, çünkü onların kağanları güçlü ve kahraman, kağanın müşaviri ise akıllı imiş."

Yazıtın doğu yüzünün 3. ve 4. satırında bulunan cümleler şöyledir: (3) *Artuk kırkız küçlüg kagan yagımız boltı ol üç kagan ögleşip altun yış üze kawışalım tėmiş ança ögleşmiş ötre türk kagangaru sülelim*

tėmiş aŋaru sülemeser kaç neŋ erser ol bizni (4) *kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş kaçan <n>eŋ erser ölürteçi kök üçegün kawışıp sülelim idi yok kışalım tėmiş* "(3) çok sayıdaki Kırgızlar (ve onların kağanı) Küçlüg Kağan düşmanımız oldu. O üç kağan anlaşıp "Altay (ormanlı) Dağları'nda birleşelim" demiş, bu şekilde anlaşmışlar. "Doğudaki Köktürk kağanına sefer edelim" demişler. "Ona karşı sefer etmezsek nasıl olsa onlar bizi (4) kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. Nasıl olsa öldüreceklerdir. Üçümüz birleşip saldıralım, tümüyle yok edelim" demişler."

Türgeşlerin liderinin ise ittifakın geri kalan iki üyesi Tang Hanedanlığı ve Kırgızlara önemli bir bilgi aktardığına da tanıklık etmekteyiz. Türgeşlerin verdiği bu bilgiyi, istihbarat bakımından önemli bir yere koymamız gerekir. Doğu yüzü 4. ve 5. satırlarda bulunan cümleler şöyledir: (4) *Türgėş kagan ança tėmiş beniŋ bodunum anta erür tėmiş* (5) *türk bodunı yeme bulganç ol tėmiş oguzı yeme tarkınç ol tėmiş* "(4) Türgeş kağanı şöyle demiş: "Benim halkım orada" demiş. (5) "Köktürk halkı arasında da kargaşa var" demiş. "Oğuzları da dağılmakta imiş" demiş." Ne yazık ki Türk kökenli boylar arasındaki yönetim çekişmesi ve bozkıra egemen olma düşüncesi, bu cümlelerde de açıkça görülmekte ve bu durumun, her zaman olduğu gibi düşmanın işine yaradığı anlaşılmaktadır.

Çinli, Kırgız ve Türgeşlerden oluşan bu üçlü ittifak, Köktürklerin aksakalı Tonyukuk'un derin düşüncelere dalmasına neden olur. Bu durum doğu yüzünün 5. satırında bütün yalınlığıyla ifade edilmiştir: *Ol sawın ėşidip tün yeme udısıkım kelmez erti <kün yeme> olorsıkım kelmez erti anta sakıntıma* "O sözü işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz de oturasım gelmedi. Orada şöyle düşündüm." Tonyukuk'un bir karar vermesi kaçınılmazdır ve ilk seferin Kırgızlara baskın şeklinde yapılmasının uygun olacağına karar verir ve yazıtta uzun uzun anlatılan ünlü Kırgız seferini hikâye etmeye başlar.

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında Kırgızlar ve Kırgızlara gerçekleştirilen seferler ile ilgili en güzel ve ayrıntılı bilgiler Tonyukuk yazıtının doğu yüzünün 6. ve 7. satırları ile kuzey yüzünün 1.,

2., 3. ve 4. satırlarında yer alır. Bu satırlarda yer alan cümlelerde, Güney Sibirya olarak adlandırılan ve günümüz Moğolistan'ın kuzey kesimlerinde yer alan Tuva ve Hakasya bölgesinin coğrafyası âdeta gözler önüne serilir. Toplam altı satırla anlatılan kuzey seferinde geçen coğrafi öğeler üzerinde de epeyce söz söylenmiştir.

Doğu yüzünün altıncı satırında yer alan cümlelerden, Tonyukuk'un, etrafta olan bitenler ile yaşadıkları coğrafya ve çevre bölgeler hakkında epeyce bir bilgiye sahip olduğunu anlamaktayız: *İlk kırkızka sü[lese]r yėg ermiş tėdim kögmen yolı bir ermiş tumış tėyin ėşidip bo yolun yorısar yaramaçı tėdim yėrçi tiledim çölgi*[174] *az eri bultum* ""ilk önce Kırgızlara sefer etsek daha iyi olacak" dedim. "Kögmen'in yolu bir tane imiş, (o da) kapanmış" diye işitip "bu yolu kullanmak işe yaramayacak" dedim. Kılavuz istedim. Bozkır Azlarından bir adam buldum."

Bu üçlü ittifakın birleşerek Altay Dağları civarında toplanmasından erken davranarak önce Kırgızlara sefer ile onları bertaraf etmenin daha uygun olacağına karar verir. Verilen cümlelere göre, Kırgızların yaşadığı topraklara verilen ad olan Kögmen'e ulaşabilmek için bir yol bulunduğunu ve bunun da kapalı olduğunu ifade eder. Burada kullanılan *tu-* fiili 'kapamak, kapanmak' anlamında olup bugün *duvak<tuvak* sözcüğünde de gördüğümüz tanıdık bir fiildir.

Kögmen Dağları, kuvvetle muhtemel bugünkü Tannu Ola Dağları olmalıdır.[175]

174 Yazıtın, üzerinde tam olarak uzlaşma sağlanamamış sözcüklerinden birisi *çölgi*dir. Sözcüğün kökünün *çöl* olduğu anlaşılmakla birlikte, üzerindeki ekler konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Sözcükle ilgili farklı okuma ve anlamlandırmalar hakkındaki ayrıntı için bk. Osman F. Sertkaya, "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Tonyukuk Abidesi Üzerine Üç not: I. Tonyukuk Abidesinin İlk Satırı; II. 'Çölgi (A)z (e)ri mi?-Çöl[l](ü)g iz (e)ri' mi?; III. Tonyukuk Abidesindeki *kız koduz* Sıfat Tamlaması Üzerine", *Türkiyat Mecmuası* 19, 1980, s. 165-182.

175 *Kögmen*, birçok araştırmacıya göre Sayan Dağları'dır. Oysa Sayan Dağları çok batıda kalmaktadır. *Kögmen*'in, Tannu-Ola Dağları olması daha uygun görünmektedir.

Buraya giden yolun belki de doğal bir afetten kapalı olduğunu bilmesini, o günün koşulları için önemli bir istihbarat bilgisi olarak değerlendirmek durumundayız. Tonyukuk'un Kögmen'e giden başka bir yolu kullanmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. *Yerçi*'ye yani yolları bilen bir kılavuza ihtiyaç duyulduğu ifade edilerek Az boyuna mensup bir kılavuz temin edilmiştir.

Doğu yüzünün 7. satırında ise bölge ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler edinebilmekteyiz. Bu da bize Tonyukuk'un birçok bakımdan donanımlı olduğunu söylememize izin vermektedir. *Ėşi<d>tim az yėr y[olı] anı b[irle] ermiş bir at orukı ermiş anın barmış anar aytıp bir atlıg barmış tėyin ol yolun yorısar unç tėdim sakıntım* "(şöyle) işittim: "Az ülkesinin yolu Anı (Irmağı) boyunda imiş. Bir at geçecek kadar imiş. O (kılavuz daha önce) geçmiş. Ona şöyle söyleyip, "bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir" dedim. Düşündüm."

Satırda bulunan cümlelere göre Azlara giden yolun Anı Irmağı civarından geçtiğini bilen Tonyukuk, buradaki yolun da güçlüklerle dolu olduğunu ifade eder. Kullanmayı düşündüğü yolun ancak bir atın geçebileceği kadar dar bir boğazdan ilerlediğini anlayan Tonyukuk, bu yolu kullanmaları hâlinde epeyce bir sıkıntı yaşanacağının da farkındadır.

Kuzey yüzünün ilk satırındaki cümleye göre, bu düşüncelerini kağanı ile paylaşmayı uygun görür ve durumu kağana arz eder. Bu satırdan itibaren Köktürk ordusunun, zorlu Güney Sibirya dağlarında nasıl ilerlediğini anlamamıza ve dolayısıyla da askere komuta etmenin inceliklerini öğrenmemize de imkân tanımaktadır.

Kuzey yüzünün 1. satırında ordunun ilerleyişi şöyle anlatılır: *Ötüntüm sü yorıtdım atlat tėdim ak termel keçe ugur kalıtdım*[176] *at üze bintüre karıg sökdüm yokaru at yete yadagın ıgaç tutunu agturtum* "(durumu) arz ettim. Orduyu harekete geçirdim. "Atlara binin" dedim. Ak Termel (Irmağı'nı) geçerek yolu kısalttım. (Askeri)

176 Bu ifade, yazıt üzerinde çalışanlarca türlü biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Farklı bir okuyuş denemesi için bk. Hatice Şirin User, "Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen 𐰇𐰼𐰃𐰆𐰴𐰍𐰺 (Ugur Kalıtdım) İbaresi Üzerine Yeni Bir Anlamlandırma Teklifi", *Erdem* 16/48, 2007, s. 157-168.

ata bindirerek karları söktüm. Yukarı (çıkarken) atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak çıkardım." Cümlelerden anlaşıldığı kadarıyla, ilk önce Ak Termel Irmağı'nı geçerek zaman kazanılır. Pek zorlu bir sefer olduğunu açıkça gördüğümüz bu cümlelerde askerlerin sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için kimi zaman at üstünde kimi zaman da atları yedeğe alarak yaya olarak ilerledikleri anlaşılmakta, tırmanabilmek içinse ağaçlara tutunma yolunun seçildiği açıkça görülmektedir.

Bu satırda geçen *Ak Termel* adı da bugün neresi olduğunu bilmediğimiz yer adlarındandır. Ancak cümlede *keç-* 'geçmek' fiili kullanılmış olduğuna göre kuvvetle muhtemel bir ırmaktan söz ediliyor olmalıdır. Yerini tespit etmek güç görünen *ak termel* için değişik öneriler bulunmaktadır. Türk runik alfabesinin ünlüleri okutmadaki esnekliği sayesinde *ak termel* veya *ak termil* okunan bu yer adı, Sir Gerard Clauson'a göre Hangay ve Tannu Ola Dağları arasındaki ırmaklardan birisi olmalıdır.[177] Bu ırmak Lev N. Gumilëv'a göre Kaa-Kem Irmağı'dır.[178]

Yazıttaki cümlede *keç-* fiili kullanılmış olduğuna göre, büyük bir olasılıkla bu yer adının ırmak veya göl olması gerekir. Yer adının ikinci bölümünü oluşturan *termel* adı, Türk runik alfabesindeki esneklik sayesinde *termil* de okunabilir. Bu adın, Moğolcada bulunan *-mAl* eki ile yapıldığını düşünmek mümkün görünmektedir. Moğolca bu ek, fiillere gelir ve özellik bildiren isimler yapar.[179] Eğer sözcükte Moğolca *-mAl* eki var ise, fiilin *tara-* ya da *tere-* olması gerekir.

Satırdan anlaşıldığı kadarıyla Kırgız seferi sırasında zaman kazanmak için *ak termel* adlı bir coğrafi öğenin (göl veya ırmak) etrafını dolaşmak yerine üzerinden geçilmiştir. Üzerinden geçildiği belirtilmiş olduğuna göre bu ırmak veya gölün küçük olmaması gerekir. René Giraud, 49° 97' koordinatlarına sahip Telmen-nor adlı

177 Clauson, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", s. 145.

178 Lev N. Gumilëv, *Eski Türkler*, Türkçeye çev.: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002, s. 368.

179 Nicholas Poppe, *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, Türkçeye çev.: Günay Karaağaç, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992, §168.

bir gölden söz ederek *Termel* ile *Telmen*'in dilbilim bakımından bir güçlük oluşturmayacağını iddia eder.[180]

Ak termel'in aşılıp zaman kazanılmasından sonra kılavuzun, Tannu Ola Dağları'nın güneyinden götürdüğü tahmin edilebilir. Bu bölgenin çok karlı olduğu hem Tonyukuk hem de Bilge Kağan yazıtındaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 26 ve 27. satırlarında bu bölgenin çetin kış şartları hakkında az da olsa bilgi sahibi olmaktayız: (26) *yėti o[tuz yaşı]ma kırkız tapa süledim sünüg batımı* (27) *karıg söküpen kögmen yışıg tog[a yorı]p kırkız bodunug uda basdım* "(26) Yirmi yedi yaşımda Kırgızlara doğru sefer ettim. Mızrak batımı (27) karı sökerek Kögmen (ormanlı) Dağları'nı aşarak ilerleyip Kırgız halkını uykuda (iken) baskına uğrattım."

Tonyukuk yazıtında geçen Anı Irmağı'nın günümüz Rusya Federasyonu'na bağlı Hakasya'da bulunan Ona Irmağı olduğu bilinmekte olup bu ırmak daha kuzeyde Abakan Irmağı ile birleşmektedir. Ancak Tonyukuk'un *ak termel*'den söz ettiği yer, Kırgız seferinin ilk bölümlerinde geçmektedir. Dolayısıyla Anı'ya varmadan daha batıda ya da güneybatıda iken buradan geçmiş olmaları gerekmektedir. Giraud'nun bahsettiği Telmen Nor çok büyük bir göl değildir. Herhâlde zaman kazanmak için geçilen göl ya da ırmağın büyük olması gerekir. Ak Termel'in Ubssa (Uvs) Gölü civarında olması gerektiği düşünülebilir. Ubssa (Uvs) Gölü'ne dökülen ırmaklardan olan Tesiyn-gol (Tes-kem) akla ilk gelen ırmaklardan biridir.

Kuzey yüzünün ikinci satırında ise ordunun ilerlemesinde yaşanan sıkıntıların anlatımına devam edildiğini görmekteyiz: *Yugurça ıdıp ıwırbaş aşdımız yuwulu ėntimiz on tünke yantakı tug ewirü bardımız yėrçi yėr yanılıp boguzlantı bunadıp kagan yelü kör tėmiş* "güç belâ ilerliyorken Ivırbaş'ı aştık, yuvarlanarak indik. Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşıp gittik. Kılavuz yanılınca boğazlandı. Kağan (bu duruma) sıkılıp "acele edin!" demiş."

180 Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, s. 255.

Kuzey yüzünün ikinci satırında geçen Ivırbaş adlı yer, kuvvetle muhtemel Hakasya'daki Ona Irmağı'nın güney veya güneydoğusunda bulunan bir dağ veya tepedir. Türk runik harfli eski Türk yazıtları içerisinde yalnızca bir kez geçen bu yer adı, yazıtın ilk naşirlerinden bu yana çoklukla *ı bar baş*, *ıbar baş* veya *ıbarlık* biçimlerinde okunagelmiştir. Örneğin Sir Gerard Clauson *ıbarlık (?) aşdımız* okumuş ve "Ibarlık Dağları" olarak anlamlandırmıştır.[181] Tonyukuk yazıtının naşirlerinden Volker Rybatzki de *barlık* okuduğu yer adının batı Tuva bölgesindeki Barlık Irmağı olduğunu ve bu tipte yani *Barlık* adıyla kurulmuş başka yer adlarının da bulunduğunu ve *Barlık*'ın bugün Tuva Türkçesinde *Barık* adını taşıdığını ifade etmiştir.[182]

Yer adının okunma ve anlamlandırılmasında birlik sağlanamamış olduğunu ifade etmek gerekir. Vilhelm Thomsen başta olmak üzere bazı araştırmacıların yer adı olarak düşündüğü bu sözcük, bazı araştırmacılarca sözcük grubudur. *I bar baş* biçiminde düşünen araştırmacıların, *ı* 'ağaç, orman' sözcüğünden hareket ettiği anlaşılmaktadır. Aslında Clauson'ın açık bir şekilde ifade ettiği gibi, eski Türk yazıtlarında *aş-* dağ, tepe gibi herhangi bir arazi engelinin aşılması için kullanılan bir fiildir.[183] Dolayısıyla, yazıtın kuzey yüzünün 2. satırında yer alan *aşdımız* çekimli fiili, bir arazi engelini işaret ediyor olmalıdır.

Cümlelere göre tırmanarak aştıkları dağ ve tepelerden yuvarlanırcasına inmişlerdir. Anlaşılan o ki bütün bu sıkıntıları yaşamalarına neden olan ise *yèrçi* yani kılavuzdur. Çünkü kılavuz, yolu şaşırmıştır ve dolayısıyla da bu yaşanan gelişme, kılavuzun hayatına mal olmuş ve boğazlanmıştır. Bu arada kılavuza verilen cezanın *ölür-* 'öldürmek' fiili ile değil de *bogazlan-* 'boğazlanmak' fiili ile ifade edilmesinin, Türkçenin sekizinci yüzyıldaki edebî durumu hakkında fikir edinebilmek için nadir cümlelerden olduğunu da eklememiz gerekir. Kılavuzun neden olduğu olumsuzluklarla dolu bu ilerleyişten, kağanın sıkıldığı

181 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 168a-b.

182 Volker Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, Szeged: University of Szeged Press, 1997, s. 33 not 35.

183 Clauson, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", s. 145.

anlaşılmakta ve acele etmeleri için buyruk vermektedir. Eğer ulaşmaları uzun sürerse Kırgızların durumdan haberdar olmaları mümkündür ve bu da Köktürk ordusunun zayiat vermesine neden olacaktır.

Kuzey yüzünün 3. satırında ise, sıkıntılarla dolu bir ilerleyişten sonra nihayet Kırgızların yaşadığı bölgeye ulaştıklarını anlayabiliyoruz: *Anı suwka b[ardımız] ol suw kudı bardımız aşangalı?*[184] *tüşürtümüz atıg ıka bayur ertimiz kün yeme tün yeme yelü bardımız kırkızıg uka basdımız* "Anı Irmağı'na vardık. O ırmaktan aşağıya doğru ilerledik. Yemek yemeleri için (?) (askeri) attan indirdik. Atları ağaçlara bağlıyorduk. Gece gündüz demeden hızla ilerleyip ulaştık. Kırgızları uykuda (iken) baskına uğrattık." Cümlelerden edindiğimiz bilgiye göre Anı Irmağı'na ulaşmalarından bir süre sonra Kırgızları uykuda iken baskına uğrattıkları ifade edilmiştir. Tabii, burada verilen *uka bas-* deyimi de mecazi olmalıdır. En azından, "Kırgızları hazırlıksız yakaladık" denmek istendiğini anlayabiliyoruz.

Satırın hemen başında bulunan Anı yer adı, Tannu-Ola Dağları'nın kuzey bölümlerinden doğup kuzeyde Abakan Irmağı ile birleşen, günümüz Hakasya'sında yer alan Ona Irmağı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bu ırmak adı eski Türk yazıtlarında, Tonyukuk yazıtındaki örneğin dışında Şine Usu yazıtının doğu yüzünün 10. satırı ile, Yenisey bölgesi yazıtlarından olan 136 numaralı Mugur-Sargol I[185] yazıtının 1. satırında da tespit edilmiştir. Şine Usu yazıtı doğu

184 *Aşangalı* sözcüğü de yazıttaki türlü biçimlerde okunan yerlerdendir. Mehmet Ölmez 2007 yılında yayımlanan bir makalesinde, yazıtlarda "yemek yemek" anlamındaki *aşa-* fiilinin bulunmadığını, bunun yerine *yė-* filinin kullanıldığını belirtmiştir. Bk. Mehmet Ölmez, "On Mongolian *asara-* "to nourish" and Turkish *aşa-* "to eat" from Middle Mongolian to Modern Turkic Languages", *Türk Dilleri Araştırmaları* 17, 2007, s. 237-247. Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları* adlı kitabında ise *aşan-* okumuştur. Bk. Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yayınları, 2012, s. 166 ve 173. Çok emin olmamakla birlikte burada yer alan fiil *aşan-* 'yemek yemek' olabilir.

185 1973 yılında Pyatkin tarafından bulunan 136 numaralı bu yazıt iki satırdan oluşmaktadır. Bugün, ilk bulunduğu yerde duran yazıt hakkında ayrıntı ve metni için bk. Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*, s. 226-227.

yüzü 10. satır: *Ürüŋ begig kara bulukug anı olormış kırkız tapa er ıdmış* "(Onlar) Ürüng Beg, Kara Buluk (ve) Anı (Irmağı)'da otururlarmış. Kırgızlara doğru adam göndermiş." Mugur-Sargol I (E 136) yazıtı 1. satır: *Bıŋ bükde an<ı>da kü udımız? kem üg[üz]* "Bin ormanda, Anı Irmağı'nda (?) Kem ırmağı."

Şine Usu yazıtındaki örneğin *anı* 'onu' sözcüğü olduğunu iddia edenler de olmuştur. Ancak anlam bakımından yer adı olması daha uygun görünmektedir. Anı Irmağı'nın Yenisey olduğunu düşünenlerin de bulunduğunu ifade etmeliyiz. Örneğin Vilhelm Barthold[186], Aulis Joki[187] ve Abdülkadir İnan[188] bu kanaattedir. Clauson'a göre Anı Irmağı, Batı Sayan'ın kuzey yamaçlarından çıkar ve kuzeyde 52^0 38', doğuda 89^0 50' civarında Abakan Irmağı ile birleşir.[189]

Sonuç itibarıyla Anı Irmağı, Wilhelm Radloff'un *Aus Sibirien* adlı kitabındaki haritada Anuy olarak belirlenen ve bugün Hakasya'da bulunan Ona Irmağı'dır. Bu ırmak, Abakan Irmağı ile birleştikten sonra Abakan adıyla Yenisey Irmağı'na karışır. Anı sözcüğü ile ilgili bir başka not ise sözcüğün arkasında 'ırmak' anlamındaki *ügüz* değil de *suw* sözcüğünün bulunmasıdır. Belki de boyutları bakımından ırmaktan küçük olan akarsular *suw* sözcüğü ile ifade edilmekte idi.

Yazıtın kuzey yüzünün 4. satırında verilen cümlelerde ise Kırgızlara yapılan bu baskının sonucunda neler olduğuna değinilmiştir: *[Usı]n sünügün açdımız kanı süsi tėrilmiş sünüşdümüz sançdımız kanın ölürtümüz kaganka kırkız bodunı içikdi yükünti yantımız kögmen yışıg ewirü keltimiz* "Uykusunu süngülerle açtık. Hanları, orduları toplandı, savaştık, mızrakladık. Hanlarını öldürdük. Kırgız halkı kağana tâbi oldu, boyun eğdi. (Oradan) döndük. Kögmen (ormanlı) Dağları'nı dolanarak geldik." Cümlede yer alan "uykusunu süngü ile açmak" deyimi de Türkçenin sekizinci yüzyıldaki durumu hakkında

186 V. V. Barthold, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, Türkçeye çev.: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010, s. 196.

187 Aulis J. Joki, *Die Lehnworter des Sajansamojedischen*, Helsinki, 1952, s. 25.

188 Abdülkadir İnan, "Altay-Yenisey Türkleri", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 35.

189 Clauson, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", s. 145.

önemli ipuçları vermektedir. Dönüş yolunun ise daha önceden kapalı olduğu bildirilen Kögmen Dağları'nı aşmak suretiyle gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Sonuç itibarıyla Kırgız hanının öldürüldüğünü ve halkın da Köktürk kağanına boyun eğdiğini anlamaktayız.

Tonyukuk tarafından uzun uzun anlatılan Kırgız seferi çerçevesinde, Köktürk döneminin iki önemli siması Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarında da Kögmen adı ve dolayısıyla Kırgızlara yapılan sefere değinilmiştir. Köl Tegin yazıtının doğu yüzünün 17. satırı ile Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 15. satırında yer alan cümle şöyledir: *Kögmen aşa k[ırkız yėriŋe tegi süledimiz*] "Kögmen'i aşarak Kırgızların oturduğu yere kadar asker sevk ettik."

Bilge Kağan, Tonyukuk yazıtındaki anlatımın aksine, Kögmen'i aşarak Kırgızlara ulaştıklarını belirtmektedir. Kuvvetle muhtemel, Bilge Kağan, Tonyukuk gibi ayrıntıya girmek istememiş olmalıdır. Dikkat edildiğinde görülecektir ki gerek Köl Tegin gerekse Bilge Kağan yazıtındaki cümlelerde savaşlar çok kısa anlatılmış, ayrıntıya girilmemiştir. Yalnızca Dokuz Oğuzlarla toplam beş savaşın anlatıldığı bölümün ayrıntılı bir biçimde verildiğini söylememiz gerekir. Bunda da en büyük neden, bu savaşta Köl Tegin'in büyük yararlılık göstermiş olmasıdır.

Kırgız seferinin başarıyla tamamlanmasının ardından, Türgeşlerden gelen bir kaçak, Türgeşler ile On Okların sefere çıktığı bilgisini Tonyukuk'a aktarır. Doğal olarak Türgeşler ile On Okların yanında, her zaman olduğu gibi Tang Hanedanlığı ordusunun da bulunduğunu söylemek gerekir. Batı seferinin anlatıldığı bölüm, 1. taşın kuzey yüzünün 5. satırından itibaren başlamakta, cümlenin devamı ise 6. satırda bulunmaktadır: (5) *Kırkızda yantımız türgėş kaganta küreg kelti sawı antag öŋdün kagangaru sü yorılım tėmiş yorımasar bizni kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş kaç neŋ erser* (6) *bizni ölürteçi kök tėmiş türgėş kaganı taşıkmış tėdi on ok bodunı kalısız taşıkmış tėr tawgaç süsi bar ermiş* "(5) Kırgızlardan geri döndük. Türgeş kağanından kaçak geldi. Sözü şöyledir: "Doğudaki kağana ordu sevk edelim" demiş. "Ordu sevk etmezsek bizi, kağanı

kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. Nasıl olsa (6) bizi öldürecektir" demiş. "Türgeş kağanı yola çıkmış" dedi. On Ok halkı eksiksiz yola çıkmış" der. "Çin ordusu (oraya) varmış."

Tonyukuk'un anlattığına göre, bu üçlü ittifakın Köktürklere doğru hareket etme noktası Altay Dağları olarak seçilmiştir. Köktürklerin de her zaman olduğu gibi kuvvetli istihbarat bilgileri sayesinde Altay Dağları'nda konuşlanmış olduğunu söylemek gerekir. Tabii, Köktürklere düşmanca tavır takınan Türk kökenli boyların bu mücadelelerinin temelinde bozkıra egemen olma duygusunun yattığı anlaşılmakla birlikte, bir diğer neden de eğer kendileri saldırmakta geç kalırlarsa bertaraf edileceklerini ve boyun eğmek zorunda kalacaklarını bilmeleridir. Bu da boyları ittifak yapmaya ve dolayısıyla Köktürkler saldırmadan önce davranmaya itmiş olmalıdır. Zaten yukarıda verdiğimiz cümlede de bu durum açıkça belirtilmiştir.

Batı seferi başladıktan kısa bir süre sonra Altay Dağları'na ulaştıklarında, Kapgan Kağan'a hatununun ölüm haberi iletilir. Bu tarihî olay Tonyukuk yazıtının dışında herhangi bir metinde geçmemekle birlikte, bu sayede kağanın katununa verdiği değer de gözler önüne serilmektedir. Türklerde kadının değerini ifade eden en güzel ve özel cümlelerden biri ile karşı karşıya kaldığımızı söylemek durumundayız. Kuzey yüzü 6. ve 7. satırlar: (6) *ol sawıg èşidip kaganım ben ewgerü tüşeyin tèdi* (7) *katun yok bolmış erti anı yoglatayın tèdi* "(6) O sözü işitip kağanım, "ben karargâha gideyim" dedi. (7) "hatun ölmüş idi, onun cenaze törenini yaptırayım" dedi."

Kapgan Kağan, hatununun yoğ törenini yaptırmak üzere Altay Dağları'ndan ayrılmadan önce oğlu İnel Kağan'a, yeğeni Bilge Kağan'a ve nihayet müşaviri Tonyukuk'a birtakım nasihatlerde bulunur. Kuzey yüzünün 7. satırında bulunan cümleler şöyledir: *Sü barıŋ tèdi altun yışda oloruŋ tèdi sü başı inel kagan tarduş şad barzun tèdi bilge toñukuka baŋa aydı* ""Orduyu sevk edin" dedi. "Altay (ormanlı) Dağları'nda oturun" dedi. "Ordu komutanı İnel Kağan ve Tarduş Şad gitsin" dedi. Bilge Tonyukuk'a (yani) bana söyledi." Cümlelerden anladığımıza göre, Kapgan Kağan, oğlu ve yeğenine emanet ettiği ordunun Altay Dağları'nda oturmaları ve orada beklemeleri talimatını verir.

Kuzey yüzünün 8. satırında yer alan cümlelerden, Tonyukuk'a daha özel talimatlar verildiği anlaşılmaktadır: *Bo süg élet tédi kıyınıg körlünçe ay ben sanа ne ayayın tédi kelir erser körü kelür kelmez erser tılıg sawıg alı olor tédi* ""bu orduyu sevk et" dedi. "Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim" dedi. "Gelirse (zaten) görürsün, gelmezlerse casuslardan haber alarak otur" dedi." Aslında Kapgan Kağan, her ne kadar ordunun yönetimini oğlu ile yeğenine bırakmış olsa da isteğinin Altay Dağları'nda oturup beklemeleri yönündedir. Bu kadar ayrıntı verildiğine göre, Tonyukuk'un buna rıza göstermeyeceği de önceden bellidir.

Altay Dağları'nda bulundukları sırada Tonyukuk'a bu kez üç kaçak gelir ve sözleşmişçesine aynı şeyleri söyler. Kuzey yüzü 9. satırda yer alan cümleler şöyledir: *Üç küreg kişi kelti sawı bir kaganı sü taşıkdı on ok süsi kalısız taşıkdı tér yarış yazıda térilelim témiş ol sawıg éşidip kagangaru ol sawıg ı<d>tım* "üç kaçak kişi geldi. (Üçünün de) sözleri aynı. "(Türgeş) kağanı orduyu harekete geçirdi. On Ok ordusu eksiksiz yola çıktı" dediler. "Yarış Ovası'nda toplanalım" demişler. O sözleri işitip kağana, bu bilgiyi ilettim." Bu satırda yer alan cümlelere göre, Tonyukuk bu üç kaçaktan, On Ok ordusunun tekmil sefere çıktığını ve Yarış Ovası'nda toplanacakları bilgisini alınca yaşanan bu gelişmeleri kağanına yani Kapgan Kağan'a iletir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi kağan o sırada hatununun vefatı dolayısıyla anayurda yani Ötüken'e dönmüştür.

Köktürk ordusu Altay Dağları'nda iken olan biteni anlatan Tonyukuk, Kapgan Kağan için burada ilk kez Bögü Kağan ifadesini kullanır. Yenisey bölgesi yazıtları da dâhil olmak üzere *bögü* unvanının sıklıkla kullanıldığını biliyoruz. Ancak burada ilginç olan, Kapgan Kağan'ın adının yalnızca Tonyukuk yazıtında Bögü Kağan olarak tespit edilmiş olmasıdır. Bu da Tonyukuk yazıtının taşıdığı değer açısından oldukça önemli bir bilgidir. Kapgan Kağan veya diğer adıyla Bögü Kağan'ın adı Çin kaynaklarında Mochuo (默啜) olarak kaydedilmiştir.

Kuzey yüzünün 10 ve 11. satırları Kapgan Kağan'dan gelen habere ayrılmış gibi bir izlenim edinmemize neden olmaktadır: *Kelti oloruŋ téyin témiş yelme karagu edgüti urgıl basıtma témiş bög<ü> kagan*

baŋaru ança ayıdmış[190] *apa tarkangaru içre saıv ıdmış bilge toñukuk añıg ol üz ol* (11) *sü yorılım tėdeçi unamaŋ* "geldi. "Olduğunuz yerde kalın" demiş. Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir, baskın yeme" demiş. Bögü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan'a gizli haber göndermiş: "Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir. (11) ordu sevk edelim derse onaylamayın." Cümlelerden anladığımız kadarıyla Kapgan Kağan, ordunun Altay Dağları'nda kalmasını ve kendisini beklemelerini tembihler ve ayrıca devriyeleri ve karakolları kontrol etmeleri ve baskın yememeleri için dikkatli olmaları talimatını verir.

Bu satırda geçen *yelme* ve *karagu* sözcükleri askerî terimlerdir. *Yelme* sözcüğünü 'öncü birlik, keşif birliği, devriye', *karagu*'yu ise 'gözetleme kulesi, karakol' olarak anlamlandırmak mümkündür.

Yelme sözcüğü, Tonyukuk yazıtında geçen iki örnekten başka Şine Usu yazıtının doğu yüzünün 6, 12, 12. satırları ile Baga Hayrhan I[191] yazıtında olmak üzere toplam altı örnekte tespit edilmiştir. Moğolistan'da son zamanlarda bulunan Baga Hayrhan I yazıtındaki örnek ilginçtir ve sözcüğün anlamı hakkında da fikir verebilecek kadar önemlidir. Yazıtın 2. satırını oluşturan *yelmesi ben e* "öncü birliği ben(dim)" cümlesinde metni taşa işleyen kişinin askerî görevi de bu sayede anlaşılmış olmaktadır. Yazıtı ilk yayımlayan Rinçinkhorol Munkhtulga, *yelmesi bine* "bin kişilik keşif grubu" biçiminde okumuş ve anlamlandırmış[192] olsa da doğru okuyuşun *yelmesi ben*

190 *Ança ayıdmış* ibaresi de yazıt üzerinde çalışanlarca türlü biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Konunun ayrıntısı ile farklı bir okuma ve anlamlandırma denemesi için bk. Erdem Uçar, "Tuñukuk Yazıtındaki *nçAYIDms* (T I K 10=34) Yazıçevrimi Üzerine Bir Not", *Türk Kültürü* 2017/2, 2017, s. 31-38.

191 Rinçinkhorol Munkhtulga'nın verdiği bilgiye göre Moğol-Monaco ortak arkeoloji ekibi 2008 yılında gerçekleştirdiği kazıların raporunda Arhangay aymag, İhtamır sum'da bir yazıt bulduklarını belirtmelerinin ardından "Biçees III" adlı Moğol-Japon ortak çalışma ekibi 2010 yılında bölgede inceleme yapmış ve bu incelemeler sonucunda aynı yerde başka yazıtlar da bulmuştur. Yazıtlar Arhangay aymag, İhtamır sum'da bulunan Baga Hayrhan adlı tepenin üstündeki kayalıkta ele geçmiştir. Ayrıntı için bk. Rinçinkhorol Munkhtulga, "Baga Khairkhan'daki Eski Türk Yazıtları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/1, 2012, s. 26-28.

192 Munkhtulga, "Baga Khairkhan'daki Eski Türk Yazıtları", s. 31.

e olması gerekir. Çünkü "bin (sayı)" anlamındaki sözcük, *biŋ* biçiminde yani art damak ünsüzü ile yazılır.

Sözcüğün okunuşu ve anlamlandırılması ile ilgili görüşlerden biri Árpád Berta'ya aittir. Berta *yelme* sözcüğü ile ilgili makalesinde *yelme*'nin yalnızca gözcülük işlevinde olmadığını, küçük mücadelelere de katılabildiğini ifade etmek suretiyle, 'gözcü, gözetleyici' biçiminde verilen anlamı doğru bulmayarak 'öncü' olarak anlamlandırmak gerektiğini ifade etmiştir.[193] Sonuç itibarıyla *yelme* sözcüğünü 'öncü kuvvet, öncü birlik, ileri kol' olarak anlamlandırmak mümkündür.

Karagu sözcüğünü ise *kargu* biçiminde okuyanların ağırlıkta olduğunu eklemek gerekir. Ancak 'bakmak' anlamındaki *kara-* fiilinden *-GU+* eki ile kurulduğunu düşünmek de mümkündür. Sözcük *kargu* ise muhtemel tabanı olan *kar-* fiili, Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında tespit edilmemiştir.

Tonyukuk, cümlelerin devamında ise daha farklı bir konuya temas eder ve Kapgan Kağan'ın kendisi için Apa Tarkan makamında bulunan kimse aracılığıyla gizli bir haber ilettiğini belirtir. Anlaşılan o ki Tonyukuk, Apa Tarkan'a gönderilen gizli talimattan epeyce rahatsız olmuştur. Bu gizli talimata göre Kapgan Kağan, Tonyukuk için "Bilge Tonyukuk kötüdür, aksi bir adamdır. Eğer orduyu harekete geçirelim derse onu dinlemeyin. Olduğunuz yerde kalın ve beni bekleyin." demiştir. Her ne kadar bilginin gizli olduğu belirtilmiş olsa da Tonyukuk'un istihbarat bakımından epeyce ileri bir düzeyde olduğunu söylememiz gerekir. Tabii, Kapgan Kağan'ın bu talimatının Tonyukuk'u öfkelendirdiğini anlamaktayız.

Kuzey yüzünün 11. satırından itibaren ise bu talimatı işiten Tonyukuk'un derhâl harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Başından beri söylediğimiz gibi Tonyukuk'un çok etkili bir istihbarat sistemine sahip olduğunu, bazen kağanın gönderdiği gizli haberlere bile erişebildiğini ifade etmek durumundayız. Bu olayın ardından Tonyukuk'un, bekleyen orduyu harekete geçirdiği görülmektedir: *Ol sawıg èşidip sü yorıtdım altun yışıg yolsızın aşdım<ız> ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz tün akıtdımız bulçuka taŋ üntürü tegdimiz* "O sözü işitip

193 Árpád Berta, "Yelme ve bıŋa", Nurettin Demir-Emine Yılmaz (Hzl.): *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2002, s. 131-132.

ordu sevk ettim. Altay (ormanlı) Dağları'nın yolu olmayan yerlerini aştık, İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik. Gece (boyunca) ilerledik. Bulçu'ya tan atarken ulaştık."

Altay Dağları'nın geçit vermeyen yerlerini, İrtiş Irmağı'nın ise geçilmesi zor bölgelerini aştıktan sonra Tonyukuk'un Bulçu olarak ifade ettiği yer, günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatısında yer alan Doğu Türkistan'ın kuzey ucunda, hemen yanıbaşında Urungu Irmağı bulunan Buluntohoy kasabası olmalıdır. Bu bölgenin en ünlü ırmağı olan ve bugün Çinlilerin Wulunguhe (烏倫古河) dediği Urungu Irmağı, Fuhai (福海湖) adıyla da bilinen Urungu Gölü (Wulunguhu 烏倫古湖)'ne dökülür. Anlaşılan o ki Tonyukuk, çabuk hareket etmekle düşmanı hazırlıksız yakalamıştır. Altay Dağları'nın ötesinde cereyan eden bu olayların ardından Tonyukuk'un iki taştan oluşan yazıtının birinci taşı son bulmaktadır.

Buluntohoy Kasabası

2. Taş

Yazıtın ikinci taşı da, birinci taşta olduğu gibi batı yüzü ile başlamaktadır. Birinci satırdan öğrendiğimize göre düşmana gönderilen casusun elde ettiği bilgi, düşmanın yüz bin kişilik bir ordu ile Yarış

Ovası'nda toplanmış olduğu yönündedir: *Tılıg kelürti sawı antag yarış yazıda on tümen sü tėrilti tėr ol sawıg èşidip begler kopın* (2) *yanalım arıg uwutı yėg tėdi* "casusu getirdiler. Haberi şöyledir: "Yarış Ovası'nda yüz bin (kişilik) ordu toplandı" der. O sözü işitince beylerin tamamı (2) "dönelim, temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir" dediler."

Cümlelerin devamında ise Tonyukuk, ordunun kazasız belasız bu bölgeye ulaştırılmasında en büyük payın kendine ait olduğunu da belirtmeden geçmemektedir. Batı yüzü 2 ve 3. satır: *Ben ança tėr men ben bilge toñukuk altun yışıg aşa keltimiz ertiş ügüzüg* (3) *keçe keltimiz* "Bense şöyle derim: "Ben Bilge Tonyukuk, Altay (ormanlı) Dağları'nı aşıp geldik, İrtiş Irmağı'nı (3) geçerek geldik."

Satırda yer alan *altun yış*[194] ifadesi Altay Dağları'nı ifade etmektedir. Altay Dağları'nın Çincesi *Chinshan* [Jinshan 金山]'dır. *Altay* sözcüğünün **altañ* sözcüğünden gelişmiş olduğunu öne sürmek mümkün görünmektedir. Sondaki sesin, *n* ve *y* olarak gelişimini devam ettiren bir ses olması hasebiyle Türkçede *Altay*, Moğolcada ise *Altan* olarak yaşamını devam ettirmiş olması gerekir. Bugün Altay Dağları denilince akla iki yer gelmektedir. Bunlardan biri Rus Altayları olup Moğolistan'ın kuzey ve kuzeybatısında bulunmaktadır. Öteki ise Moğolistan'ın batısında bulunan ve Moğolistan ile Kazakistan arasındaki Moğol Altaylarıdır. Tonyukuk yazıtı da dâhil olmak üzere eski Türk yazıtlarında kastedilen Moğol Altayları olmalıdır.

Satırdaki bir diğer yer adı ise *ertiş* olarak yazılan İrtiş Irmağı'dır. Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında sıkça geçen bu ırmak, Batı Altaylardan çıkıp kuzeye doğru akıp Obi Irmağı ile birleşen ünlü ırmaktır. Eski zamanlardan bugüne kadar ırmağın adında herhangi bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır. Altay Dağları'ndan

194 Altay Dağları ve etrafında gelişen Türk kültürü hakkındaki ayrıntı için bk. Emel Esin, "Altun-Yış (the Golden Mountain), The Mountain with Metallic Elemental Appurtenance in Turkish Culture and Art of the Kök-türk Period", *Journal of Turkish Studies* 4, 1980, s. 33-47. Ayrıca *altay* sözcüğünün öteki Altay dillerindeki biçimleri için bk. Hüseyin Yıldız, "Some Notes On the Etymology of the word *Altai/Altay*", *Dil Araştırmaları* 20, 2017, s. 187-201.

başlamak üzere batıya gitmek için zorunlu olarak aşılması gerekli bir ırmak olduğu için *ert-* 'geçmek, aşmak' fiilinden *-Iş+* fiilden isim yapma ekiyle kurulmuş olduğunu düşünmek mümkündür. Türkçeden Moğolcaya *t>ç* ses değişmesi sonucunda *erçiş* olarak geçtiği de bilinenler arasındadır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde ise *erdis-erdiş* biçimiyle tespit edilmiştir.[195]

Gerdizî *Zeyn el-ahbar* adlı eserinde anlattığı efsane, İrtiş Irmağı'nın adı ile ilgilidir: ... *Bu yedi kişi efendilerinin hayvanlarını otlağa götürmüşlerdi. Hayvanlarının bulunduğu yerde ot kalmamıştı. Bunun üzerine Şed'in bulunduğu tarafa at aramaya gitmişlerdi. Kız bunları görünce, dışarıya çıkıp "İrtiş, yani inin" dedi. Bu sebepten suya İrtiş adını verdiler*. Yine aynı eserde İrtiş'in çok büyük olduğu, bir kenarında durunca diğer kenarının çok uzaktan görülebildiği ve suyun renginin siyah olduğu anlatılır.[196] *Moğolların Gizli Tarihi*'nde *erdis-erdiş* olarak tespit edilen Moğolca biçimin, sonraki dönemlerde *erçiş* olduğunu öne sürebiliriz. Bu da Van'ın ilçesi olan Erciş ile bir ilişkisi olabileceği konusunda fikir yürütmemize imkân vermektedir.

İkinci taşın batı yüzünün 3. ve 4. satırlarında ise kahramanlık ifade eden olağanüstü cümlelerle karşılaşmaktayız: *Kelmişi alp tėdi tuymadı teŋri umay ıdok yėr suw basa bėrti erinç neke tezer biz* (4) *üküş tėyin neke korkur biz az tėyin ne basınalım tegelim tėdim tegdimiz yulıdımız* "(Buraya) gelmek zordu" dedi(m). "(Ama kimse) hissetmedi. Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette. (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız? (4) (sayıları) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye yenilecek miyiz? Saldıralım" dedim. Saldırdık, talan ettik."

Heyecanlanmanın doğal olduğu bu iki satırda yer alan cümleler, Türk kökenli boylara değil de düşman milletlere karşı söylenmiş olsa idi üzerimizde daha fazla bir etki yapması kaçınılmaz olacaktı. Ancak bozkırda egemenlik kurabilmek için boyların birbiriyle mücadelesini de normal olarak karşılamak gerekmektedir. Tonyukuk'un bu başarısında kutsal Umay ile *yėr suw* 'yer ve su' ruhlarının da büyük bir

195 *Moğolların Gizli Tarihi* §198, 207, 264; Rachewiltz, *Index to the Secret History of the Mongols*, s. 108, 118 ve 158; Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 248.

196 Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 74-75.

katkısının olduğunu ifade etmesi, başarı elde etmedeki inanç boyutuna teması ve bunu bize iletmeye çalışması da ayrıca dikkate değerdir.

Tonyukuk, batı yüzünün 4. satırının sonu ile 5. ve 6. satırda batı seferi sırasında yaşanan gelişmeleri anlatmaya devam etmektedir: (4) *Ėkinti kün* (5) *örtçe kızıp kelti sünüşdümüz bizinte ėki uçı sınarça artuk erti teŋri yarlıkadok üçün üküş tėyin* (6) *korkmadımız sünüşdümüz* "(4) İkinci gün (5) ateş gibi kızmış (bir hâlde) geldiler. Savaştık. (Onların) iki kanadı bizim yarımızdan fazlaydı. (Ebedî) gök lütfettiği için, (sayıca) çoklar diye (6) korkmadık. Savaştık." Bu mücadelede de başarının anahtarı olarak Tanrı'nın lütfu yani yardımının gösterilmiş olmasına şaşırmamak gerekir.

Yine benzer cümlelerde de gördüğümüz gibi sayıca çoklar diye korkmamaları, başarıya giden yolun bir başka anahtarıdır. Düşmanın iki kanatta yer alan birliklerinin, Köktürk ordusunun yarısından fazla olduğunun belirtilmesi de Türklerin savaş kültürü açısından oldukça önemlidir. Batı seferi sırasında Tarduş liderinin yakalanması, ardından da yabgusu ile şadını öldürmeleri de elde edilen bu başarıyı perçinlemiş olmaktadır.

Batı yüzünün 7. ve 8. satırlarında anlatılanlara baktığımızda, Türk runik harfli öteki yazıtlarda da karşılaştığımız üzere sıradan halka dokunulmaması olayına burada da rastlamaktayız: (7) *Eligçe er tutdumuz ol ok tün bodunın sayu ı<d>tımız ol sawıg ėşidip on ok begleri bodunı kop* (8) *kelti yükünti keligme beglerin bodunın ėtip yıgıp azça bodun tezmiş erti on ok süsin sületdim* "(7) Elli kadar askerini yakaladık. O gece halkını tamamen (geri) gönderdik. O sözü işitip On Ok beyleri (ve) halkı tamamen (8) geldi, tâbi oldu. Gelen beyleri (ve) halkı düzene sokup bir araya topladım. Az sayıda halk kaçmıştı. On Ok askerini (onlara karşı) sefer ettirdim." İsyana kalkışmayan On Ok beyleri ile tebaasının boyun eğmesinin ardından, bu kişilerin düzene sokulduğunu, ancak yine de az sayıda halkın kaçtığını ve bunları yakalamak üzere peşlerine adam takıldığını da bu suretle anlamaktayız.

Batı seferininin asıl amacının batıda yer alan Türgeş, Tarduş ve daha batıdaki İran kökenli Soğd halkını düzene sokmak olduğunu Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarından da biliyoruz. Köl Tegin

yazıtının doğu yüzünün 39. satırında verilen bilgiye göre, batı seferinin icrasının temel nedeni orada yaşayan halkları, özellikle Soğdluları düzene sokmak ve itaat etmelerini sağlamaktır: *Sogdak bodun ėteyin tėyin yėnçü ügüzüg keçe temir kapıgka tegi süledimiz* "Soğd halkını düzene sokayım diye İnci Irmağı (Sirderya)'nı geçip Demir Kapı'ya kadar sefer ettik."

Tonyukuk yazıtının batı yüzünün 9. satırı ile güney yüzünün 1. satırında verilen cümlelere göre, Soğdluların yaşadığı bölgeye *Yėnçü Ügüz* 'İnci Irmağı' yani Sirderya (Yaksart)'nın aşılması sonucunda varılmıştır: (9) *Yėnçü ügüzüg keçe tėnsi oglı aytıgma beŋlig ek tagıg ertü* (Güney 1) *temir kapıgka tegi ėrtimiz* "(9) İnci (Sirderya) Irmağı'nı geçerek Tensi Oğlu denilen doruklu Ek Dağı'nı geçerek (Güney 1) Demir Kapı'ya kadar ulaştık."

Yukarıdaki cümlelerde ilginç ve üzerinde çok tartışılmış yer adları bulunmaktadır. Eski Türk yazıtlarında toplam beş kez tespit edilen *yėnçü ügüz* adının Sirderya olduğu konusunda tam bir birlik olduğunu söyleyebiliriz. *Yėnçü* sözcüğü için genel kanaat Çince olduğu yönündedir. Gerard Clauson, Çince *chenchu* sözcüğü ile bir ve aynı sayar ve sözcükte *c->y-* değişiminin olduğunu ve sözcüğün önce *cincü* olduğunu daha sonra *yinçü* olduğunu savunur.[197]

Aynı cümlede yer alan *Tėnsi Oglı* yapısının 'Göğün oğlu' anlamında kullanıldığını belirtmemiz gerekir. Buradaki *tėnsi* sözcüğü Çince *tianzi* (天子) sözcük grubudur. Çincedeki anlamı da 'Göğün oğlu' olup genel olarak Çin hükümdarlarına verilen bir unvandır. *Tėnsi Oglı* denilen yerin, Soğdluların yaşadığı bölgede, İpek Yolu üzerinde önemli bir bölge olduğunu tahmin etmek güç değildir.

Cümlede geçen bir başka yer adı da *Ek Tag*'dır. Bu yer adı üzerinde de çok şey söylenmiş olup özellikle neresi olabileceği konusunda epeyce bir mesai harcanmıştır. Bilindiği üzere Batı Köktürklerinin kağanı İstemi, Bizanslılarla diplomatik ve ticari ilişkiler kurmuş ve bu ilişkiyi kalıcı hâle getirmek için de karşılıklı olarak birbirlerine elçiler göndermiştir. *Ek Tag* etrafında gelişen sorunların en büyük

197 Gerard Clauson, "The Turkish y and related sounds", *Studia Altaica*, Festschrift für N. Poppe zum 60. Geburtstag, Wiesbaden, 1957, s. 39.

nedeni kuşkusuz Bizans kaynaklarından elde edilen bilgidir. Bizans kaynakları, İç Asya coğrafyasına gelen elçi Zemarchos ve kafilesinin, Batı Köktürk kağanı *Dilziboul-Silziboulos* (İstemi) ile görüşmesinin nerede gerçekleştiği hakkında bazı ipuçları verir.

Batı Köktürk kağanının otağının, Bizans kaynaklarında "Altın Dağ" olarak tercüme edilen *Ἐχτάγ* adında bir dağ olduğu belirtilmiştir. Tabii, burada önemli olan, birçok araştırmacının Bizans kaynaklarındaki *Ektag* ile Tonyukuk yazıtındaki *Ektag*'ı aynı zannetmesi ve iddia etmesidir. Asıl sorun da tam olarak buradadır. Hâlbuki Bizanslıların sözünü ettiği yer ile Tonyukuk yazıtında geçen yer, coğrafi bakımdan zaten birbiri ile ilgili değildir.

Tonyukuk'un başında bulunduğu ordu, 711 veya en geç 712 yılında gerçekleştirilen ünlü batı seferinde, Demir Kapı adlı doğal dağ geçidine kadar ilerlemiştir. Tonyukuk'un *Tensi-Tinsi* (Çin. Tianzi 天子) *oglı Ek Tag* olarak belirttiği yer ile ilgili olmak üzere, Bizans kaynaklarındaki *Ek Tag* adlı coğrafî öğenin, Batı Köktürk kağanının otağı olduğunda kuşku yoktur. Bu *ek tag* büyük bir olasılıkla, Doğu Türkistan'daki tarihî kentlerden biri olan Kuça'nın kuzey ve kuzeybatısında, Tekes Irmağı ile Ebi-Nor Gölü arasında bir yerde olması gerekir. Tonyukuk'un sözünü ettiği *Ek Tag* ise Pamir'in kuzeybatı silsilesini oluşturan Alay Dağları'nın batı bölümünde olması gerekir. Bu dağın aşılmasından sonra Demir Kapı'ya yani Baysun bölgesinde bulunduğu bilinen doğal dağ geçidine varılmış olur.[198]

Tonyukuk yazıtının güney yüzünün 2. satırında Soğdak halkının yani Soğdluların itaat ettikleri bilgisi kayıtlıdır: *Anta berüki aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti* "Oradan bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti."

Tonyukuk batı seferinin başarısındaki en büyük payın kendisine ait olduğunu ifade etmekten çekinmez ve bu uzak diyarlara kendinden önce kimsenin ulaşmayı başaramadığını da övgü ile anlatır.

198 Ayrıntılı bilgi için bk. Erhan Aydın, "Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen *Ek Tag* Üzerine", *Belleten* 70/257, 2006, s. 83-94; Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, s. 66-71; Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, s. 13-14.

Tonyukuk, 2. taşın güney yüzününün 2. satırının son bölümüyle 3. satırında bu durumu şöyle dile getirir: (2) *Türük bodun temir kapıgka tènsi oglı* (3) *tènsi oglı aytıgma tagka tegmiş idi yok ermiş* "(2) Köktürk halkı, Demir Kapı'ya Tensi Oğlu (3) Tensi Oğlu denilen dağa ulaşan asla yokmuş."

Tonyukuk, batı seferinin büyük bir başarıyla tamamlanmasının ardından, başta Soğdlular olmak üzere bölge halklarının bu başarıyı türlü ganimetle ödüllendirdiğini de ifade eder. Güney yüzünün 4. satırında yer alan bu cümle şöyledir: *Sarıg altun ürüŋ kümüş kız koduz egri tewe agı buŋsuz kelürti* "Sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler." Bu cümlede yer alan ganimetlerin niteliği hakkında da türlü tartışmalar yapılmış, özellikle *kız koduz* ve *egri tewe* sözcük grupları üzerinde farklı görüşler öne sürülmüştür.

Bunlardan *kız koduz* ifadesindeki her iki sözcüğün de isim olması ve iki ismin herhangi bir ek olmadan yan yana kullanılamaması nedeniyle anlamlandırmada sorunlar yaşandığını söylemek gerekir. Ancak *kız* ve *koduz* sözcükleri arasına "*ve*" bağlacı konmak suretiyle bu iki isimden oluşan ibare daha doğru anlaşılabilmektedir. *Koduz* sözcüğü 'Tibet öküzü, yak' anlamındaki *kotuz* sözcüğü ile karıştırıldığı için, bu hayvan etrafında gelişen bir kültürden söz edilmiş ve dolayısıyla boş yere mesai harcanmıştır.

Türk runik harfli eski Türk yazıtları döneminde yalnızca iki metinde tespit edilmiş olan *koduz* sözcüğünün Kâşgarlı Mahmud tarafından verilen 'dul'[199] anlamının yazıtlardaki iki örnekteki anlam ile özellikle Tonyukuk yazıtındaki *kız koduz* ile uyuşmadığını, bu bakımdan 'kağanın, hatun dışındaki diğer eş(ler)i' olarak anlamlandırılmasının daha uygun olduğunu öne sürmek mümkün görünmektedir. Sonuç olarak hem Tonyukuk hem de Şine Usu yazıtındaki *koduz* sözcüğünün 'kağanın hatunu dışındaki diğer eş(ler)i' anlamında olduğunu, *kotuz* 'Tibet öküzü, yak' sözcüğünün ise yazıtlardaki cümlelerle ilgisinin bulunmadığını söylememiz gerekir. Dolayısıyla *kız koduz* ifadesi, *kız* ve *koduz* biçiminde ayrı ayrı düşünülerek "kızlar ve kadınlar" anlamında kullanılmış olmalıdır. Burada esasen

199 Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, c. I, s. 365.

anlatılmak istenen, bölgede yaşayan halkların itaat etmeleri için kızlarının ve karılarının ele geçirilmesi olarak anlaşılmalıdır.[200]

Tonyukuk'un aldığı ganimetler arasında sayılanlardan biri de *egri teve*'dir. Dünyadaki bütün halklarda olduğu gibi Türklerde de devenin önemli bir yeri olduğunda kuşku bulunmamaktadır. Etinden, sütünden ve gücünden yararlanılan bu hayvan, devegiller (*Camelidae*) familyasından otçul bir hayvandır. Devenin, *Camelus dromedarius* (tek hörgüçlü) ve *Camelus bactrianus* (iki hörgüçlü) olmak üzere iki türü bulunduğu bilinmektedir.

Egri tewe yapısı, Türk runik harfli eski Türk yazıtları döneminden sonraki Türkçe metinlerde tespit edilmemiştir. Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren *egri* sözcüğünün, bilinen 'eğri' anlamından başka bir anlamının bulunmadığını, eski Uygur Türkçesi metinlerinde sık sık 'doğru' anlamındaki *köni* sözcüğünün karşıtı olarak kullanılmış olmasından hareket ettiğimizde *egri teve* ile tek hörgüçlü olanı; *teve* sözcüğü ile iki hörgüçlü olanı yani İç Asya'da görülen ve çok iyi bilinen deve türünü kastetmiş olabilecekleri sonucuna ulaşmak mümkündür. Demek ki başta Soğdlular olmak üzere boyun eğmek zorunda kalan halkların verdiği ganimetlerden biri de Soğdiyana bölgesinde bulunan ve Moğolistan coğrafyasından gelen Köktürklerin belki de hiç görmediği tek hörgüçlü deve olmaktadır.[201]

Tonyukuk, batı seferi ile ilgili söyleyeceklerini tamamladıktan sonra 2. taşın güney yüzünün 4., bir başka deyişle yazıtın tüm satır sayısını göz önüne aldığımızda 48. satırının ortalarından itibaren tekrar başa döner ve İlteriş Kağan ile birlikte kazandıkları zaferleri anlatmaya başlar ve bu zaferleri tek tek sayar: Güney yüzü 4 ve 5. satır: (4) *İltériş kagan bilgesin üçün* (5) *alpın üçün tawgaçka yéti yégirmi sünüşdi kıtañka yéti sünüşdi oguzka bés sünüşdi* "(4) İlteriş

200 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 147-149; Aydın, *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, s. 156-157.

201 *Egri tewe* biçimi ve deve hakkında daha fazla bilgi için bk. Erhan Aydın, "Eski Türklerin Bir Deve Türüne Verdiği Ad: *ägri täwä*." *Tyurkskaya Runika: Yazık, İstoriya, Kul'tura* (K 120-letiyu deşifrovki Orhono-Yeniseyskoy Pis'mennosti, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii), vol. 2, Abakan: Tuvinskiy İnstitut Gumanitarnıh İssledovaniya, 2013, s. 97-99.

Kağan bilge olduğu için (5) yiğit olduğu için Çinlilerle on yedi kez savaştı. Kitanlılarla yedi kez savaştı. Oğuzlarla beş kez savaştı."

Yukarıdaki cümlelere göre, Tonyukuk'un İlteriş Kağan ile başlattığı devlet olma sürecinde Çinlilerle on yedi, Kitanlılarla yedi ve Oğuzlarla beş kez savaşıldığı bilgisi, Çin kaynaklarındaki bilgilerle de örtüşmektedir. Çinlilerin verdiği bilgiye göre, İlteriş Kağan'ın başında bulunduğu Köktürk ordusu Tang Hanedanlığı yönetimine karşı 682'de üç, 683'te yedi, 684'te bir, 685'te üç, 686'da bir ve 687'de ise iki kez sefer düzenlemiştir.[202]

Tonyukuk, İlteriş Kağan ile başladığı hayat hikâyesinde, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'a da hizmet ettiğini anımsatır gibidir. Güney yüzü 5 ve 6. satır: *Anta ayguçı[sı* (6) *yeme ben ök ertim yagıçısı yeme ben ök ertim èltèriş kaganka* <...> *türük bögü kaganka türük bilge kaganka* "(5) Orada danışmanı (6) da bizzat bendim. Savaşçısı da bizzat bendim. İlteriş Kağan'a <...> Türk Bögü Kağan'a, Türk Bilge Kağan'a." Cümlenin bu şekilde bittiği görülmektedir.

Tonyukuk, her üç kağana da hem müşavir pozisyonunda hem de *yagıçı* sözcüğünü kullanmak suretiyle savaşçı olarak da hizmet ettiğini ifade etmektedir. Belki de bu cümleler ile Bilge Kağan'a ve kardeşi Köl Tegin'e, kendisinin Köktürkler için vazgeçilmez bir devlet adamı olduğunu belirterek âdeta mesaj göndermek istemiş olmalıdır.

Güney yüzünün 6. satırında geçen *Türük bögü kaganka* ifadesi de II. Köktürk Devleti tarihi açısından önemli bir bilgi içermektedir. 1. taşın kuzey yüzünün 10. satırında da geçen Bögü Kağan ile Kapgan Kağan'ın kastedildiğini ve bu kağanın adının Çin kaynaklarında Mochuo (默啜) olarak kaydedilmiş olduğunu yukarıdaki bölümde söylemiştik. Bu satırda ise Kapgan Kağan'ın adı ilk kez Türk Bögü Kağan unvanıyla geçer. Bu kullanıma herhangi bir başka metinde rastlanmadığını da eklememiz gerekir. Elbette bu şekildeki bir kullanım ile, Tonyukuk'un, kağanların şahsi adlarını bilmek de dâhil olmak üzere devlet yöneticileri hakkında birçok bilgiye sahip olduğunu anlamış olmaktayız.

202 Erkin Ekrem, "Baz Kağan Meselesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 5/1, 2008, s. 56.

İkinci taşın doğu yüzünün ilk satırında tekrar Kapgan Kağan döneminden bahsetmeye başlar ve ikinci satırda da konuya devam eder: (1) *Kapgan kagan yėti otuz <...>nta <...>dı tün udımatı* (2) *küntüz olormatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bėrtim ök uzun yelmeg yeme ı<d>tım ok* "(1) Kapgan Kağan yirmi yedi <...> gece uyumadan (2) gündüz oturmadan kızıl kanımı akıtarak kara terimi dökerek işi gücü verdim (hizmet ettim). Uzaklara öncü birlikleri de gönderdim." Tonyukuk kendi devleti için yaptığı işleri anlatmak üzere *kan* ve *ter* sözcüklerinin mecazi anlamıyla ifade etmeyi seçmiştir. Bu arada kanın kızıl renkte olduğunu bilmekle birlikte, *ter* sözcüğünün "kara" sözcüğüyle ifade edildiğini, Türk dili açısından olduğu kadar Türk kültür tarihi açısından da önemli bir örnek olarak kaydetmek gerekmektedir.

Tonyukuk, 1. taşın doğu yüzünün 3. ve 4. satırlarında, yaptığı işleri saymaya devam etmektedir. Özellikle İlteriş Kağan ile birlikte devleti nasıl kurduklarına dair önemli tarihî bilgiler elde edebiliyoruz: (3) *Arkuy karagug ulgartdım ok yanıgma yagıg kelürür ertim kaganımın sületdimiz teŋri yarlıkazu* (4) *bo türük bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim* "(3) Karakol (gözetleme) kuleleri diktirdim. Geri dönen düşmanları getirttim. Kağanımla sefer ettik. (Ebedî) göğün lütfuyla (4) bu Köktürk halkı arasına silahlı düşmanı sokmadım. (Kuyruğu) düğümlü atları koşturtmadım."

Satırda geçen *arkuy* sözcüğü de askerî terminoloji bakımından önemli bir veridir. Sözcüğün, Türkçenin sonraki dönem metinlerinde tespit edilmemiş olması, yapısı hakkında fikir yürütmeyi engellemekle birlikte, cümlenin gelişinden 'gözetleme kulesi' biçiminde bir anlam vermek uygun görünmektedir. Yenisey bölgesinden Bay-Bulun I (E 42)[203] yazıtında *arguy* biçiminde geçen sözcük, yazıtın naşirlerince türlü biçimlerde okunmuştur. Sözcüğün asıl biçiminin

203 Yenisey bölgesinin önemli yazıtlarından olan 42 numaralı Bay-Bulun I, 1915 yılında A. V. Adrianov tarafından Ulug-Hem Irmağı civarındaki Bay-Bulun kurganında bulunmuştur. Hâlihazırda Minusinsk Müzesinde koruma altında olan yazıt hakkında ayrıntılı bilgi ve metni için bk. Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*, s. 141-145.

arkuy, Bay-Bulun I yazıtındaki *arguy*un ise *-k-/-g-* nöbetleşmesi örneği olduğunu düşünmek mümkündür.

Sir Gerard Clauson'ın etimolojik sözlüğünde *arkuy* maddesi bulunmaz ancak *olğurt-* maddesinde *arkuy* için (?place-name)=yer adı[204] ifadesini kullanmış olsa da ancak bu anlamlandırmadan da emin olmadığı sonucuna ulaşabiliriz. Volker Rybatzki ise sözcüğün metinlerde tespit edilmediğinden hareket ederek yer adı olması gerektiğini önerir.[205]

Gerhard Doerfer, *arkuy*un ardındaki sözcüğün belirtme durumu ekli olmasını göz önüne alarak 'gözetleme kulesi' anlamında olması gerektiği görüşündedir.[206] Talat Tekin ise 'kale, müstahkem mevki' anlamını verir.[207] Tonyukuk ile Bay-Bulun I yazıtlarındaki örneklerin her ikisinde de 'gözetleme kulesi' veya 'siper' anlamında olması daha uygun görünmektedir.[208]

Tonyukuk'un İlteriş Kağan ile birlikte yaptıkları işleri anlattığı bu satırlarda yer alan ilginç bir kültürel öğe de kuyruğu düğümlü atları koşturmamış olmasıdır. Atların, büyük ve önemli seferlerde kuyruğunun düğümlenmesini bilmekle birlikte, kuyruğu düğümlü atları koşturmamak ile tam olarak ne söylemek istediğini anlayamadığımızı da ifade etmek durumundayız.

Doğu yüzünün 4. satırının son bölümü ile 5. ve 6. satırlarda İlteriş Kağan ile kendisinin olmaması durumunda ülkenin de milletin de bu müreffeh durumda olmayacağını ifade eder gibidir: (4) *İltəriş kagan kazganmasar* (5) *udu ben özüm kazganmasar ėl yeme bodun yeme yok erteçi erti kazgantokın üçün udu özüm kazgantokum üçün* (6) *ėl yeme ėl boltı bodun yeme bodun boltı* "(4) İlteriş Kağan başarmasaydı (5) (onu) takip ederek ben, kendim başarmasaydım, ülke de halk da yok olacaktı. Başardığı için (onu) takip ederek kendim başardığım için (6) ülke de ülke oldu, halk da halk oldu."

204 Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 139a.

205 Rybatzki, *Die Toñuquq-Inschrift*, s. 121, not 317.

206 Gerhard Doerfer, "Bemerkungen zu Talât Tekins "Orhon Yazıtları", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1992, 1992, s. 10.

207 Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 238.

208 Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*, s. 143-144.

Yukarıdaki cümlelerde açıkça görüldüğü gibi kendi yaptıklarını, en azından bilmeyenlere anlatmakta ve bilmek istemeyenlere de özellikle hatırlatmak ister gibidir. Cümlelerde, Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin'e, devletin kuruluşunda ve gelişmesinde babaları İlteriş Kağan'ın emeği olduğu kadar kendisinin de emeği olduğunun gözardı edilmemesini ister gibi bir eda sezmekte olduğumuzu da ifade etmeliyiz.

İkinci taşın doğu yüzünün altıncı satırından itibaren cümlelerde daha farklı bir hava sezilmektedir. Bu bölümde yaşlandığını ifade etmekte ise de ne yazık ki yaşı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir: *Özüm karı<g> boltum ulug boltum* "Kendim yaşlandım, kocadım." Bu cümlenin ardından verdiği cümle ise kendini övme bakımından ayrı bir yere sahiptir. Belki de Türk runik harfli eski Türk yazıtlarının tümünü göz önüne aldığımızda bu kadar övünme içeren başka bir cümleye rastlamanın mümkün olmadığını da hususen eklemek gerekir.

Doğu yüzünün 6. satırının sonu ile 7. satırda bulunan cümle şöyledir: (6) *Neŋ yėrdeki kaganlıg bodunka* (7) *bintegi*[209] *bar erser ne buŋı bar erteçi ermiş* "(6) Herhangi bir yerdeki kağanı olan halkta (7) benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış?" Gerçekten ilginç bu cümlede Tonyukuk, yeryüzünde herhangi bir millette kendi gibi bir kimse olduğunda hiçbir sıkıntıları olmayacağını ifade etmektedir.

Tonyukuk yazıtının yazılışı ve dikilişi ile ilgili tarih kaydının bulunmadığını yukarıdaki bölümlerde de söylemiştik. Yazıtın yazılışı ve dikilişi ile ilgili ipucu verebilecek yegâne kayıt, doğu yüzünün sekizinci satırında yer almaktadır: *Türük bilge kagan ėliŋe bititdim ben bilge toñukuk* "(Yazıtı yazma işini) Türk Bilge Kağan ülkesinde tamamladım. Ben Bilge Tonyukuk." Cümleden anlaşıldığına göre yazıtın taşa kazınması işi Bilge Kağan zamanında tamamlanmıştır. Buna göre yazıtın en erken dikildiği tarih 716 olabilir. Çünkü 716 yılının Bilge Kağan'ın tahta çıktığı tarih olduğu bilinmektedir.

209 Sözcük, ilk zamanlardan beri *büntegi* okunup 'bunun gibisi' anlamıyla daha yaygın bir kullanıma sahipti. *Bintegi* okuyuşu ve 'benim gibisi' anlamı Cengiz Alyılmaz'a aittir. Cengiz Alyılmaz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, 2000, s. 110-111.

Bilge Kağan'ın tahta çıktığı yıl olan 716 ile zehirlenerek öldürüldüğü 734 tarihine kadarki süre, Tonyukuk yazıtının dikiliş tarihi için ideal bir aralıktır. Ancak bunun uzun bir tarih aralığı olduğu da aşikârdır. Böylelikle, Tonyukuk yazıtının yazılış ve dikiliş tarihi ile ölüm tarihinin belli olmadığını bir kez daha söylemek durumundayız.

İkinci taşın son yüzü olan kuzey yüzünde de genel hatlarıyla kendini ifade eden ve öven cümleler ile karşılaşmaktayız. Kuzey yüzünün birinci ve ikinci satırında İlteriş Kağan ve Kapgan Kağan ile kendisinin olmamaları hâlinde devletin bu kadar iyi bir durumda olamayacağını bir kez daha, üzerine basa basa ifade etmektedir: (1) *İltėriş kagan kazganmasar yok erti erser ben özüm bilge toñukuk kazganmasar ben yok ertim erser* "(1) İlteriş Kağan başarmasaydı, o olmasaydı, ben, kendim Bilge Tonyukuk başarmasaydım, ben olmasaydım."

Kuzey yüzünün ikinci satırında ise Kapgan Kağan ve kendisinin var olmalarının devlet için büyük bir kazanç olduğuna işaret etmektedir: *Kapgan kagan türük sir bodun yėrinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti* "Kapgan Kağan, Köktürk Sir halkı topraklarında boy da halk da insan da asla olmayacaktı." Her iki cümleden çıkarabileceğimiz sonuç ise hem İlteriş Kağan'ın hem de Kapgan Kağan ile kendisinin büyük işler yaptığını belirtmekte, belki de bu vesile ile, Bilge Kağan ile Köl Tegin'e son bir kez daha mesaj göndermek istemektedir.

Kuzey yüzünün 3. ve 4. yani yazıtın son iki satırında ise yazıtını Bilge Kağan'ın kağanlığı sırasında tamamladığını ifade etmekte, âdeta İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve kendisinin yani Tonyukuk'un kazandığı, elde ettiği bu devleti Bilge Kağan'ın yönetmekte olduğunu söylemek istemektedir. Yazıtın tümünde göreceğimiz gibi Bilge Kağan'a ve kardeşi Köl Tegin'e yine mesaj verir gibi bir izlenim edindiğimizi de bir kez daha vurgulamak yararlı olacaktır. Son iki satır yani 2. taşın kuzey yüzünün 3. ve 4. satırları şöyledir: *Ėltėriş kagan bilge toñukuk kazgantok üçün kapgan kagan türük sir bodun yorıdokı <üçün> bo* (4) *türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug*

igidü olorur "İlteriş Kağan (ve) Bilge Tonyukuk başardığı için Kapgan Kağan Köktürk Sir halkını ilerlettiği için bu (4) Türk Bilge Kağan Köktürk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur."

Toplamda iki taş, sekiz yüz (cephe) ve altmış iki satırdan oluşan bu paha biçilemez eski Türkçe şaheserde esasen Köktürklerin ikinci dönemi yani 681'den itibaren devlet kurma süreçleri, ardından devletin İlteriş Kağan tarafından kurulması, Kapgan Kağan döneminde yapılan seferler ve boyların bir araya toplanması konu edinilmiştir. Her iki kağanın saltanatı döneminde Tonyukuk'un da önemli görevler üstlenmiş olduğunu anlayabiliyoruz. Ancak Bilge Kağan döneminde eski ihtişamını kaybetmesi, belki de devlet yönetiminden el çektirilmesi, kırılmasına neden olmuş olmalıdır. Bunu da cümleler arasına serpiştirilmiş iğneleyici ve buruk ifadelerden anlamak mümkündür.

Yukarıda da değindiğimiz gibi yazıtını Bilge Kağan'ın kağanlık yaptığı süre içerisinde yani 716-734 yılları arasında yazmış ise Köl Tegin yazıtının yazılışı ve dikilişinden sonra yazdığını ve diktiğini öne sürmek mümkün görünmektedir. Ancak Köl Tegin yazıtında, devletin kuruluşu ile ilgili bahislerde, Bilge Kağan'ın Tonyukuk'tan söz etmemesi, bu iki devlet adamı arasında ciddi bir tartışma ve çekememezlik olduğunu da öne sürmemize imkân vermektedir.

Ne olursa olsun, hangi tarihte veya hangi amaçla yazılmış olursa olsun Tonyukuk yazıtının, Türk runik harfli tüm eski Türk yazıtlarının tümünü göz önüne aldığımızda ayrı bir yere sahip olduğunu belirtmek durumundayız. Tarihî Türkçenin söz varlığına yaptığı katkılar, cümleler arasına serpiştirilmiş Türk kültürü ile ilgili öğeler ve belki de en önemlisi II. Köktürk döneminin tarihi için paha biçilemez bilgiler vermesi, yazıtı gibi kendisini de ölümsüz kılmakta, tarihten günümüze, büyük işler başaran Türk büyükleri arasında çok özel bir yere koymaktadır.

TONYUKUK YAZITINDAKİ SÖZCÜKLERİN KONU TASNİFİ

Yer Adları

Ak Termel: Hangay Dağları'nın kuzeyinde, Kırgızlara giden yolda bir ırmak. Yerini tespit etmek neredeyse imkânsız olan *ak termel*için değişik öneriler bulunmaktadır. Eski Türk yazıtları üzerinde çalışanlarca *ak termel* veya *ak termil* okunan bu yerin, Ubssa (Uvs) Gölü civarında olması gerektiği düşünülebilir. Ubssa (Uvs) Gölü'ne dökülen ırmaklardan olan Tesiyn-gol (Tes-kem) akla ilk gelen ırmaklardandır. **1 K 1**

Altun Yış: Altay (ormanlı) Dağları. Bugün Altay Dağları denilince akla iki yer gelmektedir. Bunlardan biri Rus Altayları olup burası Moğolistan'ın kuzey ve kuzeybatısında kalmaktadır. Öteki ise Moğolistan'ın batısında bulunan Moğol Altaylarıdır. Tonyukuk yazıtında kastedilen yerin Moğol Altayları olması gerekir. **1 D 3; 1 K 7, 8, 11; 2 B 2**

Anı: Tannu-Ola Dağları'nın kuzeyinden doğup Abakan Irmağı ile birleşen, büyük bir olasılıkla bugün Hakasya'daki Ona Irmağı. Bu ırmak, Radloff'un *Aus Sibirien* adlı kitabındaki haritada Anuy olarak gösterilmiştir. Irmak, Abakan Irmağı ile birleştikten sonra Abakan adıyla Yenisey Irmağı'na karışır. **1 D 7; 1 K 3**

Bulçu: Urungu Irmağı'nın (Çin. Wulunguhe 烏倫古河) döküldüğü Fuhai Gölü'nün (Çin. Wulunguhu 烏倫古湖) güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy~Buluntohoy kasabası. **1 K 11**

Çugay Yış: Sarı Irmak'ın büyük dirseğinin kuzey bölümünde bulunan Yinshan (陰山) Dağları. **1 B 7**

Ek Tag: Demir Kapı yakınlarında bir dağ. Tonyukuk yazıtındaki biçimiyle *beŋlig ek tag* Pamir Dağları'nın kuzeybatı silsilesini oluşturan Alay Dağları'nın batı bölümünde olmalıdır. **2 B 9**

Ertiş: İrtiş Irmağı. Eski Türk yazıtlarında sıkça geçen İrtiş Irmağı batı Altaylardan çıkıp kuzeye doğru akıp Ob~Obi Irmağı ile birleşen ünlü ırmaktır. **1 K 11; 2 B 2**

Iwırbaş: Bugün Hakasya'da bulunan Ona Irmağı'nın güney veya güneydoğusunda bulunan bir dağ veya tepe. **1 K 2**

İngek Kölek: Tula Irmağı yakınlarında bir göl?. **1 G 8**

Kara Kum: Gobi Çölü'nün güney bölümlerinde, Ordos civarında bir çöl. **1 B 7**

Kordan: Doğu Türkistan'da yer alan Hoten kenti. (Çin. Hetian 和田). **1 G 7**

Kögmen: Rusya Federasyonu'na bağlı Tuva Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan Tannu Ola Dağları. **1 D 6; 1 K 4**

Kök Öŋ: Gobi Çölü'nün ortalarında bulunan bir ırmak. Mo. Ongiyin-gol. **1 G 8**

Ötüken: I. ve II. Köktürk kağanlıklarının merkez olarak kullandığı bir yer. Moğolistan'ın Zavhan Aymak sınırları içerisinde bulunan ve Hangay Dağları'nın en yüksek bölümünü oluşturan Otgon Tenger Dağı civarında olması kuvvetle muhtemeldir. **1 G 8, 10, 10**

Şantuŋ: Çin'in kuzeydoğusunda bulunan bugünkü Hebei (河北) bölgesi. Bu yer adı Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında *şantuŋ yazı*, Tonyukuk yazıtında ise *şantuŋ balık* biçiminde tespit edilmiştir. **1 D 1, 2**

Taloy: Sarı Irmak'ın Büyük Okyanus'a karıştığı yerdeki büyük havuz?. **1 D 1, 2**

Tawgaç: Çin; Çinliler. **1 B 1, 1, 2, 2, 7; 1 G 2, 3, 4, 5, 5, 7; 1 D 2; 1 K 6**

Temir Kapıg: Demir Kapı. Semerkant'tan Termez yoluyla Belh'e giden yolun hemen hemen yarısında bulunan Baysun silsilesindeki Buzgala Geçidi. **2 G 1, 2**

Tënsi Ogli: Demir Kapı yakınlarında bir dağ. Yalnızca Tonyukuk yazıtında tespit edilen *ek tag*'a Çinlilerin verdiği ad olmalıdır. **2 B 9; 2 G 2, 3**

Tugla: Moğolistan'da bulunan Tula Irmağı. Töv Aymak sınırları içerisinde bulunan Hentey Dağları'ndan doğup başkent Ulan Batur'dan geçtikten sonra Orhon Irmağı ile birleşip daha sonra Orhon ile birlikte Selenge Irmağı'na karışır. Mo. Tuul-gol. **1 G 8**

Yarış: Çungarya Ovası. **1 K 9; 2 B 1**

Kavim ve Boy Adları

Az: Bir boy. Tonyukuk'un verdiği bilgiye göre Azlar, Anı ırmağı civarında oturmaktadır. **1 D 6, 7**

Kırkız Kırgızlar. **1 D 3, 6; 1 K 3, 4, 5**

Kıtañ: Kitanlılar. **1 G 2, 3, 4, 5, 7, 7; 2 G 5**

On Ok: Batı Köktürkleri, On Ok boy birliği. **1 D 2; 1 K 6, 9; 2 B 7, 8**

Sir: Bir boy birliği? **1 B 3; 1 G 4; 2 K 2, 3, 4**

Sogdak: Soğdlular. **2 G 2**

Tarduş: Bir boy. II. Köktürk Kağanlığı yazıtlarında Tölis boylarının doğuda, Tarduşların ise batıda oturduklarına dair bilgiler bulunmaktadır. **1 K 7; 2 B 6**

Tawgaç: Çin; Çinliler. **1 B 1, 1, 2, 2, 7; 1 G 2, 3, 4, 5, 5, 7; 1 D 2; 1 K 6**

Tezik: Tacikler? **2 G 1**

Tokar: Toharlar. **2 G 1**

Tokuz Oguz: Dokuz Oğuzlar. **1 G 2**

Toŋra: Bir boy. Tiele boyları içerisinde sayılan bir boydur. **1 G 2**

Türk: Köktürk, Köktürkler. **1 B 1, 2, 3, 3; 1 G 2, 4, 10, 10; 1 D 1, 1, 3, 5**

Türük: Köktürk, Köktürkler. **2 G 2, 6, 6; 2 D 4; 2 K 2, 3, 4**

Unvanlar

Apa: Yüksek bir askerî unvan. **1 K 10**

Apa Tarkan: Yüksek bir askerî unvan, başkomutan. **1 K 10**

Ayguçı: Müşavir. **1 G 3; 1 D 4; 1 K 5; 2 G 5**

Baga: Yüksek bir askerî unvan. **1 B 6**

Beg: Boy liderlerine verilen bir unvan. **2 B 1, 7, 8**

Bilge: Bilge, hakîm; unvan. **1 B 1, 5, 7; 1 G 3; 1 D 4; 1 K 5, 7, 10, 2 B 2; 2 G 3, 4, 6; 2 D 8, 8; 2 K 1, 3, 4**

Bilge Toñukuk: Tonyukuk'un en sık kullandığı unvan grubu. **1 B 1, 5, 6; 1 G 8, 10; 1 K 7, 10; 2 B 2; 2 G 3; 2 D 8; 2 K 1, 3**

Boyla: Yüksek bir askerî unvan. **1 B 6**

Bögü Kagan: Kapgan Kağan'ın kağanlık unvanlarından biri. (Çin. Mochuo 默啜). **1 K 10; 2 G 6**

Çawış: Yüksek bir askerî unvan. **1 B 7**

Kagan: Kağan, devletin başı. **1 B 5, 6, 7; 1 G 2, 3, 5, 8, 10; 1 D 1, 1, 2, 2, 3, 3, 3, 4, 4, 7; 1 K 2, 4, 5, 5, 5, 6, 6, 7, 9, 9, 10; 2 B 6; 2 G 1, 4, 6, 6, 6; 2 D 1, 3, 4, 8; 2 K 1, 2, 3, 3, 4**

Kan: Han, hükümdar. **1 B 2, 2, 2, 3; 1 K 4, 4, 9**

Katun: Kağanın eşi. **1 K 7**

Seŋün: General. < Çin. Jiangjun (將軍). **1 G 2**

Şad: Yüksek bir askerî unvan, sağ ve sol kanatta yer alan boyların lideri. **1 B 5; 1 K 7; 2 B 6, 6**

Tarkan: Yüksek bir askerî unvan. **1 B 6; 1 K 10**

Türük Bilge Kagan: Bilge Kağan'ın kağanlık unvanlarından biri. **2 G 6; 2 D 8; 2 K 4**

Yawgu: Kağandan sonraki büyük unvanlardan biri. **2 B 6**

Kişi Adları

Aşok: Soğdluların lideri? **2 G 2**

Bilge Toñukuk: Tonyukuk'un kişi adı ve unvanı. **1 B 1, 5, 6; 1 G 8, 10; 1 K 7, 10; 2 B 2; 2 G 3; 2 D 8; 2 K 1, 3**

Bögü Kagan: Kapgan Kağan'ın şahsi adı ve unvanı. (Çin. Mochuo 默啜). **1 K 10; 2 G 6**

Eşim: Oğuzlar tarafından Kitanlılara elçi olarak gönderilen kişi. **1 G 2**

İltəriş Kagan: II. Köktürk Kağanlığı'nın kurucusu. Bilge Kağan'ın babası. (Çin. Guduolu 骨咄祿, Jiedielishi 頡跌利施). **1 B 7; 2 G 4, 6; 2 D 4; 2 K 1, 3**

İnel Kagan: II. Köktürk Kağanlığı'nın 3. kağanı, Kapgan Kağan'ın oğlu (Çin. Fuju 匐俱). **1 K 7; 2 G 1**

Kapgan Kagan: II. Köktürk Kağanlığı'nın ikinci kağanı. (Çin. Mochuo 默啜) **2 D 1; 2 K 2, 3**

Ku: Oğuzlar tarafından Çin'e elçi olarak gönderilen kişi. **1 G 2**

Küçlüg Kagan: Kırgızların liderinin adı ve unvanı. **1 D 3**

Toñukuk: Tonyukuk'un şahsi adı. **1 B 1, 5, 6; 1 G 8, 10; 1 K 7, 10; 2 B 2; 2 G 3; 2 D 8; 2 K 1, 3**

Türük Bilge Kagan: Bilge Kağan'ın kağanlık unvanlarından biri. **2 G 6; 2 D 8; 2 K 4**

Hayvan Adları

At: At. **1 D 7; 1 K 1, 1, 3; 2 D 4**

Baga: Eski Türk yazıtlarında unvan olarak kullanılmış olsa da esasen bir hayvan adıdır. Yansıma *bak* sözcüğünden yapılmış olmalıdır. Bugün kaplumbağa ve kurbağa sözcüklerinde de bulunmaktadır. **1 B 6**

Buka: Boğa. **1 B 5, 5, 6, 6**

Egri Tewe: Tek hörgüçlü deve. Lat. *Camelus dromedarius*. **2 G 4**

Kėyik: Yaban hayvanı. **1 G 1**

Tawışgan: Tavşan. Eski Türk yazıtlarında toplam iki kez geçen bu örnek, Tonyukuk yazıtında hayvan, Şine Usu yazıtının doğu yüzünün 8. satırında ise oniki hayvanlı takvimdeki tavşan yılını ifade etmek üzere kullanılmıştır. **1 G 1**

SÖZCÜK DİZİNİ

adrıl- ayrılmak
a.-tı 1 B 2
agı ipek
a. 2 G 4
agtur- yukarı çıkarmak
a.-tum 1 K 1
ak termel Hangay Dağları'nın kuzeyinde, Kırgızlara giden yolda bir ırmak
a. 1 K 1
akıt- akın ettirmek
a.-dımız 1 K 11
al- almak, ele geçirmek
a.-ı 1 K 8
alkın- mahvolmak, yok olmak
a.-tı 1 B 3
alp alp, kahraman, yiğit; güç, zor
a. 1 G 3, 6, 7; 1 D 4; 1 K 5; 2 B 3
a.-ın 2 G 5
altı altı
a. 1 G 9
altun altın
a. 2 G 4
altun yış Altay (ormanlı) Dağları
a. 1 D 3
a.-da 1 K 7, 8
a.-ıg 1 K 11; 2 B 2
ançа öylece
a. 1 B 2, 6; 1 G 1, 2, 5, 7; 1 D 3, 4; 1 K 10; 2 B 2
anı I onu
a. 1 K 7; 2 B 9
anı II Tannu-Ola Dağları'nın kuzeyinden doğup Abakan Irmağı ile birleşen, büyük bir olasılıkla bugün Hakasya'daki Ona Irmağı
a. 1 D 7; 1 K 3
anın onu, onunla
a. 1 D 7
anta orada
a. 1 B 6; 1 G 5, 9; 1 D 4, 5; 2 B 7; 2 G 1, 2, 5
antag öyle, böyle
a. 1 G 2; 1 K 5; 2 B 1
aŋar ona
a. 1 D 7
aŋaru ona
a. 1 D 3
añıg kötü
a. 1 K 10
apa bir unvan
a. 1 K 10
apa tarkan yüksek bir askerî unvan
a.-garu 1 K 10
ara arasında
a. 2 D 4
arıg temiz
a. 2 B 2

arkuy gözetleme kulesi
a. 2 D 3
artuk (sayılarda) fazla
a. 1 D 3; 2 B 5
aş- (dağ, tepe vb.) aşmak, geçmek
a.-a 2 B 2
a.-dımız 1 K 2, 11
aşan- yemek yemek
a.-galı 1 K 3
aşok Soğdluların lideri?
a. 2 G 2
at at
a. 1 D 7; 1 K 1, 1
a.-ıg 1 K 3; 2 D 4
ata baba
a.-sın 1 G 6
atlat- ata bindirmek
a. 1 K 1
atlıg atlı birlik, süvari birliği
a. 1 B 4; 1 D 7
ay- söylemek; emretmek
a. 1 K 8
a.-ayın 1 K 8
a.-dı 1 K 7
a.-gıl 1 B 5
a.-ıgması 1 B 5
ayguçı müşavir
a.-sı 1 G 3; 1 D 4; 1 K 5; 2 G 5
ayıd- söylemek
a.-mış 1 K 10
ayıgma sözcü, müşavir
a.-sı 1 B 5
ayt- söylemek
a.-ıgma 2 B 9; 2 G 3
a.-ıp 1 D 7
az I az
a. 2 B 4
a.-ça 2 B 8
a.-kıña 1 G 2
az II bir boy
a. 1 D 6, 7
azkıña az sayıda, azıcık
a. 1 G 2
ba- bağlamak
b.-yur 1 K 3
baga bir unvan
b. 1 B 6
balık kent
b. 1 D 2
b.-a 1 D 1, 2
baŋaru bana
b. 1 K 10
bar var, mevcut
b. 1 G 3, 7; 1 K 6; 2 D 7, 7
bar- varmak, gitmek
b.-dımız 1 K 2, 3, 3, 3
b.-ıŋ 1 K 7
b.-mış 1 D 7, 7
b.-zun 1 K 7
bas- basmak, baskın vermek
b.-a 2 B 3
b.-dımız 1 K 3
basın- baskın yemek, yenilmek
b.-alım 2 B 4
basıtma- bastırmamak, baskın yememek
b. 1 K 10
başlıg lider
b. 2 G 2
beg bey
b.-ler 2 B 1
b.-leri 2 B 7
b.-lerin 2 B 8
ben 1. teklik kişi zamiri
b. 1 B 1, 5, 7; 1 G 4, 8, 10; 1 K 6, 8; 2 B 2, 2; 2 G 3, 6; 2 D 5, 8, 8; 2 K 1, 1
b.-i 1 G 3
b.-iŋ 1 D 4
beŋlig doruklu?
b. 2 B 9
berüki beriki, gerideki
b. 2 G 2
bėr- vermek
b.-ti 1 G 8; 2 B 3
b.-tim 1 B 2; 2 D 2
b.-tök 1 B 6

bėrdin güneyden
b. 1 G 4
bėrye güneye, güneyde
b. 1 B 7; 1 G 7
b.-ki 1 G 10
bėş beş
b. 2 G 5
bıŋ bin. krş. **biŋ**
b. 1 G 9; 1 D 1
bil- bilmek
b.-mez 1 B 6
bilge bilge, hakîm; unvan
b. 1 B 1, 5; 1 G 3; 1 D 4; 1 K 5, 7, 10; 2 B 2; 2 G 3, 6; 2 D 8, 8; 2 K 1, 3, 4
b.-si 1 B 7
b.-sin 2 G 4
bilge toñukuk Tonyukuk'un kullandığı unvanlardan biri
b. 1 B 1, 5, 6; 1 G 8, 10; 1 K 10; 2 B 2; 2 G 3; 2 D 8; 2 K 1, 3
b.-a 1 K 7
bilig bilgi
b. 1 B 6
bintegi benim gibisi
b. 2 D 7
bintür- bindirmek
b.-e 1 K 1
biŋ bin. krş. **bıŋ**
b. 1 G 7, 9
bir bir
b. 1 B 4; 1 D 6, 7, 7; 1 K 9
birle ile, birlikte
b. 1 B 7; 1 D 7
bitit- yazdırmak
b.-dim 2 D 8
biz 1. çokluk kişi zamiri
b. 1 G 1, 6, 9; 2 B 9
b.-inte 2 B 5
b.-ni 1 D 3; 1 K 5, 6
bo bu
b. 1 D 6; 1 K 8; 2 D 4; 2 K 3
bod boy, halk
b. 1 B 4; 2 K 2
bodun halk
b. 1 B 1, 2, 3, 3; 1 G 1, 2, 4, 10, 10; 1 D 1; 2 D 4, 5, 6, 6; 2 K 2, 2, 3
b.-ı 1 D 5; 1 K 4, 6; 2 B 7, 8; 2 G 2, 3
b.-ın 2 B 7, 8
b.-ka 2 D 6
b.-ug 1 G 10; 2 K 4, 4
b.-um 1 D 4
boguz boğaz
b.-ı 1 G 1
boguzlan- boğazlanmak
b.-tı 1 K 2
bol- olmak
b.-mış 1 K 7
b.-sar 1 G 6, 7
b.-tı 1 B 3, 4; 1 D 1, 3; 2 D 6, 6
b.-tum 2 D 6, 6
b.-uyun 1 B 7
boyla yüksek bir askerî unvan
b. 1 B 6
bögü kagan Kapgan Kağan'ın kağanlık unvanlarından biri
b. 1 K 10; 2 G 6
böŋre- (büyükbaş hayvan) böğürmek
b.-ser 1 B 6
buçegü bu üçü birlikte. <bo+üç+egü
b. 1 G 5
buka boğa
b. 1 B 6, 6
b.-lı 1 B 5, 5
bul- elde etmek
b.-tum 1 D 6
bulçu Urungu Irmağı'nın (Çin. Wulunguhe 烏倫古河) döküldüğü Fuhai Gölü'nün (Çin. Wulunguhu 烏倫古湖) güney ucunun biraz doğusunda bulunan Buluntogoy ~ Buluntohoy kasabası
b.-ka 1 K 11

bulganç karışık
b. 1 D 5
bulma- elde etmemek
b.-yın 1 B 2
buntut- aklını başından almak
b.-u 1 D 2
buŋ sıkıntı
b.-ı 2 D 7
buŋad- bunalmak
b.-ıp 1 K 2
buŋsuz sıkıntısız
b. 2 G 4
çawış yüksek bir askerî unvan
ç.-ı 1 B 7
çölgi bozkırlı
ç. 1 D 6
çugay yış Sarı Irmak'ın büyük dirseğinin kuzey kesimlerinde bulunan Yinshan (陰山) Dağları
ç. 1 B 7
edgüti iyice
e. 1 K 10
egri tewe tek hörgüçlü deve. Lat. *Camelus dromedarius*
e. 2 G 4
ek tag Demir Kapı yakınlarında bir dağ
e.-ıg 2 B 9
elbeg? zengin, zenginlik
e. 1 G 1
elig elli (sayı)
e.-çe 2 B 7
er asker
e. 1 K 1; 2 B 7
e.-i 1 D 6
er- imek fiili
e.-miş 1 B 6; 1 G 3, 3, 3, 6, 6, 6, 7, 9; 1 D 1, 4, 4, 6, 6, 7, 7; 1 K 5, 6; 2 G 3; 2 D 7
e.-ser 1 G 3; 1 D 3, 4; 1 K 5, 8, 8; 2 D 7; 2 K 1, 1
e.-teçi 2 D 5, 7; 2 K 2
e.-ti 1 B 1, 4, 4, 5; 1 G 1, 1; 1 D 2, 2, 2, 5, 5; 1 K 7; 2 B 5, 8; 2 D 5; 2 K 1, 2
e.-tim 1 B 1, 7; 2 G 6, 6; 2 D 3; 2 K 1
e.-timiz 1 B 7; 1 G 1, 1; 1 G 9; 1 D 1; 1 K 3
e.-ür 1 D 4
erinç elbette, kuşkusuz
e. 1 B 2, 3; 2 B 3
erkli iken
e. 1 G 1, 6
erklig iken
e. 1 G 6
ert- geçmek
e.-dimiz 2 B 9
e.-ü 2 B 9
ertiş İrtiş Irmağı
e. 1 K 11; 2 B 2
eşim kişi adı
e.-ig 1 G 2
ew karargâh
e.-gerü 1 K 6
ewir- evirmek, çevirmek
e.-ü 1 K 2, 4
ėçi ağabey
ė. 1 G 6
ėki iki
ė. 1 B 4; 1 G 3, 7, 9; 1 D 1, 1; 2 B 5
ėkinti ikinci
ė. 2 B 4
ėl ülke, yurt
ė. 2 D 5, 6, 6
ė.-iŋe 1 B 1; 2 D 8
ėlet- iletmek, göndermek
ė. 1 K 8
ėltėriş kagan II. Köktürk Kağanlığı'nın kurucusu. Bilge Kağan'ın babası. (Çin. Guduolu 骨咄祿, Jiedielishi 頡跌利施)
ė. 1 B 7; 2 G 4; 2 D 4; 2 K 1, 3
ė.-ka 2 G 6

ėn- inmek
ė.-timiz 1 K 2
ėr- erişmek, ulaşmak
ė.-timiz 2 G 1
ėşid- işitmek
ė.-ip 1 G 5, 10; 1 D 5, 6; 1 K 6, 9, 11; 2 B 1, 7
ė.-tim 1 D 7
ė.-ü 1 G 8
ėt- düzenlemek, düzene sokmak
ė.-ip 2 B 8
ı ağaç
ı.-da 1 B 4
ı.-ka 1 K 3
ıd- göndermek
ı.-ıp 1 K 2
ı.-mış 1 G 2, 2, 2; 1 K 10
ı.-tım 1 K 9; 2 D 2
ı.-tımız 2 B 7
ıgaç ağaç
ı. 1 K 1
ırak ırak, uzak
ı.-da 1 B 5
ıwırbaş bugün Hakasya'daki Ona Irmağı'nın güney veya güneydoğusunda bulunan bir dağ veya tepe
ı. 1 K 2
içik- tâbi olmak, bağımlı olmak
i.-di 1 B 2; 1 K 4
i.-diŋ 1 B 3
i.-dök 1 B 3
içre gizli
i. 1 K 10
idi asla, tamamen
i. 1 G 4, 4; 1 D 4; 2 G 3; 2 K 2
igid- beslemek
i.-ü 2 K 4
ilk ilk
i. 1 D 6
inel kagan II. Köktürk Kağanlığı'nın üçüncü kağanı. Kapgan Kağan'ın oğlu. (Çin. Fuju 阙俱)
i. 1 K 7
i.-ka 2 G 1
ingek kölek? Tula Irmağı yakınlarında bir göl?
i.-in 1 G 8
iş iş, uğraş
i.-ig 2 D 2
kaç kaç
k. 1 D 3; 1 K 5
kaçan nasıl
k. 1 D 4
kagan kağan, devletin başı
k. 1 B 5, 6, 7; 1 G 2; 1 D 1, 2, 3, 3, 4; 1 K 2, 7, 10; 2 G 4; 2 D 1, 4, 8; 2 K 1, 2, 3, 3, 4
k.-garu 1 D 3; 1 K 5, 9
k.-ı 1 G 3; 1 D 2, 4; 1 K 5, 6, 9
k.-ıg 1 G 10
k.-ım 1 G 8; 1 K 6
k.-ıma 1 G 5; 1 D 1, 7
k.-ımın 2 D 3
k.-ın 2 B 6
k.-ka 1 K 4; 2 G 1, 6, 6, 6
k.-ta 1 K 5
kaganlıg kağanı olan
k. 2 D 6
kal- kalmak
k.-mışı 1 B 4
k.-taçı biz 1 G 6
k.-ur 1 D 2
kalın kalın, yoğun
k. 1 G 6
kalısız eksiksiz
k. 1 K 6, 9
kalıt- (**ugur** ile) kısaltmak
k.-dım 1 K 1

kalma- kalmamak
k.-dı 1 B 1
kan I han, hükümdar
k. 1 B 2
k.-ı 1 K 4
k.-ın 1 B 2, 2; 1 K 4
k.-ıŋın 1 B 3
k.-ta 1 K 9
kan II kan
k.-ım 2 D 2
kanlan- han sahibi olmak
k.-tı 1 B 2
kapgan kagan II. Köktürk Kağanlığı'nın ikinci kağanı. (Çin. Mochuo 默啜)
k. 2 D 1; 2 K 2, 3
kar kar
k.-ıg 1 K 1
kara kara, siyah
k. 1 B 7; 2 D 2
kara kum Gobi'nin güney bölümlerinde, Ordos civarında bir çöl
k.-ug 1 B 7
karagu gözetleme kulesi
k. 1 K 10
k.-g 2 D 3
karıg yaşlı
k. 2 D 6
katun kağanın eşi
k. 1 K 7
kawış- kavuşmak
k.-alım 1 D 3
k.-ıp 1 D 4
k.-sar 1 G 5
kazgan- kazanmak, elde etmek
k.-tokın 2 D 5
k.-tokum 2 D 5
kazganma- kazanmamak, elde etmemek
k.-sar 2 D 4, 5; 2 K 1, 1
keç- (ırmak, göl vs.) geçmek
k.-dimiz 1 K 11
k.-e 1 K 1; 2 B 3, 9
keçigsiz geçidi olmayan
k.-in 1 K 11
kel- gelmek
k.-igme 2 B 8
k.-ir 1 K 8
k.-mez 1 D 5, 5; 1 K 8
k.-mişi 2 B 3
k.-teçimiz 1 G 7
k.-ti 1 G 1, 8, 9, 10; 1 K 5, 9, 10; 2 B 5, 8; 2 G 2
k.-timiz 2 B 2, 3
kelme- gelmemek
k.-di 1 G 5, 5
kelür- getirmek
k. 1 K 8
k.-ti 2 B 1; 2 G 4
k.-tüm 1 G 10
k.-ür 2 D 3
kėsre sonra
k. 1 B 6
kėyik yaban hayvanı
k. 1 G 1
kılın- yaratılmak
k.-galı 1 D 1
k.-tım 1 B 1
kırkız Kırgızlar
k. 1 D 3; 1 K 4
k.-ıg 1 K 3
k.-ka 1 D 6
k.-ta 1 K 5
kış- yapmak, etmek
k.-alım 1 G 4; 1 D 4
k.-ayın 1 B 5
k.-dım 1 B 6
kıtañ Kitanlılar
k. 1 G 4, 5
k.-da 1 G 7
k.-garu 1 G 2
k.-ıg 1 B 7; 1 G 3
k.-ka 2 G 5

kıyın ceza
k.-ıg 1 K 8
kız kız
k. 2 G 4
kız- kızmak, öfkelenmek
k.-ıp 2 B 5
kızıl kızıl, kırmızı
k. 2 D 2
kişi kişi
k. 1 G 3; 1 K 9; 2 K 2
k.-g 1 B 4
kod- koymak, bırakmak
k.-up 1 B 2, 3
koduz kağanın, hatun dışındaki diğer eş(ler)i
k. 2 G 4
kon- yerleşmek
k.-mış 1 G 10
kop tamamen
k. 2 B 7; 2 G 2
k.-ın 1 G 9; 2 B 1
kordan Doğu Türkistan'daki Hoten kenti. (Çin. Hetian 和田)
k.-ta 1 G 7
kork- korkmak
k.-ur biz 2 B 4
korkma- korkmamak
k.-dımız 2 B 6
kögmen Tannu Ola Dağları
k. 1 D 6; 1 K 4
kök I mavi (yer adında)
k. 1 G 8
kök II kuvvetlendirme edatı
k. 1 G 9; 1 D 4; 1 K 6
kök öŋ Gobi Çölü'nün ortalarında bulunan bir ırmak. Mo. Ongiyin-gol
k.-üg 1 G 8
kölek? gölcük?
k.-in 1 G 8
köŋül gönül
k.-üŋçe 1 G 8; 1 K 8
kör- görmek; itaat etmek, tâbi olmak
k. 1 K 2
k.-ü 1 K 8
k.-ür 1 B 1
ku kişi adı
k.-nı 1 G 2
kudı boyunca
k. 1 K 3
kurıya batıda
k. 1 G 7
k.-kı 1 G 10
kuwran- bir araya gelmek
k.-ıp 1 B 4
kuz dağların güneş görmeyen kuzey tarafı
k.-ı 1 B 7
küç güç
k.-üg 2 D 2
küçlüg kagan Kırgızların liderinin adı ve unvanı
k. 1 D 3
kümüş gümüş
k. 2 G 4
kün gün, gündüz
k. 1 D 5; 1 K 3; 2 B 4
küntüz gündüz
k. 1 G 5; 2 D 2
küreg kaçak
k. 1 G 1, 2; 1 K 5, 9
ne ne
n. 1 G 7; 1 K 8; 2 B 4; 2 D 7
neke niye, niçin
n. 2 B 4, 4
neŋ herhangi
n. 1 D 3, 4; 1 K 5; 2 D 6
ogul çocuk, evlat
o.-ı 2 B 9; 2 G 2, 3
oguz Oğuzlar
o. 1 B 7; 1 G 5, 8, 9; 2 K 4
o.-da 1 G 7
o.-duntun 1 G 1
o.-ı 1 D 5
o.-ka 2 G 5
o.-ug 1 G 3

ok/ök kuvvetlendirme edatı
o./ö. 2 B 7; 2 G 6, 6; 2 D 2, 3
ol 3. teklik kişi zamiri; -dır/-dir
o. 1 G 3, 5; 1 D 3, 3, 5, 5, 5, 7; 1 K 3, 6, 9, 9, 10, 10, 11; 2 B 1, 7, 7; 2 G 3
olor- oturmak, bir yerde yaşamak; (tahta) oturmak, (tahta) çıkmak
o. 1 K 8
o.-galı 1 D 1
o.-matı 2 D 2
o.-tı 1 G 2
o.-tumuz 1 K 8
o.-uŋ 1 K 7, 10
o.-ur 1 B 7; 1 G 1, 1; 2 K 4
olorsık oturma
o.-ım 1 G 5; 1 D 5
on on
o. 1 K 2; 2 B 1
on ok On Ok boy birliği
o. 1 D 2; 1 K 6, 9; 2 B 7, 8
oruk oyuk, geçit
o.-ı 1 D 7
otuz otuz
o. 1 D 2; 2 D 1
ögleş- anlaşmak
ö.-ip 1 D 3
ö.-miş 1 D 3
ök bizzat
ö. 1 B 6, 7, 7
öl- ölmek
ö. 1 B 3
ö.-ti 1 B 3; 1 G 9; 1 D 2
ölür- öldürmek
ö.-teçik 1 G 4
ö.-tümüz 1 K 4
öŋdün doğudan
ö. 1 G 4; 1 K 5
öŋre önde, doğuda
ö. 1 B 7; 1 G 3, 7; 1 D 3
ö.-ki 1 G 10; 1 K 1
örtçe ateş gibi
ö. 2 B 5
ötrö ötürü
ö. 1 G 5, 9
ötüken I. ve II. Köktürk kağanlıklarının merkez olarak kullandığı bir yer. Moğolistan'ın Zavhan Aymak sınırları içerisinde bulunan ve Hangay Dağları'nın en yüksek bölümünü oluşturan Otgon Tenger Dağı civarında bir yer
ö. 1 G 8, 10, 10
ötün- arz etmek
ö.-tök 1 G 8
ö.-tüm 1 G 5, 5, 7; 1 K 1
ö.-üp 1 D 1
ötünç arz, dilek
ö.-ümün 1 G 8
öz kendi
ö.-üm 1 B 1, 6; 1 G 8, 10; 2 D 5, 5, 6; 2 K 1
sakın- düşünmek
s.-tım 1 B 5, 6; 1 D 7
s.-tıma 1 D 5
sanç- mızraklamak
s.-dımız 1 K 4
saŋa sana
s. 1 K 8
sarıg sarı
s. 2 G 4
saw söz
s. 1 G 2; 1 K 10
s.-ı 1 G 2; 1 K 5, 9; 2 B 1
s.-ıg 1 G 5; 1 K 6, 8, 9, 9, 9, 11; 2 B 1, 7
s.-ın 1 D 5
sayu her
s. 2 B 7
semiz semiz, besili
s. 1 B 5, 6
sen 2. teklik kişi zamiri
s.-i 1 G 3

seŋün general. < Çin. Jiangjun (將軍)
s.-üg 1 G 2
sı- kırmak, dağıtmak
s.-dı 1 D 2
sıŋar yarı, yarım
s.-ça 2 B 5
sir bir boy birliği
s. 1 B 3; 1 G 4; 2 K 2, 3, 4
sogdak Soğdlular
s. 2 G 2
sök- sökmek
s.-düm 1 K 1
suw su, akarsu
s. 1 K 3; 2 B 3
s.-ka 1 K 3
sü ordu
s. 1 D 7; 1 K 5, 7, 7, 9, 11, 11; 2 B 1
s.-g 1 K 8
s.-müz 1 G 7; 1 D 1
s.-si 1 G 9; 1 K 4, 6, 9
s.-sin 2 B 8
sü başı ordu komutanı
s. 1 K 7
süle- sefer etmek
s.-dimiz 2 B 9
s.-lim 1 D 3, 4
s.-ser 1 D 6
süleme- sefer etmemek
s.-ser 1 D 3
sület- sefer ettirmek
s.-dim 1 D 1; 2 B 8
s.-dimiz 2 D 3
süŋüg mızrak
s.-ün 1 K 4
süŋüş- savaşmak
s.-di 2 G 5, 5, 5
s.-dümüz 1 G 9; 1 K 4; 2 B 5, 6
şad yüksek bir askerî unvan
ş. 1 B 5; 1 K 7
ş.-ın 2 B 6
ş.-ra 2 B 6
şantuŋ Çin'in kuzeydoğusunda bulunan bugünkü Hebei (河北) bölgesi
ş. 1 D 1, 2
tag dağ
t.-ıg 2 B 9
t.-ka 2 G 1, 3
taloy Sarı Irmak'ın Büyük Okyanus'a karıştığı yerdeki büyük havuz, körfez
t. 1 D 1, 2
taŋ tan (vakti)
t. 1 K 11
tarduş Tarduşlar
t. 1 K 7; 2 B 6
tarkan yüksek bir askerî unvan
t. 1 B 6
t.-garu 1 K 10
tarkınç dağınık
t. 1 D 5
taş dış
t.-da 1 B 4
taşık- isyan etmek; sefere çıkmak
t.-dı 1 K 9, 9
t.-mış 1 K 6, 6
tawgaç Çin; Çinliler
t. 1 B 1; 1 G 4, 5; 1 D 2; 1 K 6
t.-da 1 B 2; 1 G 7
t.-garu 1 G 2
t.-ıg 1 B 7; 1 G 3
t.-ka 1 B 1, 2; 2 G 5
tawışgan tavşan
t. 1 G 1
teg gibi
t. 1 G 1, 5
teg- değmek, ulaşmak; saldırmak, hücum etmek
t. 1 G 4, 4
t.-dimiz 1 K 11; 2 B 4
t.-elim 2 B 4
t.-eyin 1 G 4
t.-miş 1 D 1; 2 G 3

tegi kadar
t. 2 G 1
tegre etraf, çevre
t. 1 G 1
tegür- ulaştırmak
t.-tök 2 G 3
t.-tüm 1 D 1
temir kapıg Demir Kapı. Semerkant'tan Termez yoluyla Belh'e giden yolun yarısında bulunan Baysun silsilesindeki Buzgala Geçidi
t.-ka 2 G 1, 2
teŋri gök, gökyüzü; aziz, kutlu, hazretleri
t. 1 B 2, 3, 6; 1 G 9; 2 B 3, 5; 2 D 3
ter ter
t.-im 2 D 2
tez- kaçmak
t.-er biz 2 B 3
t.-miş 2 B 8
tezik Tacikler?
t. 2 G 1
tė- demek, söylemek
t.-deçi 1 K 11
t.-di 1 B 5; 1 G 8; 1 K 6, 6, 7, 7, 7, 7, 8, 8, 8; 2 B 2, 3
t.-dim 1 B 5; 1 D 6, 6, 7; 1 K 1; 2 B 4
t.-miş 1 B 2, 3; 1 D 3, 3, 4, 4, 4, 5, 5; 1 K 2, 5, 6, 9, 10, 10
t.-r 1 G 2; 1 K 6, 9; 2 B 1
t.-r men 1 G 3, 3, 4, 5; 2 B 2
tėnsi oglı Demir Kapı yakınlarında bir dağ
t. 2 B 9; 2 G 2, 3
tėril- derlenip toplanmak
t.-elim 1 K 9
t.-miş 1 K 4
t.-ti 2 B 1
tėyin diye, diyerek
t. 1 B 6, 6; 1 G 10; 1 D 6, 7; 1 K 10; 2 B 4, 4, 5
tıl casus
t.-ıg 1 K 8; 2 B 1
tile- dilemek, istemek
t.-dim 1 D 6
tok tok
t. 1 G 1
tokar Toharlar
t. 2 G 1
tokuz dokuz
t. 1 G 2
tokuz oguz Dokuz Oğuzlar
t. 1 G 2
toŋra bir boy, Tongralar
t. 1 G 2
toñukuk kişi adı
t. 1 B 1, 5, 6; 1 G 8, 10, 1 K 7, 10; 2 B 2; 2 G 3; 2 D 8; 2 K 1, 3
topul- delinmek
t.-galı 1 G 6
topulguluk delinme
t. 1 G 6
toruk zayıf, güçsüz
t. 1 B 5, 6
töküt- döktürmek
t.-i 2 D 2
tu- kapanmak
t.-mış 1 D 6
tug engel
t. 1 K 2
tugla Moğolistan'da bulunan Tula Irmağı. Mo. Tuul-gol
t.-da 1 G 8
tut- tutmak, yakalamak
t.-dumuz 2 B 6, 7
t.-mış 1 G 6
tutun- tutunmak
t.-u 1 K 1
tuyma- duymamak
t.-dı 2 B 3
tügünlüg düğümlü
t. 2 D 4

tümen on bin
t. 2 B 1
tün gece
t. 1 G 5; 1 D 5; 1 K 3, 11; 2 B 7; 2 D 1
t.-ke 1 K 2
türgeş bir boy, Türgeşler
t. 1 D 4; 1 K 5, 6
türk Köktürk, Köktürkler
t. 1 B 1, 2, 3, 3; 1 G 2, 4, 10, 10; 1 D 1, 1, 3, 5
türük Köktürk, Köktürkler
t. 2 G 2, 6, 6; 2 D 4; 2 K 2, 3, 4
türük bilge kagan Bilge Kağan'ın kağanlık unvanlarından biri
t. 2 D 8; 2 K 4
t.-ka 2 G 6
tüş- düşmek; (geri) dönmek
t.-di 1 G 9
t.-eyin 1 K 6
tüşür- indirmek
t.-tümüz 1 K 3
u uyku
u.-ka 1 K 3
u.-sın 1 K 4
u- muktedir olmak
u.-sar 1 G 4
uç uç, kanat
u.-ı 2 B 5
uçuk tahıl kabuğu, saman. (mec. yoksul)
u. 1 G 1
uçuz kolay
u. 1 G 6, 6
ud- takip etmek, kovalamak
u.-ı 2 B 6
u.-u 2 D 5, 5
udı- uyumak
u.-matı 2 D 1
udısık uyuma
u.-ım 1 G 5; 1 D 5
uduz- sevk etmek
u. 1 G 8
u.-tum 1 G 8
u.-ugma 1 B 5
ugur yol
u. 1 K 1
ulgart- kurmak, tesis etmek
u.-dım 2 D 3
ulug büyük
u. 2 D 6
u.-ı 1 B 5
umay Umay
u. 2 B 3
unama- onaylamamak
u.-ŋ 1 K 11
unç mümkün
u. 1 D 7
ur- yapmak, kurmak
u.-gıl 1 K 10
us akıl
u.-ın 1 D 2
uwut utanma, utanç
u.-ı 2 B 2
uzun uzak
u. 2 D 2
üç üç
ü. 1 G 7; 1 D 2, 3; 1 K 9
üç otuz yirmi üç
ü. 1 D 2
üçegü üçü birlikte
ü.-n 1 D 4
üçün için
ü. 1 B 3, 6; 2 B 5; 2 G 3, 4, 5; 2 D 5, 5; 2 K 3, 3
ügüz ırmak
ü.-ke 1 G 9; 1 D 1, 2
ü.-üg 1 K 11; 2 B 2, 9
üküş çok
ü. 1 B 7; 2 B 4, 5
ülüg bölüm, kısım; nasip, kısmet
ü.-i 1 B 4, 4

üntür- (tan) atmak
ü.-ü 1 K 11
ürüŋ beyaz
ü. 2 G 4
üz aksi
ü. 1 G 6; 1 K 10
üz- kopmak
ü.-geli 1 G 6
üze üstte
ü. 1 G 2; 1 D 3; 1 K 1
üzgülük kopma
ü. 1 G 7
yadag yaya
y. 1 B 4
y.-ın 1 K 1
yagı düşman
y.-g 2 D 3, 4
y.-mız 1 G 1; 1 D 2, 2, 3
yagıçı savaşçı
y.-sı 2 G 6
yan cephe, taraf. krş. **yen**
y. 1 G 4; 1 K 9
y.-takı 1 K 2
yan- geri dönmek
y.-alım 2 B 2
y.-ıgma 2 D 3
y.-tımız 1 K 4, 5
yana yine, yeniden
y. 1 B 2; 1 K 9
yantur- döndürmek, geri çevirmek
y.-tumuz 2 G 1
yaŋıl- yanılmak, hata yapmak
y.-ıp 1 K 2
yañ- dağıtmak
y.-dımız 1 G 9; 2 B 6
y.-dok 1 G 9
yaraklıg silahlı
y. 2 D 4
yarama (işe) yarama
y.-çı 1 D 6
yarış Çungarya Ovası
y. 1 K 9; 2 B 1
yarlıka- (Tanrı) lütfetmek
y.-dı 1 G 9
y.-zu 2 D 3
yat- yığılmak, ortada kalmak
y.-u 1 D 2
yawgu kağandan sonraki büyük unvanlardan biri
y.-sın 2 B 6
yazı yazı, ova
y.-da 1 K 9; 2 B 1
yel- (at) hızlı sürmek, dörtnala koşturmak
y.-ü 1 K 2, 3
yelme keşif devriyesi
y. 1 K 10
y.-g 2 D 2
yeltürme- akın ettirmemek
y.-dim 2 D 4
yeme da / de, dahi, bile
y. 1 G 9; 1 D 5, 5, 5, 5; 1 K 3, 3; 2 B 9; 2 G 6, 6; 2 D 2, 5, 5, 6, 6; 2 K 2, 2, 2
yen cephe, taraf. krş. **yan**
y. 1 G 4, 4
yet- yedeğe almak
y.-e 1 K 1
yė- yemek
y.-yü 1 G 1, 1
yėg daha iyi(si)
y. 1 D 6; 2 B 2
yėgirmi yirmi
y. 2 G 5
yėnçü ügüz İnci Irmağı, Sirderya
y.-üg 2 B 9
yėr yer, yeryüzü
y. 1 D 7; 1 K 2; 2 B 3
y.-deki 2 D 6
y.-ig 1 G 10
y.-inte 1 B 3; 1 G 4; 2 K 2
y.-ke 1 G 10; 2 G 3

yèrçi kılavuz
y. 1 D 6; 1 K 2
yèti yedi
y. 1 B 4, 4; 2 G 5, 5; 2 D 1
yèti otuz yirmi yedi
y. 2 D 1
yèti yègirmi on yedi
y. 2 G 5
yıg- yığmak, bir araya toplamak
y.-ıp 2 B 8
yırdınta kuzeyden
y. 1 G 4
yırya kuzeye, kuzeyde
y. 1 B 7; 1 G 7
y.-kı 1 G 10
yış (ormanlı) dağ
y. 1 D 3
y.-da 1 K 7, 8
y.-garu 1 G 8
y.-ıg 1 K 4, 11; 2 B 2
yinçge ince
y. 1 G 6, 6
yoglat- cenaze töreni yaptırmak
y.-ayın 1 K 7
yogun yoğun, kalın
y. 1 G 7
yogur- bata çıka yürümek
y.-u 1 G 8
yok yok, mevcut değil
y. 1 B 3; 1 G 4; 1 D 1, 4; 1 K 7; 2 G 3; 2 D 5; 2 K 1, 2
yokaru yukarı
y. 1 K 1
yol yol
y.-ı 1 D 6, 7
y.-ta 1 G 9
y.-un 1 D 6, 7
yolsız yolu olmayan
y.-ın 1 K 11
yorı- (yaşamaya) devam etmek; ordu ile ilerlemek
y.-dokı 2 K 3
y.-lım 1 K 5, 11
y.-sar 1 D 6, 7
y.-yur 1 G 3
yorıma- (yaşamaya) devam etmemek
y.-sar 1 K 5
y.-zun 1 G 4
yorıt- asker sevk etmek
y.-dım 1 K 1, 11
yugurça güç belâ
y. 1 K 2
yulı- yağmalamak
y.-dımız 2 B 4
yurt yurt, ülke
y.-da 1 D 2
yuwul- yuvarlanmak
y.-u 1 K 2
yuyka ince, yoğunluğu az
y. 1 G 6, 6
yügür- yürümek, ilerlemek, akmak
y.-ti 2 D 2
yügürtme- yürütmemek, ilerletmemek
y.-dim 2 D 4
yükün- boyun eğmek
y.-ti 1 K 4; 2 B 8; 2 G 2
yüz yüz (sayı)
y. 1 B 4, 4

KAYNAKLAR

Aalto, Pentti - Gustav J. Ramstedt - Johannes G. Granö, "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 60/7, 1958, s. 3-91.

Aalto, Pentti, "G. J. Ramstedt und die Inschrift von Tonjukuk", János Eckmann - Agah S. Levend - Mecdut Mansuroğlu (Hzl.): *Jean Deny Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1958, s. 19-24.

Abdurahmonov, G.-A. Rustamov, *Kadimgi Turkiy Til*, Taşkent: Ukituvçi Naşriyeti.

Adamoviç, Milán, "Tonyuquq und sein Umkreis", *Materialia Turcica* 14, 1988, s. 1-22.

Adamoviç, Milán, "Ein Überflüssiger Streit", *Materialia Turcica* 25, 2005, s. 345-348.

Alimov, Rysbek, *Tanrı Dağı Yazıtları, Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*, Konya: Kömen Yayınları, 2014.

Alyılmaz, Cengiz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme", *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, 2000, s. 103-112.

Alyılmaz, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları, 2005.

Amanjolov, Altay S., *İstoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma*, Almatı, 2003.

Arat, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig III* İndeks, Hzl.: Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979.

Ariz, Erkin-Erhan Aydın, *Qedimki Türk Yeziqidiki Taş Pütükler*, Ürümçi: Şincang Helq Neşriyati, 2014.

Necib Asım (Yazuksuz), *Orhon Abideleri*, İstanbul (Hicri 1340).

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.

Aydarov, Gubeydulla, "Tonyukuk Estkertkişindagı Kazak Diline Katıstı Materyaldar", *Kazak Tili Tarihi Men Dialektologiyasının Meseleleri* 5, 1963, s. 64-108.

Aydarov, Gubeydulla, *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*, Almatı: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR, 1971.

Aydarov, Gubeydulla, *Tonikuk Eskertkişinin Tili*, Almatı, 2000.

Aydın, Erhan, "Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen *Ek Tag* Üzerine", *Belleten* 70/257, 2006, s. 83-94.

Aydın, Erhan, "Tonyukuk Yazıtındaki Problemli Bir Cümle Üzerine", László Károly (ed.): *Turcology in Turkey*, Szeged: Studia Uralo-Altaica, 2007, s. 55-64.

Aydın, Erhan, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies* 2/4, 2007, s. 1262-1270.

Aydın, Erhan, "Tonyukuk Yazıtının 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi: *Börjüsär* mi *böyräsär* mi?", *Dil Araştırmaları* 2, 2008, s. 79-86.

Aydın, Erhan, "Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre)", *Journal of Turkish Linguistics* 2/1, 2008, s. 49-66.

Aydın, Erhan, "Küli Çor Yazıtı ve Yazıtla İlgili Sorunlar Üzerine Notlar", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 5, 2012, s. 251-272.

Aydın, Erhan, Eski Türklerin Bir Deve Türüne Verdiği Ad: *ägri täwä, Tyurkskaya Runika: Yazık, İstoriya, Kul'tura* (K 120-letiyu deşifrovki Orhono-Yeniseyskoy Pis'mennosti, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii), vol. 2, Abakan: Tuvinskiy İnstitut Gumanitarnıh İssledovaniya, 2013, s. 97-99.

Aydın, Erhan, "Küli Çor Yazıtının Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları", *Türklük Bilimi Araştırmaları* 35, 2014, s. 31-41.

Aydın, Erhan, "Moğolistan'daki Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarının Envanter Sorunları ve Bir Numaralandırma Denemesi", Aysima Mirsultan - Mihriban Tursun Aydın - Erhan Aydın (ed.): *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya, Festschrift in honor of Mirsultan Osman on the Occasion of His 85th Birthday*, Konya: Kömen Yayınları, 2015, s. 53-74.

Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.

Aydın, Erhan, "Eski Türk Yazıtlarında Xinjiang", *Dil Araştırmaları* 18, 2016, s. 29-46.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

Aydın, Erhan, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.

Aydın, Erhan, *Uygur Yazıtları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.

Aydın, Erhan, *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Aydın, Erhan, *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Aydın, Erhan, "Name, Titles, And Identity in the Küli Čor Inscription", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 24 (2018), 2019, s. 5-18.

Aydın, Erhan, "Tonyukuk Yazıtının 13. Satırındaki Deyim Üzerinde Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Önerisi", *Türkbilig* 39, 2020, s. 71-79.

Badam, Azzaya, "Moğolistan'daki Runik Yazıtlar", *Türkbilig* 20, 2010, s. 67-81.

Barthold, Vilhelm, "Die alttürkischen Inschriften und der Arabischen Quellen", Wilhelm Radloff: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg, 1899, s. 1-29.

Barthold, Vilhelm, "Noviya İzsledovaniya ob' Orhonskih' nadpisyah'", *Jurnal' Ministerstva Narodnago Prosv'seniya* 225, 1899, s. 231-250. Türkçesi: "Orhon Yazıtları Üzerine Yeni Araştırmalar", Türkçeye çev.: Huseyn Ahmadov, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 18/1, 2018, s. 255-271.

Barthold, V. V., *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, Türkçeye çev.: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

Barutçu Özönder, F. Sema, "Çöyr yazıtı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3/3, 2006, s. 108-124.

Battulga, Tsend, *Mongolın runi biçgiyn baga dursgaluud*, Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum, 2005.

Bazılhan, Buhatin, "Tonyukukiyn türeg runi biçees", *Bulleten the IAMS News Information on Mongol Studies* 12/2, 1993, s. 55-65.

Bazılhan, Napil, *Kazakstan Tarihı Turalı Turki Derektemeleri II, Köne Türik Bitiktastarı Mæn Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas), Almatı: Dayk Press, 2005.

Bazin, Louis - James R. Hamilton, "Remarques sur l'expression *qïz qoduz* en turc ancien", *Turcica* 11, 1979, s. 187-189.

Bazin, Louis, *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, Türkçeye çev.: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Berta, Árpád, "Neue Lesungs und Deutungsvorschläge für die Inschrift Toñukuk", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48, 1995, s. 313-320.

Berta, Árpád, "Yelme ve bıŋa", Nurettin Demir-Emine Yılmaz (Hzl.): *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2002, s. 129-139.

Berta, Árpád, *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged: Jate Press, 2004. Türkçesi: *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Türkçeye çev.: Emine Yılmaz, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

Bold, Lubsandorj, *Bnmau-ın nutag dah' hadnı biçees*, Ulaanbaatar: Ulsın Hevleliyn Gazar, 1990.

Bold, Lubsandorj, *Orhon Biçgiin Dursgal III* (*Toniyukukiyn Biçees*), Ulaanbaatar: Hel Zohioliin Hüreelen Altay Sudlaaçdın Holboo: XI, 2010.

Boodberg, Peter, "Theree Notes on the T'u-chüeh Turks", *Semitic and Oriental Studies, Presented to William Popper* (University of California Publications in Semitic Philology 11), 1951, s. 1-11. Türkçesi: "T'u-Chüeh Türkleri Hakkında Üç Not", Türkçeye çev.: Eşref B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları* 102, 1996, s. 177-188.

Choi, Han-Woo, "A Study of the Ancient Turkic "TARKAN", *International Journal of Central Asian Studies* 5, 2000, s. 104-111.

Clark, Larry, "The Turkic Manichaean Literature", P. Mirecki-J. BeDuhn (eds.): *Emerging from Darkness, Studies in the Recovery of Manichaean Sources,* Leiden: Brill Publications, 1997, s. 89-141.

Clark, Larry, *Uygur Manichaean Texts, Texts, Translations, Commentary, vol. III: Ecclesiastical Texts*, Turnhout: Brepols Publishers, 2017.

Clauson, Gerard Sir, "The Turkish *y* and related sounds", *Studia Altaica* (Festschrift für N. Poppe zum 60. Geburtstag), Wiesbaden, 1957, s. 33-45.

Clauson, Gerard-Edward Tryjarski, "The Inscription at Ikhe-Khushotu", *Rocznik Orientalistyczny* 34/1, 1971, s. 7-33.

Clauson, Gerard Sir, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press, 1972.

Clauson, Gerard Sir, "Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar", Türkçeye çev.: İnci Enginün, *Türkiyat Mecmuası* 18 (1973-1975), 1976, s. 141-148.

Czeglédy, Károly, "Çogay-Kuzı, Kara-Kum, Kök-Öng", Türkçeye çev.: Eşref B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları* 97, 1995, s. 51-64.

Çağıran, Önder, "Köktürk Türkçesi'ndeki Bir Çift Ünsüz İşareti 'ȝ' Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/3, 2012, s. 16-22.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Prof. Dr. Masao Mori'nin Göktürkler Ders Notları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2019.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* I, II, III, IV, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963-1975.

Doerfer, Gerhard, "Bemerkungen zu Talât Tekins "Orhon Yazıtları", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1992, 1992, s. 5-17.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.

Durmuş, İlhami, *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara: Maya Akademi Yayınları, 2009.

Durmuş, İlhami, "Bilge Tonyukuk", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1, 2019, s. 29-45.

Eberhard, Wolfram, "Bir Kaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", *Belleten* 9/35, 1945, s. 319-340.

Ekrem, Erkin, "Baz Kağan Meselesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 5/1, 2008, s. 47-64.

Elöve, A. Ulvi, "Bir Yazı Meselesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1958, 1958, s. 69-85.

Ercilasun, Ahmet B., *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Erdal, Marcel, *Old Turkic word formation, A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1991.

Erdal, Marcel, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill Publications, 2004.

Erdal, Marcel, "Eski Türk Yazısı Yazmaları ve Gramer Özellikleri", Aysima Mirsultan-Mihriban Tursun Aydın-Erhan Aydın (ed.): *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya, Festschrift in honor of Mirsultan Osman on the Occasion of His 85th Birthday*, Konya: Kömen Yayınları, 2015, s. 119-131.

Erdal, Marcel, "On the grammar of the runiform manuscripts", Elena A. Oganova (ed.): *Alkiš Bitig, Scripta in honorem D. M. Nasilov, Sbornik statey k 80-letiyu D.M. Nasilova*, Moskva, 2015, s. 251-262.

Erdal, Marcel-Chen Hao, "The Khočo Toñukuk Tradition in Runiform, Uyghur and Chinese Sources", *Central Asiatic Journal* 60/1-2, 2017, s. 109-117.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970.

Esin, Emel, "Altun-Yış (the Golden Mountain), The Mountain with Metallic Elemental Appurtenance in Turkish Culture and Art of the Kök-türk Period", *Journal of Turkish Studies* 4, 1980, s. 33-47.

Gabain, Annemarie von, *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, Berlin: *Sitzungberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse*, 1938, s. 371-414.

Gabain, Annemarie von, "Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken", *Der Islam* 29, 1950, s. 30-62.

Gabain, Annemarie von, *Eski Türkçenin Grameri*, Türkçeye çev.: Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

Geng Shimin, *Gudai tujue wen beiming yanjiu*, Beijing: Zhongyang Minzu daxue chubanshe, 2005.

Geng Shimin-Wei Cuiyi, *Gudai tujueyu yufa*, Beijing: Zhongyang Minzu daxue chubanshe, 2010.

Giraud, René, "Tonyukuk'un Orhon'dan Temir Kapı'ya Gidiş Yolu", *V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1960, s. 317-321.

Giraud, René, *L'Inscription de Baïn Tsokto*, Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient, 1961.

Giraud, René, *Gök Türk İmparatorluğu, İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, Türkçeye çev.: İsmail Mangaltepe, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Türkçeye çev.: Osman Karatay, Ankara: KaraM Yayınları, 2002.

Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Türksoy Yayınları, 1997. Yeni bs.: Ankara: Akçağ Yayınları, 1999; Ankara: Berikan Yayınları, 2009.

Gömeç, Saadettin, "Destanlarda ve Han-Nâme'de Geçen Vezirlerin Tunyukuk İle İlgisi Olabilir mi?", *Türk Kültürü* 475-476, 2002, s. 641-649.

Gömeç, Saadettin, "Türk Tarihinin Kahramanları XVII: Bilge Tunyukuk", *Orkun* 69, 2003, s. 26-27.

Gumilëv, Lev N., *Eski Türkler*, Türkçeye çev.: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2002.

Guzev, Viktor G.-N. N. Telitsin, "O fonemnom znaçenii znaka ǯ v runiçeskih Tyurkskih nadpisyah", *Aktual'nye Voprosı Tyurkologiçeskih Issledovaniy* (k 180-letiyu kafedrı Tyurkskoy filologii Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo Universiteta), St.-Petersburg, 2016, s. 45-49.

Güneri, Semih - E. Barış Berkant - Ayça Avcı - Mustafa Boz - Ahmet Z. Bayburt - Alişer Yalnız - Recep E. Çoban - Fethi A. Yüksel, *Tonyukuk 2015, Dokuz Eylül Üniversitesi Adına Moğolistanda Yapılan Arkeolojik Çalışmalar*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 2016.

Hamilton, James R., "Tokuz Oguz ve On Uygur", Türkçeye çev.: Yunus Koç - İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 1997, s. 187-232.

Hamilton, James R., *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Türkçeye çev.: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

Hazai, György, "Sur un Passage de l'Inscription de Tonyukuk", *Turcica* 2, 1970, s. 25-31. Türkçesi: "Tonyukuk Yazıtının Bir Bölümü Üzerine", Türkçeye çev.: Mehmet E. Agar, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, 1991, s. 167-172.

Hirth, Friedrich, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. jahrhundert nach Chinesischen Quellen", Wilhelm Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg, 1899, s. 1-140.

Hudiyev, Nizami, *Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı: Élim ve Tehsil Neşriyatı, 2015.

İnan, Abdülkadir, "Altay-Yenisey Türkleri", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 33-35.

Jeong, Jaehun, "Tonyuquq's role and position in the second empire of Turks (682-745)", *Dongyang Sahak Yongu* 47, 1994, s. 1-63.

Jeong, Jaehun, "Gök-Türk Tarihinde Bilge Tonyukuk Kimdir?", *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 134, 1998, s. 11-12.

Jetibeyulı, Ürimjibay, "Tonyukuk derekter jene Tonyukuk Obırazı", Hatice Şirin User-Bülent Gül (ed.): *Yalım Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013, s. 355-362.

Joki, Aulis J., *Die Lehnworter des Sajansamojedischen*, Helsinki, 1952.

Joldasbekov Mirzatay-Karjaubay Sartkojaulı, *Orhon Eskertkişterinin Tolık Atlası*, Astana: Kültegin Neşriyat, 2005.

Kabulov, Karim, "Orhun Türklerinin Aslı", Türkçeye çev.: Dildar Atmaca, H. Celal Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca (Yay.): *Türkler*, c. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 118-126.

Karabeyoğlu, Adnan R., "The verbs *bol-* and *er-* in Orkhon (Bilge Kagan, Kül Tigin, Tunyukuk) Runic Inscriptions", *Central Asiatic Journal* 53/2, 2009, s. 206-215.

Karadoğan, Ahmet, "Köktürkçedeki Ń Sesi Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları* 139, 2002, s. 137-140.

Karjaubay, Sartkojaulı, "Ertniy gurvan biçees", *Studia Arheologica* VII/10-18, 1979, s. 32-35.

Karjaubay, Sartkojaulı, *Orhon Muraları*, Astana: Kül Tegin Neşriyat, 2003.

Kartallıoğlu, Yavuz, "Tonyukuk Yazıtının Kelime Dünyası", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1, 2001, s. 106-116.

Klyaştornıy, Sergey G., *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii*, Moskva: Institutı Narodov Azii, 1964.

Klyaştornıy, Sergey G., "Ton'yukuk-Aşide Yuan'çjèn'", *Tyurkologiçeskiy Sbornik* 1966, 1966, s. 202-205.

Klyaştornıy, Sergey G., "Die Kiptschaken auf den runischen Denkmälern", *Central Asiatic Journal* 32/1-2, 1988, s. 73-90. Türkçesi: "Runik Abidelerde Kıpçaklar", Türkçeye çev.: Eşref B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları* 89, 1994, s. 31-42.

Klyaştornıy, Sergey G.-Tursun İ. Sultanov, *Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı*, Türkçeye çev.: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.

Kononov, Andrey N., "İz nablyudeniy nad sintaksisom nadpisi Tonyukuka", *Filologiya İssledovaniya po Yazıku i Literature*, Leningrad, 1973, s. 89-97.

Kormuşin, İgor V., "Semiz Buka Turuk Buka Teyin Bilmez Ermiş" Sözünde Tonyukuk Kimi ve Neyi Kastetmiştir? *Altay Dünyasında Gündelik Hayat* (46. Uluslar arası Sürekli Altayistik Konferansı (PIAC) Bildirileri, 22-27 Haziran 2003), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, s. 263-270.

Kotwicz, W.-A. N. Samoyloviç, "Le monument turc d'Ikhe-Khuchotu en Mongolei Centrale", *Rocznik Orientalistyczny* 4, 1928, s. 60-107.

Kuruşcanulı, Abjan, *Eski Türk Cazba Eskertkişteri*, Almatı, 2001.

Le Coq, Albert von, "Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho", *Festschrift für Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern*, Leipzig: Otto Harrassowitz Verlag, 1912, s. 145-154+1 levha.

Li, Yong-Sŏng, "On the Origin of *baqa* 'frog, toad; tortoise'", *Central Asiatic Journal* 41/2, 1997, s. 250-269.

Li, Yong-Sŏng, "Zu QWRDNTA in der Tunuquq-Inschrift", *Central Asiatic Journal* 47/2, 2003, s. 229-241. Türkçesi: "Tonyukuk Yazıtında Geçen 'QWRDNTA' Hakkında", Türkçeye çev.: Ufuk T. Altunkaya, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 14/1, 2008, s. 209-222.

Li, Yong-Sŏng, "On the 51st line of the Tuñuquq Inscription", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 61/1, 2016, s. 57-66.

Li, Yong-Sŏng, "On *TẄzA:bntrAKRG:s̲ẅk̲dm* in the 25th Line of the Tuñukuk Inscription", *Türk Dilleri Araştırmaları* 26/1, 2016, s. 123-136.

Li, Yong-Sŏng, "On *ẅk̲ẄrẄklẄr* in the 32th line of the Tuñuquq Inscription", *Central Asiatic Journal* 60/1-2, 2017, s. 97-107.

Li, Yong-Sŏng, "On ïKIzLKNM:tẅktI:KRAtrm:yẄgrtI in the 52th Line of the Tuñuquq Inscription", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 168, 2018, s. 135-149.

Light, Nathan, "An 8th century Turkic narrative: Pragmatics, reported speech and managing information", *Turkic Languages* 10, 2006, s. 155-186.

Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Türkçeye çev.: Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.

Malov, Sergey Ye., "Uygurskiye rukopisnıye dokumentı ekspeditsii S. F. Ol'denburga", *Zapiski Instituta Vostokovedeniya* I, 1932, s. 129-149.

Malov, Sergey Ye., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, tekstı i issledovaniya*, Moskva-Leningrad, 1951.

Malov, Sergey Ye., *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, tekstı i perevodı*, Moskva-Leningrad, 1952.

Malov, S. Ye., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskva-Leningrad, 1959, s. 25-30.

Meherremov, Abbaskulu, *Qedim Türk Runik Abideleri*, Bakı, 1967.

Mert, Osman, *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.

Mori, Masao, "Tonyukuk Hibun ni mieru *bögü-, bügü-qagan* ni tsuite", *Tōyō Gakuhō* 52/1, 1969, s. 62-89.

Mori, Masao, "Aşitoku gençin to Tonyukuk", *Yamamoto-hakuşi Kanreki Kinen Tōyōşi Ronsō*, 1972, s. 457-468. Türkçesi: "A-shih-tê Yüan-chên ve Tonyukuk", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 5/1-4, 1973, s. 87-93.

Moriyasu, Takao, "On the Uighur čxšapt ay and the spreading of Manichaeism into South China", Ronald E. Emmerick-Werner Sundermann-Peter Zieme (eds.): *Studia Manichaica, IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus*, Berlin: Akademie Verlag, 2000, s. 430-440.

Munkhtulga, Rinçinkhorol, "Baga Khaırkhan'daki Eski Türk Yazıtları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/1, 2012, s. 26-35.

Nadelyayev, Vladimir M., "Çteniye Orhono-Yeniseyskogo znaka *ń* (ᚾ) etimologiya imeni Tonyukuka, *Tyurkologiçeskiy Issledovaniya*, Moskva-Leningrad, 1963, s. 197-213.

Nadelyayev, Vladimir M.-Dmitriy M. Nasilov-Ethem R. Tenişev-Aleksandr M. Şçerbak, *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad: Nauka, 1969.

Nazirova, N. N., "Ekspeditsii S. F. Ol'denburga v Voctoçnıy Turkestan i Zapadnıy Kitay", B. A Litvinskiy (ed.) *Vostoçnıy Turkestan i Srednyaya Aziya v sisteme kul'tur drevnego i srednevekovogo Vostoka,* Moskva: Isdatel'stvo "Nauka", 1986, s. 24-34.

Orkun, Hüseyin N., *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1936.

Ögel, Bahaeddin, "Bilge Tonyukuk: Büyük Göktürk Veziri", *Millî Kültür* 3/2, 1981, s. 10-12.

Ölmez, Mehmet, "On Mongolian *asara-* "to nourish" and Turkish *aşa-* "to eat" from Middle Mongolian to Modern Turkic Languages", *Türk Dilleri Araştırmaları* 17, 2007, s. 237-247.

Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara, BilgeSu Yayınları, 2012.

Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Ponaryadov, Vadim, "Tonyukuk Yazıtı'nda Bän ve Män", *Journal of Turkish Linguistics* 2/1, 2008, s. 90-94.

Popova, I. F., "Pervaya Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya S. F. Ol'denburga (1909-1910)", I. F. Popova (ed.): *Rossiyskiye ekspeditsii v Tsentral'nyu Aziyu v kontse XIX-naçalye XX veka*, St.-Petersburg, 2008, s. 148-157.

Poppe, Nicholas, "On some Geographic names in the Jamī Al-Tawārīx", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 1-2, 1956, s. 33-41.

Poppe, Nicholas, *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, Türkçeye çev.: Günay Karaağaç, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.

Prior, Daniel, "Tonyuquq's Humiliation and an Old Turkish Ethymology", Stéphane Grivelet-Ruth I. Meserve-Ágnes Birtalan-Giovanni Stary (eds.): *The Black Master* (Essays on Central Eurasia in Honor of György Kara on His 70th Birthday), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005, s. 85-94.

Pulleyblank, Edwin, "The Consonantal System of old Chinese", *Asia Major* (New series) 9/1, 1962, s. 58-144.

Rachewiltz, Igor de, *Index to the Secret History of the Mongols*, Bloomington: Indiana University Press, 1972.

Radloff, Wilhelm, "Eine neu aufgefundene alttürkische Inschrift", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences* 4/8-1, 1898, s. 71-76.

Radloff, Wilhelm, *Atlas der Alterthümer der Mongolei, im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, c. 4, St.-Petersburg, 1899.

Radloff, Wilhelm, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg, 1899.

Radloff, Wilhelm, "Alttürkische Studien III. 1. Ein Fragment in türkischer Runenschrift", *İzvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk* 1910, 1910, s. 1025-1029.

Ramstedt, Gustav J., "Alte türkische und mongolische Titel", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 55/2, 1951, s. 59-82.

Ramstedt, Gustav J., "Über onomatopoetische Wörter in den altaischen Sprachen", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 55/2, 1951, s. 106-112.

Recebov, Ebulfez-Yunus Memmedov, *Orhon Yenisey Abideleri*, Bakı: Yazıçı Neşriyat, 1993.

Recebli, Ebülfez, *Qedim Türk Yazısı Abideleri*, c. I: *Göytürk Yazısı Abideleri*, Bakı: Nurlan Neşriyat, 2009.

Rintchen, Yöngsiyebü, "Les inscriptions inconnues sur pierre et les plaues d'or ornementées du Harnais de Tonyoucouc", *Central Asiatic Journal* 4/4, 1959, s. 289-299.

Ross, Edward D., "The Orkhon Inscriptions", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 5/4, 1930, s. 861-876.

Ross, Edward D.-Vilhelm Thomsen, "The Tonyukuk Inscription, being a translation of Professor Vilhelm Thomsen's final Danish rendering", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 6/1, 1930, s. 37-43.

Roux, J. Paul, *Türklerin Tarihi, Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007.

Röhrborn, Klaus, "Zu einem Dialekt-Differenzienden Lautübergang im alttürkischen", *Materialia Turcica* 7-8, 1981, s. 295-305.

Rybatzki, Volker, *Die Toñuquq-Inschrift*, Szeged: University of Szeged Press, 1997.

Rybatzki, Volker, "Punctuation rules in the Toñukuk inscription", Juha Janhunen-Volker Rybatzki (eds.): *Writing in the Altaic World*, Helsinki: Studia Orientalia, 1999, s. 207-225.

Sâdık, Hüseyin Muhammedzâde, *Yâdmânhây-ı Türkî-i Bâstân*, Tahran, 1996.

Samaşev, Zaynolla-Napil Bazılhan-Samat Samaşev, *Köne Türik Tangbaları*, Almatı: Abdi Neşriyat, 2010.

Sanders, A. J. K., *Historical Dictionary of Mongolia*, Lanham&London: The Scarecrow Press, 1996.

Scharlipp, Wolfgang-Ekkehard, *Introduction to the old Turkish Runic Inscriptions*, Nicosia: University of Cyprus Press, 1994.

Schlegel, Gustave, *La Stèle Funéraire du Teghin Giogh, et ses Copistes et Traducteurs Chinois, Russes et Allemands*, Helsinggissä: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapainossa, 1892.

Ser-Odjav, Namsrain, "Şine oldson tüüreg biçeesiyn tuhay", *Studia Arheologica* 1/7, 1960, s. 1-4.

Ser-Odjav, Namsrain, *Mongolın Ertniy Tuuh*, Ulaanbaatar, 1977.

Sertkaya, Ayşegül, "Köl Tigin, Tunyukuk, Bilge Kağan, Ongi, Taryat, Şine Usu Gibi Göktürk Harfli Yazıtlarda "Aykırı Genizleşme (Denazalizasyon)" Örnekleri", *Gazi Türkiyat* 15, 2014, s. 1-12.

Sertkaya, Osman F., "Some Problems of Köktürk history: A Note on the Adjectival Compound *kız koduz* on the Tonyukuk Monument", *Turcica* 11, 1979, s. 180-186.

Sertkaya, Osman F., "Some Problems of Köktürk history: The First Line of the Tonyukuk Monument", *Central Asiatic Journal* 23/3-4, 1979, s. 288-292.

Sertkaya, Osman F., "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Tonyukuk Abidesi Üzerine Üç not: I. Tonyukuk Abidesinin İlk Satırı; II. 'Çölgi (A)z (e)ri mi?-Çöl[l](ü)g iz (e) ri' mi?; III. Tonyukuk Abidesindeki *kız koduz* Sıfat Tamlaması Üzerine", *Türkiyat Mecmuası* 19, 1980, s. 165-182.

Sertkaya, Osman F., "Fragmente in alttürkischer Runenschrift aus den Turfan-Funden", Klaus Röhrborn-Wolfgang Veenker (hrsg.): *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1985, s. 133-164.

Sertkaya, Osman F., "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Bilge Tonyukuk'un Abidelerinin Tarihlendirilmesi Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 24, 1986, s. 347-362.

Sertkaya, Osman F., "Tonyukuk Kitabesinin İkinci Taşının Doğu Yüzü Hakkında Bazı Yeni Görüşler", *V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler I, Türk Dili*, İstanbul, 1987, s. 213-218.

Sertkaya, Osman F., "Problemı Tyurkskogo yazıkoznaniya, Zametki po povodu çteniya nadpisi v çest' Tonyukuka (Vostoçnaya storona vtorogo fragmenta pamyatnika)", *Sovyetskaya Tyurkologiya* 1987/3, 1987, s. 16-19.

Sertkaya, Osman F., "Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca) Araştırıcısı Olarak Wilhelm Radloff", *Türk Dili* 444, 1988, s. 303-317.

Sertkaya, Osman F., "Zwei sprichwörter in den köktürkischen Inschriften über die Kaganwahl bei den alttürken", Bernt Brendemoen (ed.): *Altaica Osloensia* (Proceedings from the 32nd Meeting of the PIAC), Oslo, 1991, s. 287-293. Türkçesi: "Eski Türklerin Kağan Seçimi Üzerine Göktürk Yazıtlarındaki İki Atasözü", *İlmî Araştırmalar* 8, 1999, s. 233-240.

Sertkaya, Osman F., "Kâğıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Kâğıda Yazılı Göktürk Alfabeleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1990, 1994, s. 167-181.

Sertkaya, Osman F., "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1993, 1995, s. 67-75.

Sertkaya, Osman F., "Die Runen-Inschrift von Çoyr", Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez (Hzl.): *Bahşı Ögdisi* (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag/60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı), Freiburg-İstanbul: Simurg Yayınları, 1998, s. 349-361.

Sertkaya, Osman F.-Cengiz Alyılmaz-Tsendiyn Battulga, *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü*, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Yayınları, 2001.

Sertkaya, Osman F., "Kâzım Mirşan'a Cevap: *Bilgi (Bilge) Atuŋ Ukuk* Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?" *Orkun* 65, 2003, s. 31-33.

Sertkaya, Osman F., "Yıs (Yış?)/Yis[1]/Yis/Yiş Kelimesi ve Akrabaları Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 13, 2003, s. 1-10.

Sertkaya, Osman F., "Göktürkçedeki ϶ (ny) Runası Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/4, 2012, s. 1-10.

Sıdıkov, Sagalı-Kadıralı Konkobayev, *Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X Kılımdar)*, Bişkek, 2001.

Sökmen, İsmail, "Tonyukuk Yazıtındaki *bar mu ne* İbaresinin Anlamlandırma ve Aktarımı Üzerine", *Dil Araştırmaları* 19, 2016, s. 189-198.

Söyegov, Muratgeldi, "Tonyukuk Yazıtının Edebi-Tarihi Bir Eser Olarak Değerlendirilmesi: Günümüz Türkmence, Rusça ve İngilizce Çevirileri", Ülkü Çelik Şavk (ed.): "*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, c. 2, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, s. 739-765.

Sprengling, Martin, "Tonyukuk's Epitaph: An old Turkish Masterpiece Introduction, Text, Annotated Scientific Translation, Literary Translation and Transliteration", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 56/1, 1939, s. 1-19. Türkçesi: "Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri", Türkçeye çev.: Mehmet İnhan, *Erdem* 2/6, 1987, s. 717-727.

Sprengling, Martin, "Tonyukuk's Epitaph, Transliterated Text and New, Scientifically Annotated Translation", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 56/4, 1939, s. 365-383.

Stebleva, İya V., *Poeziya Tyurkov VI-VIII. vekov*, Moskva: Nauka, 1965.

Sultanzade, Vügar, "Türk Runik Alfabesindeki "Çift Ünsüz" İşaretleri Üzerine", *Bilig* 82, 2017, s. 201-216.

Suzuki, Kosetsu, "Review of the Previous Studies of the Tonyuquq Inscription from Mongolia", Osaka University (ed.): *Siruku rōdo to sekaishi,* Osaka, 2003, s. 113-129.

Suzuki, Kosetsu, "Notes on the Turkic Inscription of Toñuquq: Does an Unsolved Word Mean 'Scout' or 'Fugitive'?", *Machikaneyama Ronso* 42, 2008, s. 55-80.

Süleymanov, Olcas, *O Proishojdeniy Drevnetyurkskih Yazıkov i Pismennosti*, Almatı, 2002.

Şen, Serkan, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, 2007.

Şen, Serkan, "Tunyukuk Yazıtındaki *ıda taşda* İkilemesi Üzerine", *Dil Araştırmaları* 17, 2015, s. 95-102.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. bs., Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1998.

Şirin User, Hatice, "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig* 39, 2006, s. 219-238.

Şirin User, Hatice, "Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen 𐰇𐰼𐰇𐰃𐰴𐰍 (Ugur Kalıtdım) İbaresi Üzerine Yeni Bir Anlamlandırma Teklifi", *Erdem* 16/48, 2007, s. 157-168.

Şirin User, Hatice, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları, 2009. Yeni bs. *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.

Şükürov Elisa C.-Abbaskulu Meherremov, *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı.

Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Taşağıl, Ahmet, *Göktürkler III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Taube, Jacob, "Eine runentürkische Inschrift (Tonyukuk, 01-16) im Lichte von Jean Gebsers Geschichte der Bewusstwerdung (Mit einem Nachtrag zu Tonyukuk 17-32)", Mehmet Ölmez-Simone-Christiane Raschmann (eds.): *Splitter aus der Gegend von Turfan* (Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags), İstanbul, Berlin, 2002, s. 333-365.

Tekin, Şinasi, *Uygurca Metinler II: Maytrısimit*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.

Tekin, Talat, "On Kök Turkic *büntegi*", *Central Asiatic Journal* 8/3, 1963, s. 196-198. Türkçesi: "Kök Türkçe *büntegi* Üzerine", Türkçeye çev.: Ceval Kaya, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 12, 2005, s. 205-208.

Tekin, Talat, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten* XLVI/184, 1983, s. 795-838.

Tekin, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg Yayınları, 1994.

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınları, 1995.

Tekin, Talat, "Some Remarks on the Tunyukuk Inscription", Marcel Erdal-Semih Tezcan (Hrsg.): *Beläk Bitig* (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995, s. 209-222.

Tekin, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi, 2000.

Temir, Ahmet, "Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XIII/1-2, 1955, s. 1-25.

Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

Tezcan, Semih, "Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1975-1976, 1976, s. 173-181.

Tezcan, Semih, "Eski Türkçe *buyla* ve *baga* Sanları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1977, 1978, s. 53-69.

Tezcan, Semih, "Über Orchon-Türkisch *çugay*", Marcel Erdal-Semih Tezcan (Hrsg.): *Beläk Bitig* (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995, s. 223-231.

Thomsen, Vilhelm, "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'lénisséi, notice préliminaire", *Bulletin de Académie Royale des Sciences et des Letters de Danemark*, 1893, s. 285-299.

Thomsen, Vilhelm, "Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénissei", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30/4, 1913, s. 1-9.

Thomsen, Vilhelm, "Turcica", *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 37, 1916, s. 1-108.

Thomsen, Vilhelm, "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung", Almancaya çev.: Hans H. Schaeder, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, 1924, s. 121-175.

Thomsen, Vilhelm, "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", Türkçeye çev.: R. Hulusi Özdem, *Türkiyat Mecmuası* 3, 1935, s. 81-119.

Thomsen, Vilhelm, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Türkçeye çev.: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.

Togan, İsenbike-Gülnar Kara-Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Togan, İsenbike, "Çin'de Yetişmiş Bir Kadim Türk Devlet Adamı", Hatice Şirin User-Bülent Gül (ed.): *Yalım Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013, s. 563-577.

Toker, Mustafa, "Tonyukuk Bengü Taşında Geçen "Bar mu ne?" (𐰉𐰇𐰼𐰚𐰇 𐰃𐰆) İbaresi Başka Ne Şekilde Okunabilir?", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 43, 2018, s. 13-24.

Toparlı, Recep-Hanifi Vural-Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.

Tuguşeva, Lilia Yu., *Tyurkskiye runiçeskiye pis'mennıye pamyatniki iz Mongolii*, Moskva: İnsan, 2008.

Tugusheva, Lilia Yu., "Some Notes Concerning the Language of Tonyuquq and Kültegin Inscriptions", Mehmet Ölmez-Erhan Aydın-Peter Zieme-Mustafa S. Kaçalin (ed.): *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu*, Bildiriler, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011, s. 359-362.

Tuna, Osman N., "Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1990, 1994, s. 216-218.

Uçar, Erdem, "Tuñukuk Yazıtındaki *nçAYIDms* (T I K 10=34) Yazıçevrimi Üzerine Bir Not", *Türk Kültürü* 2017/2, 2017, s. 31-38.

Useev, Nurdin, "Tonyukuk Yazıtındaki *Tün Kat-* Birleşik Fiili Üzerine Ya da Eski Okunuşun Yeniden Keşfedilmesi", *Turkish Studies* 6/3, 2011, s. 1581-1583.

Üstün, Mehmet C., "Tonyukuk Yazıtı T1 B7'de Geçen "Boluyın" Sözcüğü İçin Farklı Bir Okuma ve Yorumlama Yaklaşımı", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9, 2012, s. 143-159.

Vladimirtsov, Boris Ya., *Moğolların İçtimaî Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, Türkçeye çev.: Abdülkadir İnan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Wilkens, Jens, *Alttürkische Handschriften Teil 8, Manichäisch-Türkische Texte der Berliner Turfansammlung*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000.

Yaylagül, Özen, "*Tonyukuk Yazıtı*'na Anlam Bilimsel Bir Bakış", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012, s. 4623-4632.

Yıldırım, Fikret, *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.

Yıldız, Ferruh - Hakan Karabörk - Murat Yakar - H. Murat Yılmaz - Lütfiye Alp, "Photogrammetric Works on Tonyukuk monuments in Mongolia", *New Perspectives to save cultural Heritage* (Cipa 2003 XIXth. International Symposium), Antalya, 2003, s. 595-598.

Yıldız, Hülya, "Sıska ve Semiz Boğa Uzakta Ne Yapıyordu?", *Türk Dilleri Araştırmaları* 23/2, 2013, s. 113-134.

Yıldız, Hülya, "Proposal for a new Reading of a line in the Tuñuquq Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 71/4, 2018, s. 375-384.

Yıldız, Hüseyin, "Eski Türk Runik Yazısında [ꭻ] Ligatürünün Kökeni ve /Ń/ Sesi Üzerine", *III. Beynelhalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumunun Materialları*, c. 1, Bakı, 2016, s. 303-307.

Yıldız, Hüseyin, "Some Notes On the Etymology of the word *Altai/Altay*", *Dil Araştırmaları* 20, 2017, s. 187-201.

http://bitig.org/show_big.php?fn=copies/318.gif [Erişim: 01.08.2019].

http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u0001abseite1.jpg [Erişim: 01.08.2019].

TONYUKUK YAZITININ TÜRK RUNİK HARFLİ METNİ, YENİ TÜRK HARFLERİNE AKTARIMI VE GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ

1. Taş

Batı Yüzü

𐰚𐰍𐰃:𐰇𐰋𐰉𐰆𐰑𐰃:𐰋𐰀𐰾:𐰃𐰖𐰚𐰍𐰋:𐰀𐱅𐰴:𐰇𐰼𐰚𐰆:𐰇𐰼𐰚𐰉𐰉𐰀:𐰃𐰼𐰚𐰆𐰑𐰃:𐰀𐰖𐰍𐰋𐰀:𐰼𐰖𐰍𐰋𐰀:𐰃𐰃𐰾𐰃𐰾:𐰃𐰖𐰚𐰍𐰋
:𐰋𐰖𐰚𐰚

T1 B 1 (1) *bilge toñukuk ben özüm tawgaç èliŋe kılıntım türk bodun tawgaçka körür erti*

Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde yaratıldm. (O sıralar) Köktürk halkı Çin'e tâbi idi.

𐰇𐰋D:𐰇𐰋𐰉𐰆𐰑𐰃:𐰋𐰀𐰾:𐰋𐰃𐰃𐰍𐰇:𐰍𐰃𐰋𐰇:𐰍𐰔𐰖𐰾:𐰇𐰾𐰉𐰆𐰑𐰃:𐰀𐰾:𐰔𐰘𐰾𐰃𐰍𐰇:𐰀𐰖𐰔𐰍𐰇:𐰍𐰾𐰚𐰍𐰋
:𐰾𐰖𐰚𐰘𐰇:𐰾𐰚𐰍𐰾𐰇:𐰇𐰚𐰍𐰖𐰋:𐰍𐰚𐰖𐰋:𐰍𐰘𐰉𐰃

T1 B 2 (2) *türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrıltı kanlantı kanın kodup tawgaçka yana içikdi teŋri ança tėmiş erinç kan bėrtim*

Köktürk halkı hanını bulamadığı için Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. (Daha sonra) hanını bırakıp Çin'e yeniden tâbi oldu. (Ebedî) gök şöyle demiş elbette: Han verdim,

𐰃D:𐰍𐰋𐰔𐰖𐰽𐰍:𐰋𐰾𐰚𐰍𐰋𐰖:𐰾𐰚𐰍𐰖𐰽𐰍:𐰍𐰚𐰖𐰋:𐰔𐰇𐰽𐰃𐰍:𐰽𐰘𐰇𐰍:𐰃𐰾𐰚𐰍𐰋:𐰇𐰾>𐰃:𐰔𐰇𐰔
:𐰇𐰖𐰔𐰚𐰚𐰇:𐰋𐰾𐰚𐰍𐰋:𐰾𐰚𐰍𐰋𐰖:𐰇𐰚𐰍𐰋:𐰍𐰔

T1 B 3 (3) *kanıŋın kodup içikdiŋ içikdök üçün teŋri öl tėmiş erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı türk sir bodun yėrinte*

hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için (ebedî) gök "öl" demiş elbette. Köktürk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Köktürk Sir halkının topraklarında

T1 B 4 (4) *bod kalmadı ıda taşda kalmışı kuwranıp yėti yüz boltı ėki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti yėti yüz kişig*

boy kalmadı. Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular. (Bunların) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi. Yedi yüz kişiyi

T1 B 5 (5) *uduzugma ulugı şad erti aygıl tėdi ayıgması ben ertim bilge toñukuk kagan mu kışayın tėdim sakıntım toruk bukalı semiz bukalı ırakda*

sevk edenlerin lideri şad (unvanlı) idi. Söyle dedi, danışmanı bendim, Bilge Tonyukuk, kağan mı yapayım dedim, (şöyle) düşündüm: Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta

T1 B 6 (6) *böŋ<r>eser? semiz buka toruk buka tėyin bilmez ermiş tėyin ança sakıntım anta kėsre teŋri bilig bėrtök üçün özüm ök kagan kışdım bilge toñukuk boyla baga tarkan*

böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş diyerek öylece düşündüm. Ondan sonra (ebedî) gök bilgi verdiği için, kendim kağan yaptım, Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan

T1 B 7 (7) *birle ėltėriş kagan boluyun bėrye tawgaçıg öŋre kıtañıg yırya oguzug üküş ök ölürti bilgesi çawışı ben ök ertim çugay kuzın kara kumug olorur ertimiz*

ile (birlikte) İlteriş, kağan olunca güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, kuzeyde Oğuzları çokça mahvetti. (O sıralar) bilge kişisi, başkomutanı bizzat bendim. Çugay Kuzı ile Kara Kum'u yurt tutmuştuk.

Güney Yüzü

T1 G 1 (8) *kėyik yėyü tawışgan yėyü olorur ertimiz bodun bogzı tok erti yagımız tegre uçuk teg erti biz elbeg? ertimiz ança olorur erkli oguzduntun küreg kelti*

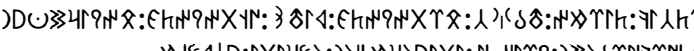
Yaban hayvanı yiyerek tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın karnı toktu. Düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) idi, biz zengin (bolluk içinde) idik. Bu şekilde yaşıyorken Oğuzlardan kaçak geldi.

T1 G 2 (9) *küreg sawı antag tokuz oguz bodun üze kagan olortı tėr tawgaçgaru kunı seŋünüg ıdmış kıtañgaru toŋra eşimig ıdmış saw ança ıdmış azkıña türk*

Kaçağın sözleri şöyleymiş: "Dokuz Oğuz halkının başına bir kağan geçti" der. (Dokuz Oğuzlar) Çin'e General Ku'yu göndermişler, Kitanlılara Tongra Eşim'i göndermişler. Gönderdikleri haber şöyleymiş: "Sayıları az olan Köktürkler

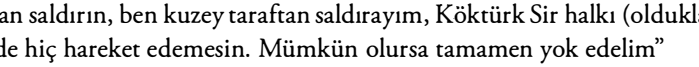
T1 G 3 (10) *yorıyur ermiş kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş ol ėki kişi bar erser sini tawgaçıg ölürteçi tėr men öŋre kıtañıg ölürteçi tėr men bini oguzug*

(öylece) yaşıyorlarmış. Kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş. O ikisi var olduğu sürece seni, (yani) Çinlileri öldürecektir" derim. "Doğuda Kitanlıları öldürecektir" derim. "Beni (yani) Oğuzları

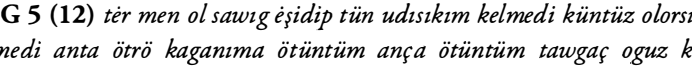
T1 G 4 (11) *ölürteçik tėr men tawgaç bėrdin yen teg kıtañ öŋdün yen teg ben yırdınt<a> yan tegeyin türk sir bodun yėrinte idi yorımazun usar idi yok kışalım*

öldürecektir", derim. "Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım, Köktürk Sir halkı (oldukları) yerde hiç hareket edemesin. Mümkün olursa tamamen yok edelim"

T1 G 5 (12) *tėr men ol sawıg èşidip tün udısıkım kelmedi küntüz olorsıkım kelmedi anta ötrö kaganıma ötüntüm ançа ötüntüm tawgaç oguz kıtañ buçegü kawı<ş>sar*

dėrim. O sözleri işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi. Ondan sonra kağanıma arz ettim. Şöyle söyledim: "Çin, Oğuz (ve) Kitan bu üçü bir araya gelirse

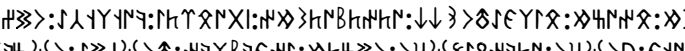

T1 G 6 (13) *kaltaçı biz üzėçi atasın tutmış teg biz yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz <ermiş> yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş yinçge*

(arada) kalacağız. Aksi, kötü ağabey(in), babasını tutmuş (ele geçirmiş) gibi bir hâldeyiz. Yufka iken delinmesi kolaymış. İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş, ince

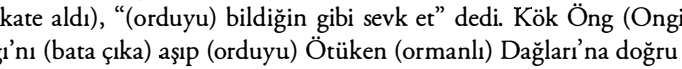
T1 G 7 (14) *yogun bolsar üzgülük alp ermiş öŋre kıtañda bėrye tawgaçda kurıya kordanta yırya oguzda èki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar mu ne ançа ötüntüm*

yoğun olursa kopması zormuş. Doğuda Kitan'dan, güneyde Çin'den, batıda Hoten'den, kuzeyde Oğuz'dan iki üç bin (kadar) askerimiz var" bu şekilde (durumu) arz ettim.

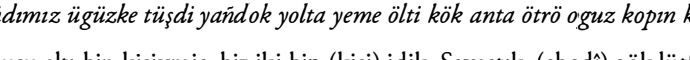
T1 G 8 (15) *kaganım ben özüm bilge toñukuk ötüntök ötünçümün èşidü bèrti köŋlünçe uduz tèdi kök öŋüg yoguru ötüken yışgaru uduztum ingek kölekin tuglada oguz kelti*

kağanım (lütfedip), benim, Bilge Tonyukuk'un arz ettiklerini işitiverdi (dikkate aldı), "(orduyu) bildiğin gibi sevk et" dedi. Kök Öng (Ongi) Irmağı'nı (bata çıka) aşıp (orduyu) Ötüken (ormanlı) Dağları'na doğru sevk ettim. İngek Gölcüğü ile Tula Irmağı (tarafından) Oğuzlar geldi.

T1 G 9 (16) *süsi altı biŋ ermiş biz èki bıŋ ertimiz süŋüşdümüz teŋri yarlıkadı yañdımız ügüzke tüşdi yañdok yolta yeme ölti kök anta ötrö oguz kopın kelti*

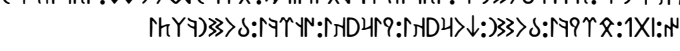
ordusu altı bin kişiymiş, biz iki bin (kişi) idik. Savaştık, (ebedî) gök lütfetti, bozguna uğrattık. Irmağa döküldüler. Bozguna uğramış olanlardan yolda da ölenler öldü. Bunun üzerine Oğuzların tamamı (üzerimize) geldi.

T1 G 10 (17) *türk kaganıg türk bodunug ötüken yèrke ben özüm bilge toñukuk <kelürtüm> ötüken yèrig konmış tèyin èşidip bèryeki bodun kurıyakı yıryakı öŋreki bodun kelti*

Köktürk kağanını, Köktürk halkını Ötüken topraklarına bizzat ben, Bilge Tonyukuk, getirdim. Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldi.

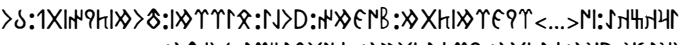
Doğu Yüzü

T1 D 1 (18) *èki bıŋ ertimiz èki sümüz boltı türk bodun kılıngalı türk kagan olorgalı şantuŋ balıka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş kaganıma ötünüp sületdim*

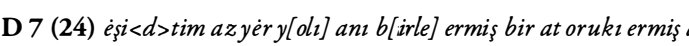
iki bin (kişi) idik. İki ordumuz oldu. Köktürk halkı yaratılalı, Köktürk kağanı tahta çıkalı Şandong kentine, okyanusa (?) ulaşan olmamış. Kağanıma arz edip sefer ettirdim.

𐰴𐰃:𐰚𐰇𐰃𐰍:𐰃𐰇:𐰴𐰃𐰍>𐰃𐰇𐰍:𐰃𐰇𐰋:𐰴𐰃𐰍𐰋:𐰚𐰇𐰃𐰍:𐰚𐰇𐰃𐰍>𐰃𐰇𐰍:𐰚𐰇𐰃𐰍>𐰃𐰇𐰍:𐰴𐰃𐰍>𐰃𐰇𐰍:𐰴𐰃𐰍>𐰃𐰇𐰍:𐰴

T1 D 6 (23) *ilk kırkızka sü[lese]r yėg ermiş tėdim kögmen yolı bir ermiş tumış tėyin ėşidip bo yolun yorısar yaramaçı tėdim yėrçi tiledim çölgi az eri bultum*

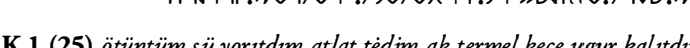
“ilk önce Kırgızlara sefer etsek daha iyi olacak” dedim. “Kögmen’in yolu bir tane imiş, (o da) kapanmış” diye işitip “bu yolu kullanmak işe yaramayacak” dedim. Kılavuz istedim. Bozkır Azlarından bir adam buldum.

T1 D 7 (24) *ėşi<d>tim azyėr y[olı] anı b[irle] ermiş bir at orukı ermiş anın barmış anar aytıp bir atlıg barmış tėyin ol yolun yorısar unç tėdim sakıntım kaganıma*

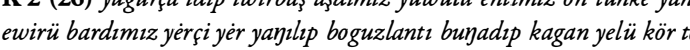
(şöyle) işittim: “Az ülkesinin yolu Anı (Irmağı) boyunda imiş. Bir at geçecek kadar imiş. O (kılavuz daha önce) geçmiş. Ona şöyle söyleyip, “bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir” dedim. Düşündüm, kağanıma

Kuzey Yüzü

T1 K 1 (25) *ötüntüm sü yorıtdım atlat tėdim ak termel keçe ugur kalıtdım at üze bintüre karıg sökdüm yokaru at yete yadagın ıgaç tutunu agturtum öŋreki er*

(durumu) arz ettim. Orduyu harekete geçirdim. “Atlara binin” dedim. Ak Termel (Irmağı’nı) geçerek yolu kısalttım. (Askeri) ata bindirerek karları söktüm. Yukarı (çıkarken) atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak çıkardım. Öndeki askerler

T1 K 2 (26) *yugurça ıdıp ıwırbaş aşdımız yuwulu ėntimiz on tünke yantakı tug ewirü bardımız yėrçi yėr yaŋılıp boguzlantı buŋadıp kagan yelü kör tėmiş*

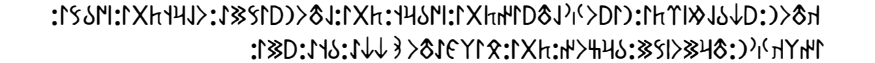
güç belâ ilerliyorken Ivırbaş’ı aştık, yuvarlanarak indik. Yan taraftaki engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşıp gittik. Kılavuz yanılınca boğazlandı. Kağan (bu duruma) sıkılıp “acele edin!” demiş.

𐰇𐰚𐰋>𐰃𐰇:𐰋𐰃𐰉:𐰓𐰍𐰀:𐰇𐰋𐰇𐰚𐰋𐰇:𐰋𐰓𐰍𐰃:𐰇𐰋𐰋𐰋𐰋:𐰃𐰋>𐰴𐰇>𐰃𐰓: <...>𐰇:𐰋𐰇𐰇>𐰃𐰚
:𐰇𐰋𐰋𐰃𐰇𐰋𐰋>:𐰓𐰍𐰇𐰇𐰉:𐰇𐰋𐰋𐰋𐰇:𐰋𐰇:𐰋𐰚𐰃:𐰋𐰋𐰃𐰇𐰋:𐰋𐰋𐰃𐰇𐰋𐰀:𐰇𐰋

T1 K 3 (27) *anı suwka b[ardımız] ol suw kudı bardımız aşangalı? tüşürtümüz atıg ıka bayur ertimiz kün yeme tün yeme yelü bardımız kırkızıg uka basdımız*

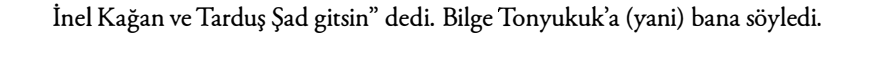
Anı Irmağı'na vardık. O ırmaktan aşağıya doğru ilerledik. Yemek yemeleri için (askeri) attan indirdik. Atları ağaçlara bağlıyorduk. Gece gündüz demeden hızla ilerleyip ulaştık. Kırgızları uykuda (iken) baskına uğrattık.

𐰆𐰓𐰇:𐰇𐰋𐰇𐰚𐰃𐰋:𐰇𐰍𐰆𐰇:𐰇𐰋𐰋𐰋𐰃𐰃:𐰇𐰋𐰋𐰇𐰇:𐰇𐰋𐰋𐰇𐰇𐰇:𐰇𐰋𐰋𐰇𐰇𐰇:𐰇𐰋𐰋𐰇

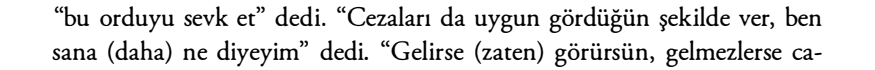
T1 K 7 (31) *katun yok bolmış erti anı yoglatayın tėdi sü barıŋ tėdi altun yışda oloruŋ tėdi sü başı inel kagan tarduş şad barzun tėdi bilge toñukuka baŋa aydı*

"hatun ölmüş idi, onun cenaze törenini yaptırayım" dedi. "Orduyu sevk edin" dedi. "Altay (ormanlı) Dağları'nda oturun" dedi. "Ordu komutanı İnel Kağan ve Tarduş Şad gitsin" dedi. Bilge Tonyukuk'a (yani) bana söyledi.

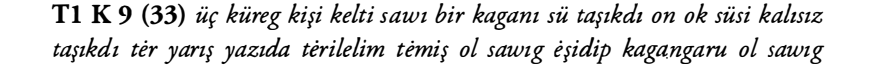
T1 K 8 (32) *bo süg élet tėdi kıyınıg köŋlüŋçe ay ben saŋa ne ayayın tėdi kelir erser körü kelür kelmez erser tılıg sawıg alı olor tėdi altun yışda olortumuz*

"bu orduyu sevk et" dedi. "Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim" dedi. "Gelirse (zaten) görürsün, gelmezlerse casuslardan haber alarak otur" dedi. Altay (ormanlı) Dağları'nda oturduk.

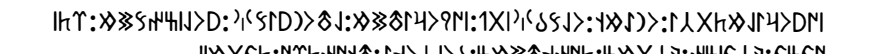
T1 K 9 (33) *üç küreg kişi kelti sawı bir kaganı sü taşıkdı on ok süsi kalısız taşıkdı tėr yarış yazıda tėrilelim tėmiş ol sawıg éşidip kagaŋaru ol sawıg ı<d>tım kant<a> yan sawıg yaŋa*

üç kaçak kişi geldi. (Üçünün de) sözleri aynı. "(Türgeş) kağanı orduyu harekete geçirdi. On Ok ordusu eksiksiz yola çıktı" dediler. "Yarış Ovası'nda toplanalım" demişler. O sözleri işitip kağana, bu bilgiyi ilettim. Handan yanıt

T1 K 10 (34) *kelti oloruŋ tėyin tėmiş yelme karagu edgüti urgıl basıtma tėmiş bög<ü> kagan baŋaru ança ayıdmış apa tarkangaru içre saw ıdmış bilge toñukuk añıg ol üz ol*

geldi. "Olduğunuz yerde kalın" demiş. Devriyeleri, karakolları iyice yerleştir, baskın yeme" demiş. Bögü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan'a gizli haber göndermiş: "Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir.

T1 K 11 (35) *sü yorılım tėdeçi unamaŋ ol sawıg ėşidip sü yorıtdım altun yışıg yolsızın aşdım<ız> ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz tün akıtdımız bulçuka taŋ üntürü tegdimiz*

ordu sevk edelim derse onaylamayın." O sözü işitip ordu sevk ettim. Altay (ormanlı) Dağları'nın yolu olmayan yerlerini aştık, İrtiş Irmağı'nın geçilemeyecek yerlerini geçtik. Gece (boyunca) ilerledik. Bulçu'ya tan atarken ulaştık.

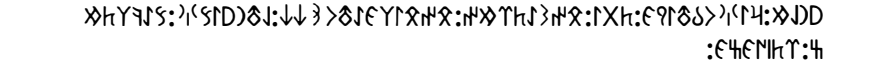
2. Taş

Batı Yüzü

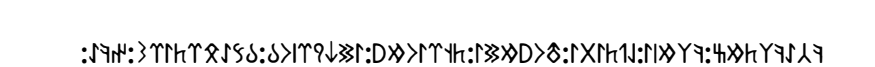
T2 B 1 (36) *tılıg kelürti sawı antag yarış yazıda on tümen sü tėrilti tėr ol sawıg ėşidip begler kopın*

casusu getirdiler. Haberi şöyledir: "Yarış Ovası'nda yüz bin (kişilik) ordu toplandı" der. O sözü işitince beylerin tamamı

T2 B 2 (37) *yanalım arıg uwutı yėg tėdi ben ança tėr men ben bilge toñukuk altun yışıg aşa keltimiz ertiş ügüzüg*

"dönelim, temiz olmak (hiçbir şey yapmamış olmak), (yenilmişin) utancından daha iyidir" dediler. Bense şöyle derim: "Ben Bilge Tonyukuk, Altay (ormanlı) Dağları'nı aşıp geldik, İrtiş Irmağı'nı

T2 B 3 (38) *keçe keltimiz kelmişi alp tėdi tuymadı teŋri umay ıdok yėr suw basa bėrti erinç neke tezer biz*

geçerek geldik. (Buraya) gelmek zordu" dedi(m). "(Ama kimse) hissetmedi. Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette. (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız?

:𐰴𐰺𐱅𐰍𐰃:𐰴𐰺𐰋𐰉𐰴:𐰺𐰋𐰍𐰴𐰺𐰉𐰴:𐰺𐰃𐰖𐰍𐰃:𐰣𐰉𐰴𐰴:𐰣𐰉𐰴𐰽:𐰴𐰍𐰘𐰽:𐰴𐰍𐰘𐰽𐰃:𐰴𐰉𐰴𐰴𐰽𐰃:𐰣𐰉𐰴𐰴𐰽𐰃:𐰴𐰉𐰴𐰴𐰽𐰃:𐰴𐰉𐰴𐰴𐰽𐰃:𐰴

:𐰃𐰇𐰇𐰓𐰆𐰍𐰺:𐰋𐰠𐰃𐰇𐰓D:𐰋𐰃𐰇>𐰋𐰣𐰋𐰇:𐰋𐰇𐰽:𐰆𐰓𐰆𐰍𐰃𐰋:𐰓𐰠𐰣𐰇:𐰋𐰠𐰣𐰍𐰋𐰇𐰋:𐰓𐰠𐰣XYM:𐰋𐰠𐰋𐰓𐰇
𐰋𐰓𐰍

T2 B 9 (44) *biz yeme süledimiz anı ert<d>imiz yènçü ügüzüg keçe tènsi oglı aytıgma beŋlig ek tagıg ertü*

biz de sefer ettik. Onları geçtik. İnci (Sirderya) Irmağı'nı geçerek Tensi Oğlu denilen doruklu Ek Dağı'nı geçerek

Güney Yüzü

𐰼𐰴𐰇:𐰋𐰣𐰓𐰼𐰋𐰃𐰇<...>:𐰋𐰃𐰇𐰃𐰽𐰣:𐰓𐰠𐰇𐰼>⊃D𐰋⊃:𐰓𐰠𐰣𐰍𐰋:𐰆𐰠𐰃𐰇𐰍:𐰋𐰃𐰇𐰃𐰍𐰋𐰓
<...>𐰾𐰣𐰋

T2 G 1 (45) *temir kapıgka tegi èrtimiz anta yanturtumuz inel kaganka <...> tagka tezik tokar sınnç? <...>*

Demir Kapı'ya kadar ulaştık. (Orduyu) oradan döndürdük. İnel Kağan'a <...> dağına Tacik (ve) Tohar <...>

𐰃𐰋𐰍𐰠𐰣:)𐰢>𐰇𐰚𐰍𐰣:<...>:𐰋𐰣𐰤𐰚:𐰋𐰣𐰽𐰃1>↓:)𐰢>𐰇:𐰋𐰢𐰇𐰃>𐰾𐰇𐰃𐰇𐰾𐰇:𐰋𐰚𐰍𐰋⊃
𐰋𐰇𐰃>𐰋𐰣𐰽𐰣:𐰋𐰋𐰇𐰃

T2 G 2 (46) *anta berüki aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti <...> türük bodun temir kapıgka tènsi oglı*

Oradan bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti. <...> Köktürk halkını Demir Kapı'ya Tensi Oğlu

𐰍𐰽𐰣:↓↓𐰾>𐰇𐰋𐰽𐰍𐰋𐰠𐰤𐰽:𐰋𐰃𐰍𐰍𐰃𐰇:𐰃𐰢𐰍↓𐰋𐰍𐰣𐰽𐰣:𐰋𐰋𐰇𐰃𐰢𐰇𐰃𐰋𐰇𐰋𐰓𐰣𐰽𐰣
𐰤𐰋𐰚𐰚

T2 G 3 (47) *tènsi oglı aytıgma tagka tegmiş idi yok ermiş ol yèrke ben bilge toñukuk tegürtök üçün*

Tensi Oğlu denilen dağa ulaşan asla yokmuş. O yere ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için

ᕘᖃᒥᖅᖁ:ᐢᓕᒪᖏᓴᖃᒥ:ᑎᓴᒪᒥᖃᖅ:ᓴᓘᓴᐳᕐᓕᐢ:ᒥᖁᕐᒥᕘᕘ:ᓴᓘᓴᐳᕐᓕᐢ:ᑎ

𐰇𐰋𐰺:𐰃𐰚𐰀𐰴:𐰚𐰋𐰉𐰉𐰺𐰉𐰸:𐰴𐰍𐰴𐰍D:𐰺𐰚𐰴𐰍𐰴D:↓𐰚𐰚𐰆𐰋𐰴𐰍𐰽:𐰴𐰍>𐰴𐰍𐰋𐰃D>𐰃𐰋
:>𐰋𐰃𐰋𐰃D𐰉𐰺𐰋:𐰋𐰚

T2 D 3 (53) *arkuy karagug ulgartdım ok yanıgma yagıg kelürür ertim kaganımın sületdimiz teŋri yarlıkazu*

karakol (gözetleme) kuleleri diktirdim. Geri dönen düşmanları getirttim. Kağanımla sefer ettik. (Ebedî) göğün lütfuyla

𐰋𐰺𐰍:𐰚𐰇𐰚𐰋𐰉𐰆𐰸:𐰴𐰍𐰞𐰆𐰺𐰃𐰆𐰋:𐰚𐰇𐰚𐰉𐰃𐰋𐰺𐰸:𐰴𐰍𐰴D𐰴𐰍𐰽𐰃𐰋D:𐰺𐰋)𐰚𐰃>𐰃ß𐰉𐰃𐰋>𐰃
𐰉𐰸𐰚)𐰴𐰍𐰋:)𐰴𐰍𐰃𐰉

T2 D 4 (54) *bo türük bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim ėltėriş kagan kazganmasar*

bu Köktürk halkı arasına silahlı düşmanı sokmadım. (Kuyruğu) düğümlü atları koşturtmadım. İlteriş Kağan başarmasaydı

𐰚>:𐰃𐰲𐰃𐰆↓ᴗ)𐰴𐰍𐰋:𐰃𐰋𐰉𐰲𐰋𐰉↓D:𐰺𐰚𐰋)𐰚>𐰃:𐰺𐰚𐰋𐰸𐰺𐰽𐰚)𐰴𐰍𐰋:𐰚𐰋𐰆𐰃𐰸𐰚>𐰚
𐰃𐰲𐰚↓ᴗ)𐰴𐰍𐰋:𐰚𐰋𐰆>

T2 D 5 (55) *udu ben özüm kazganmasar ėl yeme bodun yeme yok erteçi erti kazgantokın üçün udu özüm kazgantokum üçün*

(onu) takip ederek ben, kendim başarmasaydım, ülke de halk da yok olacaktı. Başardığı için (onu) takip ederek kendim başardığım için

:𐰋𐰽𐰉𐰋𐰺:𐰚𐰘>𐰃)𐰴𐰍>:𐰚𐰘>𐰃𐰋𐰽𐰋𐰚𐰋𐰆:𐰘>𐰃)𐰚>𐰃:𐰺𐰚𐰋)𐰚>𐰃:𐰘>𐰃𐰋𐰺:𐰺𐰚𐰋𐰺
:𐰺𐰋)𐰚>𐰃:)𐰴𐰍)𐰴𐰍

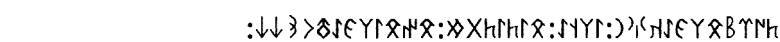
T2 D 6 (56) *ėl yeme ėl boltı bodun yeme bodun boltı özüm karı<g> boltum ulug boltum neŋ yėrdeki kaganlıg bodunka*

ülke de ülke oldu, halk da halk oldu. Kendim yaşlandım, kocadım. Herhangi bir yerdeki kağanı olan halkta

:𐰇𐰉𐰃𐰲𐰆𐰉𐰽𐰃:𐰋𐰽>𐰃𐰺𐰘:𐰉𐰇𐰉𐰽𐰃:𐰉𐰆𐰘𐰋𐰚

T2 D 7 (57) *bintegi bar erser ne bunı bar erteçi ermiş*

benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış?

T2 D 8 (58) *türük bilge kagan èliŋe bititdim ben bilge toñukuk*

(Yazıtı yazma işini) Türk Bilge Kağan ülkesinde tamamladım. Ben Bilge Tonyukuk

Kuzey Yüzü

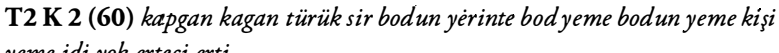
T2 K 1 (59) *èltèriş kagan kazganmasar yok erti erser ben özüm bilge toñukuk kazganmasar ben yok ertim erser*

İlteriş Kağan başarmasaydı, o olmasaydı, ben, kendim Bilge Tonyukuk başarmasaydım, ben olmasaydım

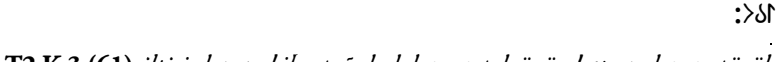
T2 K 2 (60) *kapgan kagan türük sir bodun yèrinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti*

Kapgan Kağan, Köktürk Sir halkı topraklarında boy da halk da insan da asla olmayacaktı.

T2 K 3 (61) *èltèriş kagan bilge toñukuk kazgantok üçün kapgan kagan türük sir bodun yorıdokı <üçün> bo*

İlteriş Kağan (ve) Bilge Tonyukuk başardığı için Kapgan Kağan Köktürk Sir halkını ilerlettiği için bu

T2 K 4 (62) *türük bilge kagan türük sir bodunug oguz bodunug igidü olorur*

Türk Bilge Kağan Köktürk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur.

TONYUKUK YAZITININ TÜRK RUNİK HARFLİ METNİ

1. Taş

Batı Yüzü

1 𐰉𐰍𐰆:𐰋𐰇𐰃𐰍𐰣:𐰴𐰀𐰾𐰆𐰑𐰍𐰺:𐰴𐰓𐰃𐰍𐰤:𐰋𐰺𐰃𐰉𐰤:𐰋𐰺𐰃𐰍𐰣:𐰴𐰀𐰾𐰆𐰑𐰍𐰺:𐰴𐰓𐰃𐰍𐰤:𐰋𐰇

Güney Yüzü

1 ᔑᒣᕓᕆ:ᖴᘐ ᓀᑦᑕ:ᑭᖅᒣᐩᓀᑦ>ᔅ:)ᘐ>ᔅ:ᖴᘐᕼᒣᐩᓀ>ᔐᔑᔑ)ᓀᑦᔆᔅᔅ:ᑭᑭᕓᕓᕓᕓ
:ᑭᖅᐯᕆ:ᕓᒣᑎᕆ:)ᓄᘐᖴᓀᑦ>:ᑕᐯᕆᒣᔐᔑᐯ>ᔑ}:ᖴᘐᕼᒣᐩ:ᕓ□:ᖴᒫᔅ:ᑭᖅᒣᕓᖅᐯᔭ>:

2 :>ᔐᓀᑦᔭᓀᑦᔅᔅ:ᒣᒣᖅᖅᔅᔐᐯ>:)ᓀᑦᓂ:ᔑᖴᑭ)ᘐ>ᔅ:ᖴᓀᑦ>ᖴᓂ>ᔅ:ᓀᑦᓄᑕᔅᕓᒣᒣᕆ
ᕆᒣᒣᑭᖅ:ᔑ}ᓂᖴ:ᙵᘐᘐᔑ}ᔅᔅᕓ:ᙵᘐᘐᑕᒣ:ᕓᘐᘐᑕᒣᔑᔐᓀᑦ>ᔅ:>ᔐᓀᑦ}ᔅᔅᕓ:ᕓᓂᑭᙵᑎ)>ᓄ

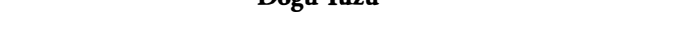
3 :ᒣᙵᒣᔐᓄᔅ:ᑎᙵᑕᕆᔐᐯ>:ᙵᘐᒣᔑᕓᕓᒣᔅᑎᓂ:ᑎᙵᔑᓄ>ᓀᑦᑕ:ᙵᘐᒣᒣᔐᔐ>:)ᓀᑦᓂ:ᙵᘐᒣᒣᔐᔐ>ᑕᑭᔐᓄ>ᑕ
ᑎᓂᒣᔅ:ᓂᔅᘐᒣᒣᑭᖅ:ᑎᔑᓂᕆᒣᕓᒣᑎ:ᓀᑦ}ᔅᑕᑭᔑᒣᒣᔐ:ᓂᔅᘐᒣᒣᑭᖅ:ᑎᔑᓂᕆᒣᕓᒣᑎ:ᓀᑦᔆᔑᓀᑦ>ᔅ:ᓀᑦᔐᓀᑦ>
ᓀᑦᓄᑦᓀᑦ>

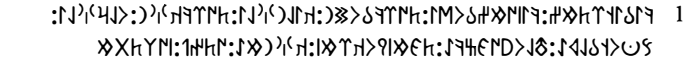
4 ᔓᔅᖴᑭᕓᓂᔅ:ᕓᖅᓂᕓᓂᔐᓄᖅ:}ᔅᑕᑭᔑᒫ:ᕓᖅᓂᕓᓂᔐᒣᔅ:ᔑᓀᑦᔆᔅ:ᓂᔅᘐᒣᒣᑭᖅ:ᔓᑎᔑᓂᕆᒣᕓᒣᑎ
ᘐᔐᔆᔑᔑᑕ:ᑎᔑᒣᔐᔆᔆ>:)>ᓄᘐᘐᔐᔐ>ᑕᑭᔑᒣᒫ:ᔑᓂᖅᓂᑎᒣᒣᑭ:)ᔅᘐ>ᔅᑕᑭᒣᑎᓂᕆᒣᕓᒣᑎ:ᓂᔅᕓᑭᕓᖅ:)ᑕ

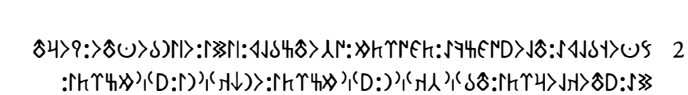
5 ᔑᔓ:ᑎᔑᘐᔐᔓᔅᘐᓂᔐᔐᔐ:ᓄᖅᓂᓂᔅᔓᔑᘐᔐᔓ:ᘐᓂᑭᙵᔅᔅᔅᘐᓂᓂᔅᓂᔅᕓ:1ᔑᑭᓀᔐᔐ:ᓂᔅᘐᒣᑎᓂᕆ
ᔐᔆᓀᔑᓂ:ᑭᕓᓀᔑᔅᓀ:}ᔅᑕᑭᔑᒫ:ᓄᖅᓀ>:ᓀᔑᓀᓀᔅᑕᑭᔑᒫ:ᘐᓂᖅᓂᓂᔅᓂᔅᕓ)ᓀᑦᓂ:ᑭᒣᑎᓂᕆ

6 ᔑᑫ:ᙵᘐᒣᓄᔑᔐᔐᓀᑦᔐᓂ:ᑎᔑᔓᔓᒣᑎᔑᓂᑕᑭᔑᒫ:ᖴᓄᔅᕓᕓᙵᘐᘐᔅᔅ>ᑕᑭᔅ:)ᔓᔆᑕᑎᔑᔐᓄᖅ:ᓄᔅᕓᑎᒣᒣᑭᓂ
ᔑᕓ}ᑫ:ᙵᘐᒣᒣᔐᔐ:ᔑᔐᓀᑦᔐᔐ>ᑕᑭᔑᒫ:ᔑᓂᖅᓂᑎᒣᒣᑭ:ᔑᓂᑕᑭᔑᒫ:ᔑᓂᖅᓂᑎᒣᒣᑭ:ᑎᔑᓂᕆᒣᕓᒣᑎ:ᓂᔅᘐᒣᒣᑭᖅ:

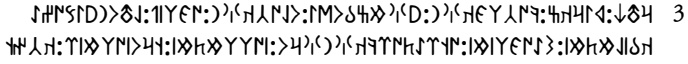
Doğu Yüzü

1

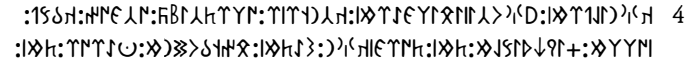
2

3

4

5

6

7

Kuzey Yüzü

1 ᓂᕆᔨ:ᔨᓂᑲᓂᒃ:ᐊᐳᓂᒃᓄᓇᕗᑦ>:ᔨᔪᓕᕐᒪᐊᑎᓂᓂ:ᐊᐳᐸᓂ:ᒃᔨᒃ:ᐊᐳᓂᒃᑎᓇ>Dᑎᑫᐊᐳᓂᒃ
ᑕᑎᓴᑎᓇᑎᓂ:ᐊᐳᒃᓇ>ᒃᑦᑕ>:>)ᒃᔨᒃᓂᔪᓕᕐᒪᑦ:)ᑦᑕᐅᑎᓂᑲᒃᔨ:>ᓇᓄD:ᐊᐳXᐱI:ᑦᑕᓇᓂᑎᑎᓂ

2 ᒪᔨᑦᑕ>ᒃᔨ:ᑎᓂᔪUD:ᔨᖃᓂᑎᓂ)>:ᓂᐊᐳᓂᓂᓂ:>ᔪᔨ>D:ᓂᐊᐳᐳᔾ:ᐅᘎᓇᔨᑎᘏᑦ:ᔨᓕᓇᑦᑕ>D
:ᑎᐊᓂᑕᐱᓂᕐᔾᔨ:)ᑦᑕᓂ:1ᘏᓇ>ᔨ:ᑎUᔪᓇᑦᑕ>ᔨ:ᔨᘎᗪᑕᕐᔨ:ᑎᓕᑕᕐᔨ:ᓂᐊᐳᘏᓇᔨ:ᓂᑎᑕ

3 :ᔨᓂᒪ:ᑦᑕᒃ:ᓂᐊᐳᓂᑕᑎᓂᑎᓂ:ᑎᔪᑦᑕ)ᔾ:ᓂᐊᐳᘏᓇᔨ:ᑎᘏᐳ>ᓓᔨ>ᔾᔨᔪ>:<...>ᔨ:ᔨᓂᔨᔨ>ᔾᔨᑐ
:ᓂᐊᐳᘏᔾᔨᔨᓂᔪ>:ᑦᑕᓂᔪᓂᑎᐅ:ᓂᐊᐳᘏᓇᔨ:ᓂᑎᕐᔨ:ᔨᐳᐳᕐᓂᑎᓂ:ᔨᐳᐳᕐᓂᑎᒃ:ᓂᐊᐳᓂᑕᓇ>Dᔨᔨ

4 ᓂᐊᐳᑕᕐᔨᑎᓂ:ᓂᑎᔪ:ᓂᐊᐳᘏᘏᔾᔾ:ᓂᐊᐳᐱIᓂᑎ:ᑎᘏᑕᕐᔨ:ᑎᑎᓂ:ᑎᔪᓂ:ᓂᐊᐳᘏᘏᔭᓇ:ᓂᕆᔨᑎ)<...>
:ᑎᑕᐳ:)ᑦᑕᔾᑎDᓂᐊᔨᕆᒃ:ᓂᐊᐳᐅD:ᑎᓂᓂᒃᔨ:ᑎᐳᕐᔨ:ᑎᔪᘏᔨᔨ>ᔨᔨ:ᑎᘏᘏᔨᔨᓂᔪ:ᓂᐊᐳᓂᑕᓇ>Dᔨᔨᑎ)ᑦᑕᓂ:
:ᓂᐊᐳᐳᔾᔨ

5 :>ᓇᔨᑎ)ᑦᑕᓂᓂᐊᐱᑎ:ᕆᐅᑎᔨᔾᑎᑕᑕᑎᓂᒃ:ᔨᐅᔨᑦᑕᓂᓂᒃᔨᑎᓂᒃ:ᓂᐊᐳᐅD:ᔨᐳᓂᓂᑎᓂᔨᔨ
ᔭᓂ:ᑎᐳᑕᔨᕆᔨᑕᔨᑎᑕ:ᑎᑎᓂᔭ>ᑦᑕD:ᑎᐳᑕᑎᔨᑎᑕ)ᑦᑕᓂ:ᑎᓂᐱᓂᑕᔨᑎᓂᒃ:ᓇᑎᐳᓇᔨᑎᓂᒃ:ᑎᐳᓇᔨᑎᓂᒃ:ᑎᐳᓇᔨᑎᓂᒃ:

2. Taş

Batı Yüzü

1 ᒋᑦᓂᔅᓴᒍᓕᒃ:ᑕᑎᒃ:ᑎᒃᔦᕉᑕᒃᓯᒪᒥᒃ:ᓄᘐᒥᓂᑦᓕ:ᒍᘏᒥᓂᐪᑐᔅᓴᐪᒃ:ᒋᑦᑐᔑᓂᔅ:ᑎᒃᑕᑎᕉᔦᐪᒋᑦᓂᒍᘏ
ᑐᐊᓕᓄ:ᑕᕉᕆᔅ:ᐊXI

2 :ᒋᑦᔅᕮᑎᑐᘏᒍᓄ:ᓄᓄᐪᔦᕉᕆᔅᓴᔅ:ᓄᘐᑕᒃᓄᔨᓂᔅ:ᓄᘐᑕᒃᓂᔅ:ᑎXᒃ:ᕮᕉᑎᘏᓂᔨᒋᑎᒃ:ᘐᒍᑐD
:ᕮᒃᕮᕉᒪᒃᑕᑦ:ᒃᘐᒃᓂᔦᕉᔅᓂᔅ

3 ᑎᒃᑕᔅᔨᔅᓂᓄᔨᐊᑕᕉᓄᓕᘐᑦ:Dᘐᔨᑎᑕᓂᒃ:ᑎᘏᘐD>ᘏ:ᑎXᑎᒃᓂᒍ:ᑎᘐᕉᔦᒃ:ᒃᘐᘐᒃᓂᔦᕉᔅᓂᓕᔦ
:ᒃᒥᔅᕉᑕᒃᓂ:ᔨᔦᓂ:ᔾᑕ

4 :ᒃᘐXᕮᒃᓂ:ᘐXᑎᒃᘐᕉᕮᒃᓂ:ᘐᒍᑐᔅᓂᔦᓂ:ᓂᕈᒃᓂᒃ:ᒃᒥᔅᕉᔅᓄᓂᓄᔨᓄᔨᓂᔦᓂ:ᓂᕈᒃᓂᒍᘏᕆ
ᓂᒪᕆᑎᒃᓂᒪᔦᒃ:ᒃᘐᘐᔑᑎᔨᐪD

5 ᔦDᑎᑕᔦᒃ:ᑎᒃᑕᔨᘏᔦ:ᔨᐊᔦᔦᒪᒃ:ᑎᐊᔨᑐᒃ:ᔨᑎᒃᓂᓄᒃᓂᔅ:ᒃᘐᘐXᒪᔦᒥᒃ:ᑎᒃᕉᔅᒃᔦᒃᓂᒃᔨᔦᐊᒃᑕᑎᓂ
:ᓂᕈᒃᓂᒍᕆᒃ:ᓂᐊᒥᔨᔑᓂᒍᔦ

6 ᒃᘐᔑᘏᔨᘏ:ᓂᒥᑐᒋᑦᓂ:ᒃᘐᘐᔑ ᔾD:ᑎᔑᔨ:ᔨᔦᔑᔅᓴ:ᐁᔨᔑᘏ:ᒃᘐᘐXᒪᔦᒥᒃ:ᒃᘐᘐᔑᘐᓂᔦᔨᔨ
:ᓂᒥᔑᔅᓴ:ᓂᒥᑐᔨᑐᒋᑦᓂᔅD:

7 ᒒXI:ᒋᑦᔅᕮᔦᔨ:ᒃᘐᘐᘏᑎᒃ:ᔨDᔅᓂᒥᑐᔑᔨᔅᓂ:ᓂᒥᒪᒃᓄᔨᔨ:ᒃᘐᘐᔑᘏᔨᘏ:ᑕᑎᔨᐊᕮᔅᓴ:ᑎᒃᑕᑎᔅᑎᒥᑦᔅᑐᔅᓄ
ᒃᔨᓄ:ᑎᑐᔑᔨᔅᓂ:ᑎᑕᑎᕮᕮᔅᓴ:ᔨᔨᔑᔨᔅᓂ

8 ᒃᒪᒃ:ᑐᔑᔨᔅᓂ:ᔨᔨᐊᒃᓂᒋᑦᓂᑎD:ᒒᒃᑎ:ᓂᒥᑐᔑᔨᔅᓂ:ᓂᒥᑎᑕᔅᓴᕮᕮᔅᓴ:ᔨᔨᘐᕮᔅᓴᔅᔦᔅᓂᑦᑎᒃᑎᔅᓴᔦ
:ᘐXᒃᔅᓴᒥᒃ:ᓂᒥᑎᒥᒃᓄᔨᑐᔑᑎᒃᑕᑎᒃᘐ

9 ᔅᓴᔦᔨ:ᔨᔨᘐᒋᑦᘏD:ᑎᔨᒋᔨᑐᑎᒥᒃᓂ:ᔨᔨᐊᔦᔅ:ᕮᒃᕮᕉᔑᔅᑦ:ᒃᘐᘐᐊᑕᑎᑐᑎᒃ:ᒃᘐᘐXᔅᓴᒥᒃ:ᔨᔨᘐᑦᘏᒃᓂᔨᔨ
ᒥᒃᑕᑎ:ᒋᑦᓂᒋᑦᘏᕮᔅ

Güney Yüzü

1 ᏸᔑᓂᐣᐢᘐ<...>:ᔑᓄ)ᐣᐢᓂᐱᐯᓂᐣ:ᓓᘐᘐᘓᓀ>ᑐᗞᔑᑐ:ᓓᘐᕼᑎᑕᑕ:ᔑᕮᕼ:ᔑᓄᐣᐢᓁᓂᑎᘐᕼ
<...>ᕽᓂᐱᔆᓀᓓᘐ:ᕮᑎᓓ

2 ᑐᘐ>ᔕᗷᑕᑎᑐᕼ:<...>:ᑎᕼᓂᗷᘃ:ᑎᕼᐯᕮᓀ1>ᓵ:)ᘐ>ᔕ:ᓂᘐᘃ)ᐣᐢ>ᔆᐣᐢᔑᔆᔕᓵᔆ:ᑎᗷᑕᕽᔑᑐ
ᑎᔑᐣᐢ>ᑎᓂᓂᑎᕼ:ᔑᓄᐣᐢᓁᓂᑎᘐᕼ:

3 ᕽ>ᘐᔑᕮᐯᑎᕽᔆᕽ:ᔑᕮᑕᘃᔑᔑ:ᘓᘐᑕᓵᗞᑎᘓᕮᕼ:ᔑᓄᐣᐢᘐᔑᘐᐣᐢᘐᔑᑎᘓᐣᐢ>ᑎᓂᓂᑎᕼ
ᓂᐯᒪᗷᕼᑕᑎᕮᕼ:ᓵᓵ

4 ᘓᑎᕼᐯᑎ:ᑎᕼᑕᑎᕮᐯᕮᓫ:ᓂᕼᘓ>ᔑᓵᐣᐢ:ᑎᔆᕼᓀᑕᕮ:ᕼᘐᕽ>ᔑᓂᕼᑐᐣ:ᘓᘐᑕᗷᑎᐣᐢ>ᑎᓂᓂᑎᕼ
ᓂᐯᒪᓂᓂᑎᕮᐯᑎᔆ:)ᐣᐢᓄ

5 ᔑᓄᕼᐣᐢ>:ᑎᔆᘓᕼᑎᑎᕼᘃ:ᔑᓄ ᕽᘐᑎᐦ:ᑎᔆᘓᕼᑎᑎ:ᑎᘐᘐᑕᑎᕮᘃᑎᕼ:ᔑᓄᐯᐯᐣᐢᘐᔑᔑᑎᘐᔑᓵᗞ:ᓂᐯᒪᓂᓂᑎᘓ
<...>ᑎᐯ>ᐣᐢᑕᑎᘐᔑᓵᗞ:

6 ᑎᕮᔆᗷᑕᑎᕼᑕ<...>ᔑᓄ)ᐣᐢᓁᘓᑕᕼᐯᑎ:ᘐᕼᑕᗷᓂᔆᔆ:ᑎᘐᘐᘃᑎᓀᐯᑎᐣᐢᑕᑕ:ᘐᕼᑕᗷᓂᔆᔆ:ᑎᘐᘐᘃ
:ᔑᓄ)ᐣᐢᓁᔑᕮᐯᑎᔆᗷᑕᑎᕼ:ᔑᓄ)ᐣᐢᓂ

Doğu Yüzü

1 :ᑎᔆᘐᘐᔕ>ᓂᓂᑎᕼ:ᑎᔕ<...>ᔑᑐ<...>ᓵᔆ>ᑎᕼ?:)ᐣᐢᓂ)ᐣᐢᓁᓵᓂ

2 ᕽᘐᕼᑕᔆᕮᔑᕮᓀᑎ:ᑎᕼᑕᕮᑎᕮ?:ᘐᑕᕼᔑᓵᓂᕼ:ᑎᕼᕽᕼᘐ:ᘐ)ᓂᕽᓂᕼᓀᐣᐢ:ᑎᔆᘐᘐᓵᓂᔑ>:ᓵᕼᘓᓂᕽᕽ
ᓵᘐᘐᑎᐣᐢ:ᔑᘐᘐ?:ᕮᘐᔑᕮ?)ᓵᕼ>:

3)ᐣᐢᓂ:ᘐᕼᑕᑎᑎᑎᑎᔑᔑᘃ:ᐣᐢᑎᐣᐢᑕD:ᔑᘐᘐᐣᐢ)D:ᓵᘐᘐᔕᘐᓵᐣᐢᓁᐣᐢᓁᔑᐣᐢ>:ᐣᐢ>ᐣᐢᓁᓂᕼD>ᓂᕼᓁ
:>ᓵᕼᓁᓂᕼDᑎᑕᓁᕼ:ᓵᕼᘐXᕼᔑᑎᘓ:ᓂᕽᘐ

4 ᕼᑕᕮᕮᑎ?:ᐣᐢᔕᕮᔔᓂᕮᕼ:ᘐXᘐᑕᑎᕼᔔᑎ?:ᐣᐢᑎᐣᐢᑕD)ᐣᐢᓁᓂᕼᓂᕼD:ᔑᓁ)ᘐ>ᔕᗷᑕᑎᕼᑕ>ᔕ
ᑎᔆᘐᘐ)ᐣᐢᓁᓵᓂ:)ᐣᐢᓂᑎᕼᑕᑎᔑ:ᘐXᘐ

5 ᓵᑐ)ᐣᐢᓁᓵᓂ:ᑎᕼᑕᑎᔑᕼᑕᑎᓵD:ᔑᘐᘐ?)ᘐ>ᔕ:ᔑᘐᘐ?ᔔᑎ:ᓁᔆᘐᘐ)ᐣᐢᓁᓵᓂ:ᘐᓁᓂᓂᔆ>ᘐ>
ᓂᐯᒪᘐᘐᓵᑐ)ᐣᐢᓁᓵᓂ:ᘐᓁᓂᔑ>ᘐ>:ᓂᐯᒪᓂᓂᑎᘓ

6 ᔑᘐᘐ>ᔕ)ᐣᐢᓁᔑᘐ>:ᘐᘐᘐ>ᔕᓂᕼᓂᕼᓁᓂᕼ:ᑎᘐᘐ>ᔕ)ᘐᘐᔆ>ᔕ:ᑎᘐᘐ>ᔕᔑᑎ:ᑎᘐᘐᘐᘐᔔᑎ
:ᔑᓄ)ᘐᔆ>ᔕ:)ᐣᐢᔑᐣᐢᓂ:ᑎᕮᘃᑕᑎᘓᕼᓂᕼ

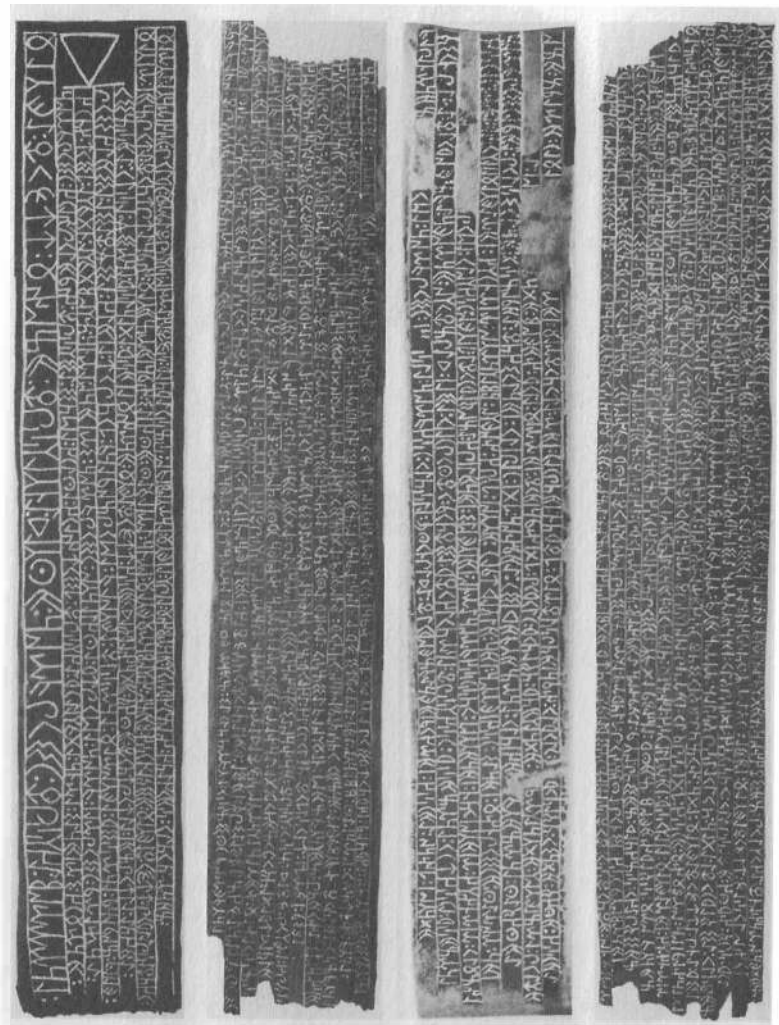
7 :ᘐᑎᑎᔑᕼᑕᔆᔕ:ᑎᘐ>ᔕᔑᓂ:ᑎᑎᑕᔆᔕ:ᑎᕮᕼᓂᕼᑎᘓ

8 :ᓵᓵ ᕽ>ᘐᔑᕮᐯᑎᔆᓂᕽᔆ:ᘐXᕼᑎᕼᑎᔆ:ᔑᘐᐯᑎ:)ᐣᐢᓂᔑᕮᐯᑎᔆᗷᑕᑎᕼ

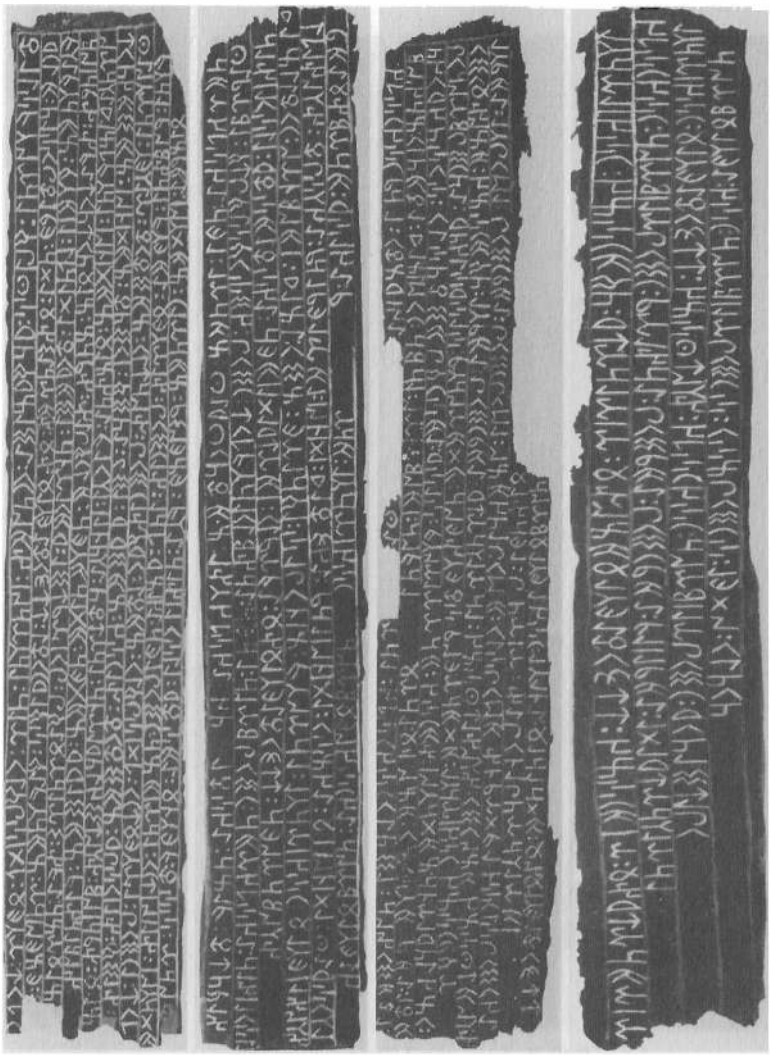
Kuzey Yüzü

1 𐱅𐰉𐰆𐰃:𐰇𐰃𐰀𐰇𐰃:𐰇𐰃𐰀𐰇𐰃:𐰇𐰃𐰀𐰇

ÇİZİM VE FOTOĞRAFLAR

Radloff atlasına göre 1. Taşın rötuşlu fotoğrafları
(Soldan: batı, güney, doğu, kuzey)

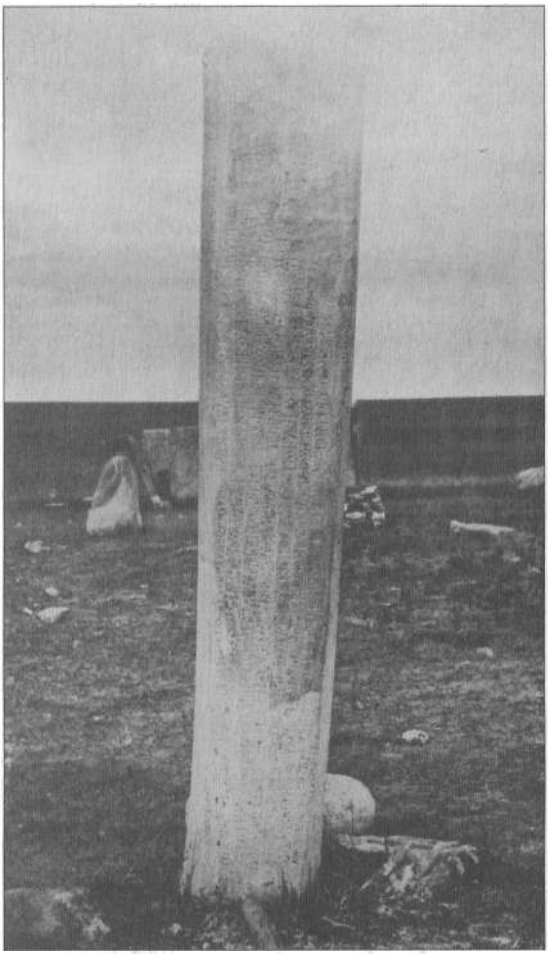
Radloff atlasına göre 2. Taşın rötuşlu fotoğrafları
(Soldan: batı, güney, doğu, kuzey)

Martin Sprengling'in verdiği çizim (1. taş batı ve güney yüzü)

Martin Sprengling'in verdiği çizim (1. taş doğu ve kuzey yüzü)

Martin Sprengling'in verdiği çizim (2. taş batı ve güney yüzü)

Martin Sprengling'in verdiği çizim (2. taş doğu yüzü)

Radloff atlasında verilen fotoğraf (1. Taş)

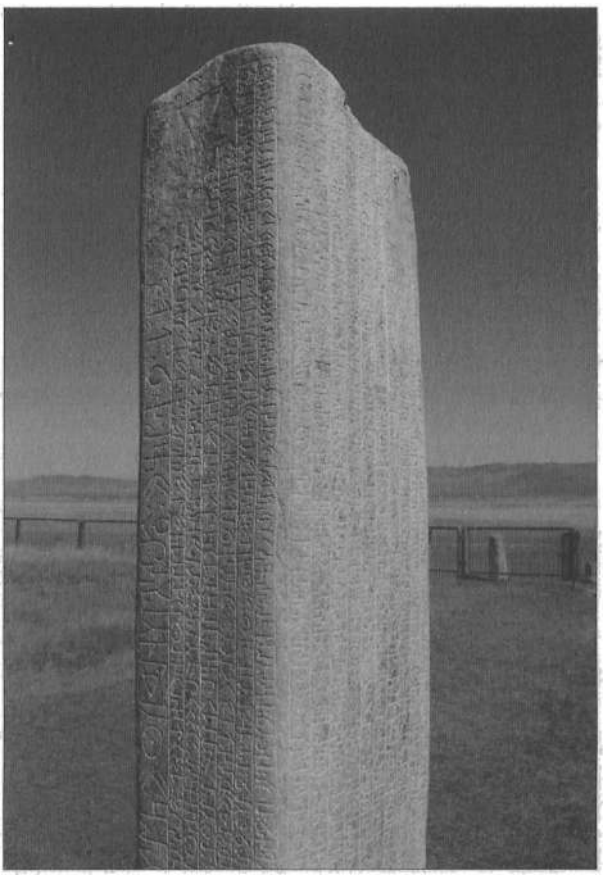
Radloff atlasında verilen fotoğraf (2. Taş)

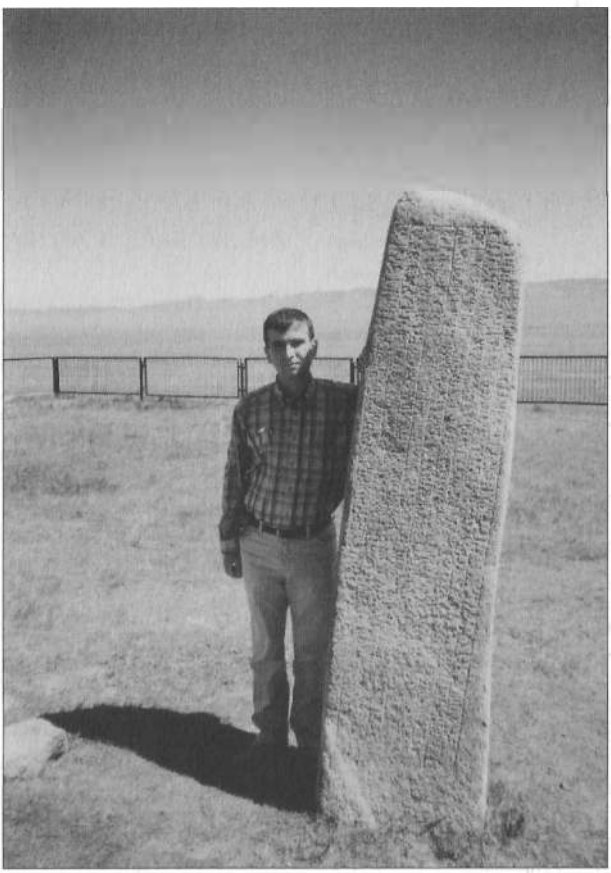
Tonyukuk külliyesi (Foto: E. Aydın)

Tonyukuk'un balbalları (Foto: E. Aydın)

1. Taş (Foto: E. Aydın)

2. Taş ile.

İNDEKS

A

Abakan 118, 120, 121, 134, 141, 147, 162
Abdülkadir Donuk 77
Abdülkadir İnan 56, 121, 173
Ahmet Bican Ercilasun 37
Ahmet Taşağıl 23, 24, 31, 36, 41
Ahmet Temir 109
Ak Termel 116, 117, 118, 141, 181
Alay Dağları 132, 141
Albert von Le Coq 17, 49, 50, 51, 52
Altay Dağları 113, 115, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 141
Altun Yış 113, 141
Anı Irmağı 116, 118, 120, 121, 182
An lushan 82
Annemarie von Gabain 18, 60, 74, 75, 99
Apa Tarkan 64, 65, 66, 125, 126, 143, 183
Arkuy 136
Árpád Berta 22, 24, 64, 88, 126
Ashide Wenfu 31
Ashide Yuanzhen 33, 34, 35, 36, 37, 38
Ashina Funian 31
Aulis Joki 121
Aus Sibirien 121, 141
Ayguçı 76, 77, 143
Ayıgma 77
Azzaya Badam 91

B

Baga 60, 65, 69, 71, 72, 74, 76, 96, 125, 143, 145, 167, 176
Baga Hayrhan I yazıtı 125
Bagatur 72
Bain-Tsokto 14, 85, 87
Basmıl 41, 81
Bay-Bulun I yazıtı 136, 137
Berlin Turfan Koleksiyonu 49, 52, 53
Beşbalık 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 82
Bilge Kağan 4, 14, 22, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 58, 59, 60, 64, 67, 69, 70, 80, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 99, 104, 107, 109, 110, 113, 118, 122, 123, 131, 135, 138, 139, 140, 142, 144, 150, 157, 162, 164, 169, 171, 187, 189
Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu 82
Bilge Tonyukuk 21, 23, 26, 28, 29, 52, 57, 69, 70, 71, 74, 76, 87, 89, 94, 96, 107, 111, 123, 125, 126, 128, 138, 139, 140, 161, 164, 165, 167, 169, 175, 176, 179, 183, 184, 186, 189

Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan 69, 71, 74, 76, 96, 176
Bizans kaynakları 132
Boris Ya. Vladimirtsov 56
Boyla 60, 65, 69, 71, 74, 76, 96, 143, 176
Bögü Kağan 124, 125, 135, 183, 187
Bulçu 41, 42, 82, 127, 141, 184
Buluntohoy 127, 141, 149
Büyük Okyanus 112, 142, 155

C-Ç
Ch'i-min Kağan 99
Çağatay Türkçesi 79
Çawış 78, 98, 143
Çince 4, 8, 30, 37, 38, 39, 66, 74, 75, 82, 86, 99, 108, 112, 131
Çin Halk Cumhuriyeti 37, 40, 111, 127
Çin Seddi 34
Çoyr yazıtı 7, 55, 56
Çugay 78, 98, 100, 141, 176

D
Dağlık Altay 81
Daniel Gottlieb Messerschmidt 11
Datong 37
Del-uul 92
Demir Kapı 93, 131, 132, 133, 141, 142, 150, 156, 186
Denis Sinor 75
Deve 134, 162
Dîvânu Lügâti't-Türk 40, 57
Doğu Türkistan 40, 47, 53, 107, 127, 132, 142, 153
Dokuz Oğuz 103, 104, 177
Duvak 115

E
Ebi-Nor Gölü 132
Edward Tryjarski 64, 65, 163
Edwin G. Pulleyblank 74
Egri Tewe 145
Ek Tag 25, 131, 132, 141, 161
Erciş 129
Eski Türkçe 57, 66, 72, 73, 78, 88, 170, 172

F
Friedrich Hirth 15, 17, 34, 38, 87, 100, 109

G
Gerdizî 81, 129
Gerhard Doerfer 22, 73, 74, 75, 82, 100, 137, 171, 172
Gustav J. Ramstedt 18, 39, 71, 72, 73, 74, 161
Güney Sibirya 11, 13, 14, 115, 116

H
Hakasya 115, 118, 119, 120, 121, 141, 142, 147, 151
Hangay Dağları 70, 85, 107, 141, 142, 147, 154
Han-Woo Choi 75
Hapax legomenon 78
Harezm Türkçesi 79
Harold W. Bailey 75
Hebei 112, 142, 155
Hoten 106, 107, 142, 153, 178
Hoyto-Tamır yazıtları
Hüseyin Namık Orkun 37, 78, 86

İ
İç Asya 75, 113, 132, 134
İlbilge Katun 70
İlteriş Kağan 30, 31, 32, 34, 35, 36, 70, 80, 85, 86, 93, 95, 97, 98, 104, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 187, 188, 189

İnel Kağan 35, 36, 85, 86, 89, 123, 183, 186
İni Öz İnençü 42, 44
İpek Yolu 131
İran 73, 74, 130
İrtiş Irmağı 127, 128, 129, 142, 150, 184
İsenbike Togan 25, 27, 31, 33, 35, 39, 46

J
James R. Hamilton 21, 61, 73, 163
Jens Wilkens 49, 51
Jiu Tangshu 33, 34, 39, 40, 46, 47
J. Paul Roux 59

K
Kağan 4, 14, 22, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 58, 59, 60, 64, 67, 69, 70, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 95, 97, 98, 99, 104, 107, 109, 110, 113, 114, 118, 122, 123, 124, 125, 126, 131, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 149, 150, 151, 157, 162, 164, 169, 170, 171, 180, 181, 183, 186, 187, 188, 189
Kapgan Kağan 35, 36, 39, 42, 80, 85, 86, 89, 123, 124, 125, 126, 135, 136, 139, 140, 143, 144, 149, 151, 187, 189
Karagu 126
Kara-Hoço 47
Kara Kum 78, 98, 100, 142, 176
Karim Kabulov 88
Karluk 81
Károly Czeglédy 19, 99, 108
Kâşgarlı Mahmud 40, 57, 66, 79, 133
Katun 70, 89, 144
Kéyik 100, 145
Kıpçak 38, 39, 79, 172
Kırgız 42, 58, 107, 114, 117, 118, 121, 122, 182
Kızıl-Çıraa II yazıtı
Kitan 63, 105, 106, 178
Koçkor 101
Koduz 133
Korece 74, 75
Koşo-Çaydam 85, 86
Kögmen Dağları 115, 122
Köktürk 7, 15, 21, 26, 29, 30, 31, 33, 36, 39, 41, 47, 50, 52, 53, 60, 61, 64, 76, 80, 81, 85, 87, 88, 90, 94, 95, 103, 104, 106, 107, 110, 111, 113, 114, 116, 120, 122, 124, 130, 132, 133, 135, 136, 139, 140, 142, 143, 144, 150, 151, 152, 154, 157, 163, 169, 171, 175, 178, 179, 180, 186, 188, 189
Köktürk Kağanlığı II. 31, 33, 41, 64, 106, 143, 144, 150, 151, 152
Köl Tegin 14, 28, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 42, 53, 56, 64, 65, 66, 67, 70, 85, 86, 88, 89, 90, 99, 104, 113, 122, 131, 135, 138, 139, 140, 142, 162
Kuça 132
Kutadgu Bilig 80, 161
Kutlug Bilge Köl Kağan 81
Küçlüg Kagan 144
Küli Çor 28, 29, 42, 43, 44, 59, 64, 65, 66, 67, 69, 106, 162

L
Larry Clark 48, 53
Lev N. Gumilëv 117
Liu Mau Tsai 29

M
Manihaist 40, 53
Marcel Erdal 22, 28, 48, 49, 51, 58, 79, 100, 108, 171, 172

Martti Räsänen 75
Maytrısimit 80, 171
Minusinsk Müzesi 56
Moğolca 57, 72, 74, 75, 99, 101, 109, 117, 129, 172
Moğolistan 4, 13, 14, 18, 27, 28, 30, 39, 44, 55, 64, 70, 87, 90, 91, 92, 110, 115, 120, 125, 128, 134, 141, 142, 154, 156, 162, 168, 171, 172
Moğolların Gizli Tarihi 109, 129, 172
Moyan Çor 39, 41, 70, 81, 82
Mugur-Sargol I yazıtı

N
Nalayh 14, 87
Nicholas Poppe 109, 117
Nikolay M. Yadrintsev 14

O-Ö
Obi Irmağı 128, 142
Oğuz 73, 76, 88, 93, 102, 103, 104, 105, 106, 140, 177, 178, 189
Ona Irmağı 118, 119, 120, 121, 141, 142, 147, 151
On Ok 93, 113, 123, 124, 130, 143, 154, 180, 182, 183, 185
Ordos 30, 37, 98, 100, 142, 152
Orhon 17, 18, 19, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 36, 48, 64, 77, 79, 85, 108, 110, 120, 137, 142, 161, 162, 163, 164, 166, 168, 170, 171, 172, 173
Orta Asya 74, 121, 162
Osman F. Sertkaya 21, 22, 23, 24, 27, 48, 50, 55, 59, 61, 80, 88, 89, 99, 115, 161, 169
Ötüken 19, 26, 73, 85, 90, 93, 99, 104, 106, 107, 110, 111, 124, 142, 161, 165, 171, 172, 179

P
Peter Boodberg 38
Philipp Tabbert von Strahlenberg 11
Pofu 89
Poltova Savaşı 11

R
René Giraud 19, 58, 73, 78, 88, 99, 108, 117
Rinçinkhorol Munkhtulga 125
Rouran 75
Ruanruan 75
Rus Coğrafya Kurumu 14
Rusya Federasyonu 118, 142

S
Sanskritçe 49
Sarı Irmak 30, 34, 37, 95, 98, 100, 112, 141, 142, 150, 155
Sayan Dağları 115
Selenge Irmağı 110, 142
Semih Tezcan 20, 22, 72, 73, 99, 100, 171, 172
Sergey F. Ol'denburg 47
Sergey G. Klyaştornıy 19, 38, 39, 58
Sergey Ye. Malov 18, 48, 57
Shandong 111
Sibirya 4, 11, 12, 13, 14, 56, 80, 115, 116, 120, 136, 137, 162
Sirderya 131, 158, 186
Sir Gerard Clauson 20, 29, 49, 57, 61, 66, 72, 75, 78, 93, 106, 117, 119, 137
Sir Tarduş 38
Soğdca 49
St.-Petersburg 15, 17, 47, 48, 50, 53, 61, 162, 165, 168

Ş
Şad 32, 40, 46, 82, 123, 144, 183

Şine Usu yazıtı 39, 81, 120
Şiveet-Ulaan 92

T
Tahil Tsavaas 90
Talat Tekin 19, 20, 22, 64, 78, 79, 106, 108, 109, 110, 137
Taloy Ügüz 111, 112, 179, 180
Tang Hanedanlığı 29, 30, 31, 33, 35, 36, 46, 82, 85, 86, 89, 94, 98, 113, 114, 122, 135
Tannu Ola Dağları 115, 117, 118, 142, 153
Tarduş 38, 42, 44, 123, 130, 143, 183, 185
Tariat yazıtı 70, 72, 109, 110
Tarkan 60, 64, 65, 66, 69, 71, 72, 74, 76, 82, 96, 125, 126, 143, 144, 176, 183
Tavşan 101, 145
Tay Bilge Totok 81, 82
Tegin 14, 24, 28, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 40, 42, 46, 53, 56, 64, 65, 66, 67, 70, 85, 86, 88, 89, 90, 99, 104, 113, 122, 131, 135, 138, 139, 140, 142, 162, 166
Tekes Irmağı 132
Tengri Kağan 32, 41, 86
Tënsi Oglı 131, 142
Tongra 72, 102, 103, 177
Tonyukuk 5, 7, 8, 10, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 149, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 179, 183, 184, 186, 189, 191, 209
Tonyukuk külliyesindeki sıva üzerindeki yazıt 92
Tōru Haneda 75
Tsend Battulga 90
Tuba III yazıtı
Tula Irmağı 107, 109, 142, 151, 156, 179
Tun 56
Tunyugu 35
Tunyukuk 22, 23, 24, 26, 27, 49, 55, 56, 57, 58, 78, 91, 106, 108, 165, 166, 169, 171
Turfan 23, 41, 48, 49, 52, 53, 169, 171
Türgeş 93, 114, 122, 123, 124, 130, 180, 182, 183
Türkçe 4, 18, 19, 27, 29, 30, 40, 41, 49, 50, 57, 61, 66, 72, 73, 74, 75, 78, 88, 96, 109, 112, 125, 126, 134, 140, 163, 167, 170, 171, 172
Türkoloji 21, 59, 169

U
Ubssa (Uvs) Gölü 118, 141
Ugney-Nor Gölü 108
Ulan Batur 14, 64, 70, 87, 110, 142
Umay 129, 130, 157, 184
Urungu Gölü 127
Urungu Irmağı 127, 141, 149
Uybat III yazıtı
Uybat I yazıtı 56
Uygur Kağanlığı 26, 38, 39, 44, 45, 54, 70, 72, 82, 100, 171

V
Vilhelm Barthold 15, 17, 87, 121
Vilhelm Thomsen 7, 9, 13, 17, 18, 24, 36, 49, 50, 119, 166, 169
Vladimir M. Nadelyayev 19, 58, 66
Volker Rybatzki 23, 119, 137, 169

W
Wilhelm Radloff 9, 13, 15, 17, 34, 47, 48, 57, 78, 87, 121, 162, 165, 170
W. Kotwicz 64
Wolfram Eberhard 74

Y
Yabgu 81, 82, 83
Yağıçı 79
Yarış 124, 128, 142, 183, 184
Yelizaveta Nikolayevna Klements 15, 87
Yelme 125, 126, 163
Yenisey Yazıtları 4, 12, 56, 80, 120, 136, 137, 162
Yinshan Dağları 34, 95, 98, 99
Yong-Sŏng Li 24, 28, 73
Yulin 35, 37
Yunzhong 34, 35

Z
Zemarchos 132

BİLGE TONYUKUK VE YAZITI...

Gerçeğe en yakın bilgilerle Tonyukuk kimdi? Unvanları ve görevleri nelerdi? Yazıtında neler anlatmaktaydı? Tarih boyunca Tonyukuk ve yazıtı ile ilgili hangi çalışmalar yapıldı?

Türk adının ilk kez geçtiği Türk runik harfli metinler içerisinde, üzerinde en çok konuşulmuş olanı kuşkusuz Tonyukuk yazıtıdır. Bizzat Tonyukuk'un zihninden ve dilinden çıkan bu yazıt, hem tarihî olaylara teferruatıyla yer vermesi hem de Türk diline ve kültürüne yaptığı katkılar neticesinde oldukça önemli bir konumdadır.

Tonyukuk yazıtı ilk bulunduğu günden bugüne kadar genellikle dil araştırmacıları tarafından incelendi. Özellikle tarih araştırmacıları, Çin kaynaklarında verilen bilgilerden hareket ederek Tonyukuk'un kim olduğu konusunda yoğunlaştılar.

İşte ilk kez bu kitapla, hem Çin kaynaklarındaki olaylar hem de yazıttaki olaylar karşılaştırılmış oluyor. Yazıttaki her cümle ve sözcükte yer alan şifreler çözülerek hem Tonyukuk'un kimliği hem de yazıtının değeri ortaya konuyor. Çin kaynaklarıyla eski Türk yazıtlarında açıkça ifade edilmemiş olsa da yazıtta yer alan iğneleyici ve buruk ifadelerle Tonyukuk'un Bilge Kağan'la yaşadığı sorunlar gözler önüne seriliyor.

Tonyukuk tarihten günümüze, büyük işler başaran Türk büyükleri arasında şüphesiz ki en üst sıralardadır. Diğer yandan tarihî Türkçenin söz varlığına yaptığı katkılarıyla, Türk kültürüyle ilgili sağladığı verilerle ve belki de en önemlisi Köktürk tarihi için paha biçilemez bilgiler vermesiyle, Tonyukuk yazıtı ölümsüz konumdadır.

"Taşa Kazınan Tarih", "Sibirya'da Türk İzleri" kitaplarıyla Orta Asya Türk tarihini ana kaynaklarıyla günümüze taşıyan Erhan Aydın bu kez *Tonyukuk*'u ve yazıtını yeniden gündeme taşıyor.

Kronik
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-605-7635-29-7
9 786057 635297

THG
3276625
UFT